

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 33

Київ – 2016

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5;
перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.;
Наказ МОН України: протокол № 747 від 13 липня 2015 р.)**

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол №5 від 23.12.2015 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщевич О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Патриляк І.К., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2016. – Вип. 33. – 146 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, українознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2016

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	7
<i>Сергій Прудивус</i> ІМПОРТНІ РЕЧІ В ГАРДЕРОБІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ	7
<i>Наталія Білошицька</i> ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ФАБРИЧНО- ЗАВОДСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО ОКРУГУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	12
<i>Наталія Соколова, Оксана Попова</i> СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (XIX – ПОЧ. XX СТ.)	17
<i>Ігор Верб</i> «СПРАВА СТАШЕВСЬКОГО» І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ	22
<i>Світлана Орлик</i> ВІЙСЬКОВИЙ ПОДАТОК В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	27
<i>Андрій Гуменяк</i> ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-І РОКИ XX СТОЛІТЬ	33
<i>Владислав Бурда</i> АБСЕНТЕЇЗМ У ВИБОРЧИХ КАМΠΑНІЯХ ДО МІСЦЕВИХ РАД УСРР У 1920-ТІ РОКИ	40
<i>Оксана Тарапон</i> ЦІННІСНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СВІТОГЛЯДНИХ ПАРАДИГМ: ІДЕОЛОГІЧНІ СПЕКУЛЯЦІЇ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ ГРОМАДЯН УСРР 1920–1930-Х РР.	47
<i>Олександр Горбовий</i> КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ГІДРОВУЗОЛ (1954–1960 РР.): ПРОЕКТУВАННЯ ТА БУДІВНИЦТВО	53
<i>Вікторія Медвідь</i> ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ.....	59
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	67
<i>Інна Підберезних</i> АСЕАН ТА «ТИХООКЕАНСЬКИЙ ТРИКУТНИК»: ПОЛІТИКА БАЛАНСУВАННЯ.....	67
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	74
<i>Івеліна Черевко</i> ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОРЕЙСЬКОГО АДМІРАЛА ЛІ СУНСІНА (1545–1598): ІСТОРІОГРАФІЯ	74
<i>Галина Коцур</i> КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ В ЧАСИ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ (XIX – 80-ТІ РР. XX СТ.).....	84
<i>Ольга Скус</i> КОНФЕСІЙНА ПАЛІТРА УМАНЩИНИ В XIX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	96
<i>Віта Коцур</i> ПЕРІОДИЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БЛАГОДІЙНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ.	102

<i>Юрій Латиш</i> ВИСВІТЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ М. ГОРБАЧОВА В ЗАХІДНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РР.....	107
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	114
<i>Майя Костюк</i> ПРОСВІТНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКО- ЛИПОВЕЦЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА	114
<i>Ольга Гарбар</i> ВНЕСОК ПРОФЕСОРА С.С. РУБІНА У ДОСЛІДЖЕННЯ СІВОЗМІН	119
УКРАЇНОЗНАВСТВО.....	124
<i>Любов Отрошко</i> ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ СИМВОЛОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ	124
РЕЦЕНЗІЇ.....	135
<i>Юрій Латиш</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПРО УНІВЕРСИТЕТСЬКУ ЦЕРКВУ	135
ІНФОРМАЦІЯ	137
<i>Анатолій Коцур</i> НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ В 2015 Р.	137
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ	143
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	144

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH.....	7
HISTORY OF UKRAINE	7
<i>Sergey Prudyvus</i> IMPORT THINGS IN THE WARDROBE OF COSSACK STARSHYNA END XVII – FIRST HALF XVIII CENTURY	7
<i>Nataliya Byloshytska</i> HISTORICAL AND LEGAL GROUNDS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE FACTORY INSPECTION IN KYIV DISTRICT IN THE SECOND HALF OF THE 19 th CENTURY	12
<i>Nataliya Sokolova, Oksana Popova</i> SPORTS LIFE AT THE UNIVERSITY OF ST. VLADIMIR (XIX–XX CENTURIES).....	17
<i>Igor Verba</i> «THE CASE OF STASHEVSKIY» AND KYIV UNIVERSITY	22
<i>Svitlana Orlyk</i> MILITARY TAX IN DNIEPER UKRAINE DURING WORLD WAR I	27
<i>Andriy Humeniak</i> THE RELIGIOUS LIFE OF DOMINICAN ORDER IN THE END OF XIX – 30 YEARS OF XX CENTURY	33
<i>Vladislav Burda</i> ABSENTEEISM IN ELECTION CAMPAIGNS TO LOCAL SOVIETS IN UKRAINIAN SSR IN 1920S	40
<i>Oksana Tarapon</i> THE VALUE CONFRONTATION BETWEEN EUROPEAN AND RUSSIAN BOLSHEVIK IDEOLOGICAL PARADIGMS: IDEOLOGICAL GAMBLE WITH MASS CONSCIOUSNESS OF CITIZENS OF THE USSR IN 1920–1930’S YEARS.....	47
<i>Olexander Horbovyi</i> KREMENCHUG HYDRO NODE (1954–1960): DESIGN AND CONSTRUCTION	53
<i>Victoria Medvid</i> SPECIFICS ATTRACTION AND USE OF INTERNATIONAL TECHNICAL ASSISTANCE IN UKRAINE	59
WORLD HISTORY.....	67
<i>Inna Podbereznykh</i> ASEAN AND «PACIFIC TRIANGLE»: POLICY OF BALANCING.....	67
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....	74
<i>Ivelina Cherevko</i> LIFE AND ACHIEVEMENTS OF KOREA’S ADMIRAL YI SUN-SIN (1545–1598): HISTORIOGRAPHY	74
<i>Galyna Kotsur</i> COLONIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN TIMES OF PETRO: HISTORIOGRAPHY (XIX – 80 YEARS OF XX CENTURY)	84
<i>Olha Skus</i> THE CONFESSONAL PALETTE OF UMAN IN THE NINETEENTH CENTURY: THE PECULIARITIES OF SOURCE BASE	96
<i>Vita Kotsur</i> THE PERIODIZATION OF MODERN NATIONAL RESEARCHES ABOUT CHARITY BY COSSACK ELDERS IN MID-SEVENTEENTH – EIGHTEENTH CENTURIES	102

<i>Iurii Latysh</i> THE ECONOMIC REFORMS OF MIKHAIL GORBACHEV IN THE WESTERN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF 1980 – THE BEGINNING OF THE 1990S	107
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	114
<i>Maiia Kostiuk</i> TEACHING AND SCIENTIFIC-AND-RESEARCH ACTIVITY OF UMAN-LYPOVETS AGRICULTURAL SOCIETY	114
<i>Olha Harbar</i> CONTRIBUTION OF S.S. RUBIN, THE PROFESSOR, INTO THE STUDY OF CROP ROTATION	119
UKRAINIAN STUDIES.....	124
<i>Liubov Otroshko</i> THE PERIODIZATION OF SYMBOLS CREATION IN ETHNIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINE	124
REVIEWS.....	135
<i>Iurii Latysh</i> A STUDY OF ODESSA HISTORIANS ABOUT UNIVERSITY CHURCH.....	135
THE INFORMATION	137
<i>Anatoliy Kotsur</i> THE SCIENTIFIC AND THE METHODOLOGICAL WORK OF THE DEPARTMENT UKRAINIAN HISTORY AND ETHNOPOLITIC IN THE 2015	137
REQUIREMENTS FOR THE ARTICLES	143
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	145

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)»16/17»

© Сергій Прудивус
(Київ)

ІМПОРТНІ РЕЧІ В ГАРДЕРОБІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ КІНЦЯ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено імпортним речам у складі гардеробу козацької старшини кінця XVII – першої половини XVIII ст. Вони представлені системою запозичень престижного одягу, взуття та аксесуарів. Існуючі дослідження етнографів, мистецтвознавців, істориків або зовсім не торкаються предмету імпорту в козацькому гардеробі, або зупиняються на окремих його аспектах. Це не дозволяє зробити комплексний висновок про значення привізних речей. Мета статті – розкрити культурні та світоглядні орієнтири даної соціальної групи через визначення місця іноземного одягу, взуття, аксесуарів.

Для досягнення поставлених завдань проведено аналіз різних складових старшинського гардеробу на предмет виявлення в них імпортних речей. Зокрема, детальному вивченню підлягав верхній та спідній (основний) одяг, головні убори, взуття, а також сукупність аксесуарів. Усі привізні речі підлягали систематизації за кількома принципами. По-перше, визначалися основні центри походження привізного одягу. По-друге, – його кількісне наповнення у системі вбрання. Реконструкція імпоротної складової серед одягу козацької старшини проводилася також із урахуванням шляхів їх надходження до гардеробу. Встановлювалися характерні особливості речей іноземного походження, їх функціональні та естетичні властивості.

Результатами дослідження стало визначення провідного місця привізних речей у гардеробі козацької старшини кінця XVII – першої половини XVIII ст. Окреслено головні світові центри, які були взірцями для козацької старшини у питаннях костюму. Встановлено, що торгівля іноземними речами найчастіше відбувалася не напряму з країною-виробником, а через найближчих сусідів Гетьманщини: Річ Посполиту, Росію та Османську імперію. При чому перевага не віддавалася одному центру, було прийнятним співіснування різних стилів вбрання. Таким чином, гардероб козацької старшини був синкретичною системою східних та західних культурних практик, переданих імпортними речами.

Ключові слова: імпорт, привізні речі, гардероб, козацька старшина, Західна Європа, Російська імперія.

Гетьманщина кінця XVII – першої половини XVIII ст., попри інкорпорацію до Російської імперії, все ще залишалася суб'єктом міжнародної економічної системи. Завдяки торгівлі матеріальна культура домодерної України збагачувалася іноземними практиками. Одяг козацької старшини, як її невід'ємна складова, увібрав усі елементи такого культурного трансферу. Аналіз старшинського гардеробу на предмет імпорту дає можливість встановити на які зразки взувалася українська еліта XVII–XVIII ст.

Козацький та старшинський одяг є предметом досліджень мистецтвознавців (К. Стамерова, З. Васиної, В. Зайченко та ін.), етнографів (О. Косміни, Г. Матейко, Г. Стельмашук та ін.), істориків-уніформологів (Є. Славутича, С. Шаменкова). Безпосередньо імпорту до Російської імперії, в т. ч. до Гетьманщини, присвячено праці російських вчених К. Іностранцева [8],

М. Нечаєва-Левісон [14], В. Клейна [11; 12]. Також питання імпортних тканин представлене у дослідженнях П. Саввайтова. Серед українських вчених розробкою даного питання успішно займалася М. Новицька. У середині XX ст. в контексті вивчення економічних реалій Гетьманщини були написані монографії Ф. Шевченка [24] та В. Борисенка [1]. Сучасні дослідження економіки козацької держави представлені колективною монографією «Економічна історія України» [6]. Історіографія представлена дослідженнями імпорту в цілому або окремих його аспектів. Привізні речі і витратні матеріали у старшинському гардеробі, попри їх важливе культурне значення, ще не були предметом детального вивчення. Мета статті – визначення місця імпортних речей в гардеробі козацької старшини кінця XVII – першої половини XVIII ст.

Привізний верхній одяг у джерелах з вивчення старшинського гардеробу зустрічаються рідко. Найчастіше це були шуби різних видів (російська, турецька і польська), а також елементи костюму західноєвропейського зразка.

Російська шуба була довгою, з прямою спинкою і широким хутряним коміром. «Турецька» відрізнялася від неї широкими (40–45 см), відносно короткими рукавами: до зап'ястя або до ліктів [23, с. 142]. Даний тип легко ідентифікується на старшинських портретах (наприклад, хорольського сотника Василя Родзянка) [17, с. 632], а також описується в реєстрах майна: «турецька красна, суконна» [15, стов. 1183]. «Шуба полская» [16, с. 295] характеризується відсутністю коміра, широкими, розрізаними внизу, обшлагами на рукавах та хутряним облямуванням уздовж бортів і подолу [23, с. 143]. Про те, що даний вид одягу був імпортований, свідчить відсутність у джерелах згадок про процесу крою, пошиття або ж покупку матеріалів на них. При цьому старшина (М. Ханенко, Я. Маркович) описує «покраяння», згадує шевців, що шують їм кунтуші, жупани, шлафроки, а також нотує скільки тканин та хутра вони купили «на кунтушь» і т. п.

До складу гардеробу Павла Полуботка входило «2 пары платья немецкова: маленькіе кафтаны синие, камзолы красные безъ штановъ» [13, с. 426]. Такий костюм отримав поширення в країнах Західної Європи з другої половини XVII ст. Основний його елемент – каптан просторого покрою завдовжки приблизно до колін, який з'явився у Франції в першій половині XVII ст. [10, с. 244]. Під каптан одягали камзол і сорочку з гофрованими манжетами і манишкою. Поясним одягом служили штани-кюлоти довжиною ледь нижче колін. Згодом означення «камзол» стало вживатися як синонім «каптан», однак це також довгий жилет, пошитий до стану, що одягався поверх сорочки під «німецький каптан» (жустокор) [20, с. 25]. Окремі представники козацької старшини володіли каптанами з інших країн Європи, наприклад, з Волощини: «полуатласный волоской кафтанъ стеганъ на бумаге» [16, с. 31]. Таким чином, елементи західноєвропейського костюму також представляли імпортовану складову старшинського гардеробу.

Основою чоловічого та жіночого костюму будь-якої соціальної верстви була сорочка. Імпорт сорочок, як і портків – нижньої білизни, зовсім не фіксується в джерелах. Пошиття сорочки не вимагало великих фінансових затрат, його здійснювали в домашніх умо-

вах. Про це свідчить наявність «скроенныхъ рубахъ нешитыхъ...30» «въ особомъ сундукѣ» [13, с. 459] Павла Полуботка, а також І. Самойловича, П. Калнишевського. Більшість сорочок виготовлялося з не «кужульного» полотна, а привізного. Поряд із «кошулями» в реєстрах часто фігурує натільна білизна – «портки», майже завжди разом, як комплект. Є. Славутич зазначає, що вони шилися з білого домотканного лляного чи конопляного полотна [21, с. 78], проте тоді, коли вони фігурують в комплекті з кошулями, йдеться про «бицьке», «московское», «швабское» та інше полотно. Імпорт окремих видів полотна заслуговує на окрему, більш детальну розвідку.

Важливе значення в гардеробі надавалося головним уборам. Традиційною для козацтва була шапка-бирка, пошита з вичениної шкіри молодого ягняти [20, с. 48]. Старшинські шапки відрізнялися від козацьких тим, що виготовлялися з хутра й покривалися зверху тканиною, відповідно до опису: «Шапка соболья, верхъ бархатной, малиновой» [13, с. 453]. Витратні матеріали, особливо хутро, були іноземними. Імпортовані ж шапки у гардеробі козацької старшини зустрічаються рідко. Наявна джерельна інформація досить фрагментарна, що ілюструється уривком: «2 шапки женскихъ бархатныхъ кунныхъ, верхъ красной, одна дѣломъ московскимъ» [13, с. 471]. Натомість джерела містять ряд згадок про спеціалізацію ремісників, що шили головні убори. Миколу Ханенка протягом довгих років обслуговував «шапошник» Максим, так як і Якова Марковича. Не зовсім традиційним головним убором у старшинському гардеробі був «картуз» – головний убір, що виник у Пруссії на початку XVIII ст. (карпусе, сарусе) і складався з чотирьох частин: денця, очілля, циліндричного околища та козирка. У першій половині XVIII ст. під цим терміном розуміли дорожню шапку [22, с. 156]. Яків Маркович у щоденнику зазначає: «Привезли мнѣ изъ Москвы два картуза: одинъ черный, бархатный – за 6 р., а другой суконный – за 2 рубля» [5, с. 353]. Отже, головні убори імпортувалися переважно через Росію, однак носили загальноєвропейський характер.

Крім головних уборів костюм доповнюють і роблять завершеним пояси. У XVI ст. польська шляхта завезла в Україну моду на широкі шовкові пояси східного виготовлення, переткані золотими та срібними нитками, які прийшли на зміну шкіряним [2, с. 111]. Однак, говорити про зникнення шкіряних поясів не можна, скоріше відбулося їх витіснення

на другий план. Значення шкіряного поясу підкреслюється ще й тим, що він також був предметом імпорту. Микола Ханенко «писав письмо къ женѣ» про покупку в Москві «пасовъ (поясовъ) сморжовыхъ 2 пары» [3, с. 349]. Як відомо, смушок – це вичинена шкіра молодого, ще не стриженого ягняти.

Класифікацію імпортних поясів на матеріалах колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського розробила Віра Зайченко. За походженням вона розділяє ці речі на східні шовкові пояси, шовкоткані пояси російського виробництва, польські й так звані случькі пояси [7, с. 131]. Характерною ознакою перших, за дослідницею, є переважання золотих або срібних смуг на кінцях. «Східними» називалися пояси, привезені через Західну Україну з Персії та Туреччини. Борговий реєстр полтавського полковника Миклашевського (1716 рік), містить в собі три «кушаки персицкие», один з них – «шолковый», ціною по два рублі кожен. Андрій Полуботок мав «поясь красной турецкой, концы затканы золотом». Про ціну подібного пояса дізнаємося зі щоденника Якова Марковича за 1727 рік: «купилъ у секретаря Толмачова персидский съ серебромъ поясъ за 20 рублей» [5, с. 349]. Схожий опис дає реєстр майна чернігівського в'їта (1750 рік): «поясь червоный, концы затканы золотомъ и по всемъ квитки золотомъ же напиханъ 2 р. и 50 к.» [9]. Для порівняння – у цей же час два рублі коштувала ціла овеча шкура. Окремо слід зазначити пояси з шерсті, явно східного походження. Таким прикладом можуть бути «поясовъ верблюжей шерсти 2» з гардеробу Петра Калнишевського [16, с. 297].

Іншим центром імпорту поясів у Гетьманщину була Російська імперія. У Астрахані у 1752 році була заснована мануфактура вірменина Ревиза Залісва, а 1760 р. – мануфактура братів Буніатових. Подальшого розвитку виробництво шовкових поясів набуло в Москві та її околицях. Однією з найстаріших московських мануфактур було підприємство Данила Земського, переведене в 1745 р. у село Купавно під Богородськом.

Взуття також відіграло роль у завершенні костюму. У писемних джерелах дослідження гардеробу козацької старшини серед взуття згадуються тільки чоботи та туфлі. На їх позначення вживаються різні терміни – «сапоги», «сапожки», «башмаки», «чоботи», «туфлеи». Останнім завжди позначали як приналежність до жіночого гардеробу, а рештою – як чоловіче, так і жіноче взуття. Однак, крім таких традиційних, могли виготовлятися й інші: «Заказано Могилевцю

швещю сделать для паней туфле и для Василия молодика чоботы нѣмецкія» [3, с. 42]. Як вказує Є. Славутич, «нѣмецкіє» називалися чоботи західноєвропейського фасону: мали тупий або круглий носок, довгі халяви та товсту помпову підошву з високим підбором [20, с. 52]. Цю тезу підтверджують портрети польської шляхти, на яку взорувалася старшина. Так, ми бачимо жовті чоботи, котрі сягали аж до колін з фігурним обрамленням краю на портретах Корнятків: Олександра та його батька [18, с. 122]. Проте «нѣмецкіє» чоботи також могли бути привізними, як і «турецкіє» та «полськіє».

Додатковими предметами гардеробу були різні дрібні речі: «панчохи», «чолки», «рукавиці», «перчатки». Їх наявність була зумовлена доцільністю більшого теплозбереження костюму. Імпортні рукавиці можна розділити на дві групи за походженням. У Західній Європі до кінця XVII ст. рукавички стали обов'язковим елементом костюму. У XVIII ст. європейська знать купувала шкіру в Іспанії, крій рукавиць робили у Франції, а шили і прикрашали в Англії. «Гданские» рукавиці в 1729 р. коштували 1 р. [19, с. 355], їх могли дозволити собі вищі прошарки населення, в тому числі й духовенство. Проте більшість рукавиць і «перчаток» у гардеробі старшини була східного, російського походження. Так, серед інших покупок в Москві, Павло Апостол «купилъ пару перчатокъ за 30 к.» [4 с. 127], Микола Ханенко – «въ Москвѣ за перчатки 60 к.» [3, с. 98], Іван Самойлович – «лосиныхъ и собольихъ 2» [15, стов. 1059].

Закуповувалися рукавиці і оптом. Той же генеральний хорунжий Ханенко відправив до Москви гадяцького полковника Петра Галецького зі списком «о покупки 2-хъ паръ перчатокъ болшихъ, 2-хъ паръ малыхъ, 10-ти лимонновъ и 5-ти цитроновъ». Ціни на закордонні рукавиці залежали від матеріалу, з якого вони виготовлялися: «Купилъ рукавицы лосинныя за 80 к.» [5, с. 97]. Поряд з рукавицями купувалися також і панчохи: «Чюлки полские гарусные» [15, стов. 1056].

Аксессуары, що входили до костюму, остаточно його доповнювали і робили завершеним. На аксессуари покладалася функція підкреслити для соціуму ті станові ознаки, які були визначені складовим костюмом.

Серед імпортних речей гардероб старшини доповнювали годинники. Так Яків Маркович купив «в Шлионску флинтку и пару пистолетовъ» [5, с. 35]. «Флинт» або флент – це марка наручних годинників, що виготовлялися в Женеві. У 1601 р. було створено Женевську Гільдію

Годинникарів, куди входило не менше 500 осіб. Женевські годинники були відомі своєю якістю. Крім швейцарських, побутували «двое часовъ старыхъ золотыхъ французскихъ», «часы аглицкіе», «двое часовъ турецкихъ серебряныхъ» [16, с. 310]. Крім того, Маркович згадує «облѣкѣтъ отъ купца гданского на 70 р. и дзигарикъ» [5, с. 95].

Отже, імпортовані речі в гардеробі козацької старшини представлені в усіх видах одягу, і зай-

мають чільне місце Центрами ввезення таких речей були найближчі сусіди Гетьманщини: Річ Посполита, Росія, Туреччина. Проте вони не завжди були виробниками, частина речей, що надходила з Західної Європи, проходила через ці країни транзитом. Гардероб козацької старшини був синкретичною системою східних та західних культурних практик, переданих імпортованими речами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.: монографія / В.Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 263 с.
2. Васіна З. Український літопис вбрання. У двох томах / З. Васіна. – К. : Мистецтво, 2006. – Т. 2. XIII–XX століття. – 407 с.
3. Дневник генерального хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 г. Приложение к журналу «Киевская старина». – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1884. – 514 с.
4. Дневник Петра Апостола / Перев. с франц. Ал. Лазаревского // Киевская старина. – 1895. – № 7/8. – С. 100–155.
5. Дневныя записи малороссийскаго подскарбия генерального Якова Марковича / Под. ред. Ал. Лазаревского. – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1893. – 418 с.
6. Економічна історія України. В 2-х т. / Під. ред. В.А. Смолія. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1 – 696 с.
7. Зайченко В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог / В. Зайченко // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 6. – С. 129–139.
8. Иностранцев К. Из истории старинных русских тканей алтабаси, дороги, зендель, миткаль, мухояры / К. Иностранцев // Записки Восточного отделения Русского Географического общества. – 1901. – № 4. – С. 81–84.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України.
10. Келли Ф. История костюма и доспехов / Ф. Келли, Р. Швабе. – М. : Центрополиграф, 2077. – 298 с.
11. Клейн В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVII в. и их терминологи / В. Клейн // Оружейная палата. – М., 1925. – С. 5–64.
12. Клейн В. Путеводитель по выставке тканей XVII–XIX вв. в собрании ГИМ / В. Клейн. – М. : Изд-во ГИМ, 1926. – 40 с.
13. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка // Універсали Павла Полуботка / Упоряд. В. Ринсевич. – К., 2011. – С. 444–451.
14. Левинсон-Нечаева. М.Н. Одежда и ткани XVI–XVII веков / М.Н. Левинсон-Нечаева // Государственная Оружейная палата Московского Кремля: сб. науч. тр. по материалам Гос. Оружейной палаты. – М. : Оружейная палата, 1954. – С. 305–386.
15. Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека: В 39 т. – С.-Пб.: Типография Ф.Г. Елконскаго и К°, 1889. – Т. 8. – Столб. 949–1204.
16. Опись дому, вещам и деньгам бывшего кошевого Калнишевського // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрові хвилі», б.р. – Т. 1. – С. 291–310.
17. Портрет Василя Родзянка // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Упоряд. В.В. Недяк. – К. : Емма, 2004. – С. 632.
18. Портрет шляхтича Олександра Корнятка // Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. – К. : Галерея, Артанія Нова, 2006. – С. 122.
19. Реестр, сколько и якіе пожитки з двора моего [протопопа Феодора Подгурского] загородного стародубовскаго напавши разбойники побрали, о чем ниже сего явствует со ценю. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 355.
20. Славутич Є. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Є. Славутич. – К., 2012. – 171 с.
21. Славутич Є. До історії козацького мундира в Гетьманщині / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – К., 2009. Річник 10, число 2 (19). – С. 69–103.

22. Словарь русского языка XVIII века / Гл. ред.: Ю.С. Сорокин. – Л. : Наука, 1984–1991. – Вып. 9 (Из – Каста). – С-Пб.: Наука, 1977. – 298 с.
23. Стамеров К. Нариси історії костюмів / К. Стамеров. – К.: Мистецтво, 1978. – 350 с.
24. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф.П. Шевченко. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1959. – 500 с.

© *Сергей Прудивус*
(Киев)

ИМПОРТНЫЕ ВЕЩИ В ГАРДЕРОБЕ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ КОНЦА XVII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА

Статья посвящена импортным вещам в составе гардероба казацкой старшины конца XVII – первой половины XVIII века. Они составляют систему заимствований престижной одежды, обуви и аксессуаров старшины. Существующие исследования этнографов, искусствоведов, историков или вовсе не касаются предмета импорта в казацком гардеробе, или останавливаются на отдельных его аспектах. Это не позволяет сделать комплексный вывод о значении привозных вещей. Цель статьи – раскрыть культурные и мировоззренческие ориентиры данной социальной группы путем определения места иностранной одежды, обуви, аксессуаров.

Для достижения поставленных задач проведен анализ различных составляющих старшинского гардероба на предмет обнаружения в них импортных вещей. В частности, подробному изучению подлежала верхняя и нижняя (главная) одежда, головные уборы, обувь, а также совокупность аксессуаров. Все привозные вещи подлежали систематизации по нескольким принципам. Во-первых, определялись основные центры происхождения привозной одежды. Во-вторых, – ее количественное наполнение в системе уборов. Реконструкция импортной составляющей среди одежды казацкой старшины проводилась также с учетом путей ее поступления в гардероб. Устанавливались характерные особенности вещей иностранного происхождения, их функциональные и эстетические свойства.

Результатами исследования стало определение ведущего места привозных вещей в гардеробе казацкой старшины конца XVII – первой половины XVIII века. Намечены главные мировые центры, которые были образцами для казацкой старшины в вопросах костюма. Установлено, что торговля иностранными вещами зачастую происходила не напрямую со страной-производителем, а через ближайших соседей Гетьманщины: Речь Посполитую, Россию и Османскую империю. При этом превосходство не отдавалось одному центру, было приемлемым сосуществование разных стилей одежды. Таким образом, гардероб казацкой старшины был синкретической системой восточных и западных культурных практик, переданных импортными вещами.

Ключевые слова: импорт, привозные вещи, гардероб, казацкая старшина, Западная Европа, Российская империя.

© *Sergey Prudyvus*
(Kyiv)

IMPORT THINGS IN THE WARDROBE OF COSSACK STARSHYNA END XVII – FIRST HALF XVIII CENTURY

The article is devoted to things imported as part of clothing Cossack starshyna end XVII – the first half of the XVIII century. Clothing for specified age – a representator its owner in the community. It displays the status of persons and property, and the state of economic development, and cultural trends. Understanding these positions is important for a proper understanding of the complex socio-mental processes that took place with the Ukrainian elite in chronological specified period. The subject of the article is the system of borrowing prestigious clothes, shoes and accessories. Object – things Cossack starshyna clothes that are non-native origin.

Existing research Cossack dress can be divided into work ethnographers, art critics, historians. But their legacy can not fully disclose the value of imported clothing as a carrier of cultural traditions. It does not affect or import Cossack wardrobe or stops coverage on some of its aspects: often, aesthetic characteristics or value. In terms of economic relations investigated imported fabric. imported items and materials of expenses in starshyna wardrobe, despite their great cultural significance, has not been the subject of detailed study. Therefore, the purpose of the article – to reveal the culture and ideology of the social group guidance by identifying places foreign clothes, shoes and accessories in wardrobe Cossack starshyna end XVII – the first half of the XVIII century.

To achieve these objectives and used general scientific and specific historical methods: heuristics the sources, gathering information, comparison, generalization, allocation of parts of the whole. Also was

involved and optical-visual method research designs and reproductions of works of art. During the scientific research of the various components were analyzed starshyna wardrobe to identify things they import. Allocated refer clothing, which featured the names of foreign countries, regions or territories. Complex garment was divided into two parts: the upper and the nether (primary) which also includes underwear. The rest of wardrobe is also analyzed by type: hats, shoes, accessories (belts, gloves, jewelry, weapons).

All found items imported subject to systematize each thematic block separately. First they were grouped by their views. More determined by the magnitude of their presence in wardrobe Cossack starshyna. The main focus was on the research centers of origin of imported clothing and accessories. When purchasing things foreign, the starshyna agreed with their style, it was acceptable to her, and, consequently, the cultural practices of the country of origin. For further verified the reconstruction imported component of clothing Cossack starshyna also carried out taking into account ways of their revenues to the wardrobe. Also established the characteristics of things foreign origin, their functional and aesthetic properties.

The result of the study was to determine the place of imported items in the wardrobe Cossack starshyna end XVII – the first half of the XVIII century. The scale is determined by the presence of their use in all types of clothing. Outlined the main world centers that supplied the things instarsyna wardrobe. These were countries as Western Europe (Germany, France and England, to a lesser extent the Netherlands) and the Rzeczpospolita, Russia, Eastern countries (especially Turkey). An analysis trading system revealed that import things ownership starsuna came in through the established network in markets Hetmanshchyna. However, trade with distant importers most often not directly, but through immediate neighbors Hetmanshchyna: Rzeczpospolita, Russia and the Ottoman Empire. Stylistic diversity of clothes caused no cultural or aesthetic dissonance, and it was acceptable in the wardrobe Cossack starshyna. Thus, wardrobe Cossack starshuna system was syncretic eastern and western cultural practices transmitted imported things.

Keywords: import, imported things, wardrobe, Cossack starshyna, Western Europe, Russian Empire.

До редакції надійшла 18.12.2015.

УДК 94 (477): 342.924:35.078.3] «18»

**© Наталія Білошицька
(Київ)**

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО ОКРУГУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті комплексно досліджено історико-правові засади утворення та діяльності фабрично-заводської інспекції в межах Київського фабричного округу. На основі аналізу та узагальнення законодавчих актів показано організацію процесу роботи фабричних інспекторів, їх взаємодію з іншими державними установами. Окреслено спектр проблем, вирішення яких покладалося саме на фабрично-заводську інспекцію. Висвітлено її участь у вирішенні «робітничого питання».

Ключові слова: фабрично-заводська інспекція, Київський фабрично-заводський округ, фабричне законодавство, трудове право, нормативно-правові документи, законодавчі акти, економічна історія України, робітництво, «робітниче питання».

Соціально-економічні та суспільно-правові зміни другої половини ХІХ ст., що відбулися внаслідок проведення ряду ліберальних реформ та із завершенням промислового перевороту, створили підґрунтя для формування нового типу трудових взаємовідносин, що прийшли на зміну феодально-кріпосним. Внаслідок стратифікації населення в українському суспільстві виділилося два, відмінно нові, суспільні стани – підприємництво та робітництво. Підприємцями ставали дворяни, купці, міщани, лихварі, навіть, деякі селяни, які після скасування кріпацтва у 1861 р. перейшли на капіталістичні методи

господарювання з подальшою орієнтацією на ринок. Робітництво, перш за все, формувалося із колишніх закріпачених селян, які здобули статус вільнонайманих працівників та із дрібних кустарних ремісників [6, с. 604–605]. Феодально-кріпосні трудові відносини замінила вільнонаймана праця робітників, яка тривалий час залишалася нерегламентованою та супроводжувалася надмірною експлуатацією роботи жінок, дітей та підлітків [4, с. 86]. Підприємці могли у будь-який час звільнити працівників із фабрики або заводу без пояснення та без нарахування заробітної платні. Тривалість ро-

бочого дня на фабриках і заводах на пряму залежала від потреб власника і не фіксувалася у жодному законодавстві. До того ж, часто збільшувалося число робочих днів на рік за рахунок скорочення вихідних та святкових днів. Це все доповнювала мізерна зарплата, яку інколи замінювали натуральними продуктами замість грошових виплат. Загальну картину підігрівали антисанітарні умови праці робітників та повна відсутність дотримання техніки безпеки на підприємствах, що призводило до частих каліцтв, а інколи і взагалі до смертних випадків серед працівників під час виробництва [5, с. 120–151]. Попри відсутність трудового законодавства, не було й соціального страхування у разі нещасних випадків серед працівників, які на все життя залишалися приреченими інвалідами.

Таким чином, безправність робітників перед підприємцями, надмірна експлуатація, низька оплата праці, високі штрафи та вирахування, жакливі санітарні умови проживання, відсутність медичного забезпечення та соціального страхування з боку підприємців – викликали масове невдоволення робітництва, яке почало вдаватися до виступів та бунтів, що на початку XIX ст. носили стихійний та неорганізований характер і проявлялися як в активних, так і в пасивних формах протестів (подання скарг на підприємців, відмова працювати, втеча із заводів і фабрик, страйки, збройні повстання). Після скасування кріпацтва у 1861 р., а разом із цим і підпільної примусової праці кріпосних робітників, виступи змінюють свою форму та характер боротьби, перетворившись на чітко сплановані та організовані страйки робітників [5, с. 160–172]. Це, у свою чергу, свідчило про пробудження самосвідомості працівників та їх самоідентифікацію як окремого суспільного стану, що сприяло їх консолідації для подальшого відстоювання власних прав.

Тож, одним із ключових завдань влади у середині XIX ст. постає вирішення питання трудових спорів між підприємцями та працівниками, що загрожувало порушенням суспільно-політичної стабільності. Це можна було здійснити шляхом розробки, ухвалення та застосування на практиці трудового законодавства. Перші спроби зроблено 24 травня 1835 р., коли була видана «Постанова про взаємовідносини між господарями фабричних закладів та робітниками, які працювали за наймом», що являла собою збірник перших фабричних законів, які були покликані регулювати взаємовідносини підприємців та

робітників. У «Постанові» містилося положення про вільний найм на роботу працівників на основі загальноприйнятих громадянських законів [7, с. 1–2]. У 1857 р. прийнято «Статут про промисловість», де увага більше акцентувалася не на тяжкому становищі робітників та пошуках виходу з нього, а на організації роботи на промислових підприємствах в цілому [13].

Зростання кількості страйків та бунтів робітників на фабриках і заводах змусило уряд шукати вихід із даної ситуації. Тому, у 1850–1860-х рр. було організовано діяльність комісії А.Ф. Штакельберга (1859–1862 рр.), П.М. Ігнат'єва (1870–1872 рр.), П.О. Валуєва (1874–1875 рр.), головним завданням перед якими ставилося вивчення робітничого побуту та розробка фабрично-заводського законодавства [8, с. 54]. Результатом діяльності комісії Штакельберга стала розробка «Проекту правил для фабрик та заводів у Санкт-Петербурзі та окрузі», за яким передбачалося утворення спеціального державного органу, який би здійснював контроль за дотриманням фабрично-заводського законодавства – фабрично-заводського інспекторату [3, с. 97]. Ця ідея не сподобалася підприємцям, які не бажали допускати на власні фабрики та заводи інспекторів, які б мали право контролю за організацією виробничого процесу, а у разі порушення законодавства накладали штраф. Для оцінки та схвалення «Проект» також був розісланий генерал-губернаторам, які негативно до нього поставилися, запропонувавши покласти здійснення контролю за дотриманням фабрично-заводського законодавства на місцеву поліцію. Таким чином, «робітниче питання» залишилося невирішеним, а нагальність проведення кріпосної (1861 р.) та земської (1863 р.) реформ відкинули ідею становлення фабрично-заводської інспекції на кілька років назад [16, с. 41].

У 1870-ті рр. розробкою трудового законодавства займалися спеціальні комісії М.П. Ігнат'єва (1870–1872 рр.) та П.О. Валуєва (1874–1875 рр.), що знаходилися у відомстві Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Головним завданням вони ставили розробку нормативно-правових актів по фабричному законодавству, але зовсім не звертали увагу на створення механізму їх практичного застосування. Наказом від 8 серпня 1878 р. нагляд за дотриманням фабрично-заводського законодавства покладалася на поліцію, яка мала право вільного входу на територію фабрик та заводів для здійснення перевірки дотримання правопорядку та трудового законодавства [3, с. 99–100].

Таким чином, до початку 1880-х рр. «робітниче питання» залишалося невирішеним через відсутність спеціального державного органу, який би здійснював нагляд за дотриманням фабрично-заводського законодавства, розробленого вище вказаними спеціальними урядовими комісіями. Ідея створення фабрично-заводської інспекції залишилася актуальною. Варто відмітити, що загалом вона була запозичена із системи трудового права західноєвропейських держав. Ще у 1833 р. фабрично-заводська інспекція виникла у Великій Британії. Згодом інспекторати з'явилися у Німеччині, Франції, Данії, Швейцарії та Австро-Угорщині. Хоча, саме англійський варіант фабрично-заводської інспекції став класичним зразком для багатьох тогочасних країн [17, с. 181–190].

Становлення фабрично-заводської інспекції в українських землях припадає на 1880-ті рр. та пов'язане з приходом до влади у Міністерстві фінансів М.Х. Бунге, який багато часу приділив вивченню та розробці трудового законодавства. Підтримуючи погляди тогочасного відомого економіста І.І. Янжула, він розробив перші в Російській імперії акти фабрично-заводського законодавства. Беручи за основу англійську систему, Бунге висловив ідею поділу території держави на фабричні округи, нагляд за дотриманням трудового законодавства в яких би здійснювали фабрично-заводські інспектори. Важливим було обмеження повного державного контролю за діяльністю підприємств, що давало б свободу вибору підприємцям та залишало за ними право встановлення власних норм поведінки [18, с. 42–45].

На сьогодні питання утворення та подальшої діяльності фабрично-заводської інспекції Київського округу залишається поза увагою вітчизняних дослідників. Вона розглядається лише в контексті пошуків шляхів розв'язання «робітничого питання» у ХІХ ст. такими дослідниками як: І.О. Гуржій, О.М. Олійник, Т.І. Лазанська, О.П. Реєнт та іншими. Серед зарубіжних дослідників чільне місце у розробці даної проблеми належить російським історикам, зокрема: А.Ю. Володину, Т.Я. Валетову, В.І. Богдану, С.Р. Глазунову. Чималий пласт інформації можемо почерпнути із наукових праць другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Але найбільшу цінність для нас складають законодавчі документи відносно утворення та подальшої організації роботи фабрично-заводської інспекції, зібрані в основному в «Повному зібранні законів Російської імперії», а також представлені архівними джерелами. Метою

даної роботи є пошук, структуризація та аналіз законодавчих актів, їх співставлення із наявним історіографічним матеріалом для відображення повної картини процесу утворення і діяльності фабрично-заводської інспекції Київського округу другої половини ХІХ ст. та визначення її ролі у вирішенні «робітничого питання».

Коли у грудні 1880 р. вибухнула криза переробництва, деякі заводи і фабрики скоротили загальний обсяг виробництва, що потягло за собою звільнення певної частки робітників. На порядку денному знову постало «робітниче питання», тепер заговорили про обмеження дитячої та жіночої праці. На основі цього підняли розроблені раніше проекти та за участі Міністерства фінансів, Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ, розробили новий Закон від 1 червня 1882 р. «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках та мануфактурах», підписаний Олександром ІІІ [9, с. 265–267]. Він забороняв працю дітей віком до 12 років, а робота підлітків 12–15 років обмежувалася 8-годинним робочим днем. Прийняття цього Закону та його запровадження на практиці потребувало створення спеціального державного органу, який би слідкував за його дотриманням на підприємствах. Було вирішено сформулювати фабрично-заводську інспекцію, головним завданням якої стало здійснення контролю за дотриманням фабрично-заводського законодавства під час виробничого процесу на фабриках і заводах. Спочатку до її складу входило три особи, діяльність яких підпорядковувалася Міністерству фінансів. Головним фабрично-заводським інспектором став Є.М. Андреев, Московський інспекторат очолив І.І. Янжул, Володимирський – П.А. Песков. У 1884 р. згідно Закону «Про штрафи за порушення постанов роботи малолітніх на заводах, фабриках, мануфактурах та ремісничих закладах» значно розширилися територіальні межі дії фабрично-заводського законодавства та збільшився штат фабрично-заводських інспекторів [10, с. 116–118]. Головним фабрично-заводським інспектором було обрано Я.Т. Михайловського, роботу якого доповнювали ще дев'ять окружних інспекторів, з яких два працювали в українських землях. Зокрема, Київський фабрично-заводський округ очолив І.О. Новицький, а Харківський – В.В. Святловський [2, с. 54–55].

3 червня 1886 р. було прийнято «Правила про нагляд за заводами фабричної промисловості та взаємні відносини фабрикантів і працівників», за якими значно розширювалися повноваження фабрично-заводської інспекції. Тепер до її

обов'язків, крім контролю за дотриманням трудового законодавства, входило: розгляд скарг з боку працівників та роботодавців, врегулювання трудових конфліктів; розгляд та затвердження такс, табелів та правил внутрішнього розпорядку на підприємствах; збір податків з парових котлів т. і. Також фабрично-заводські інспектори повинні були письмово фіксувати статистичний матеріал по всіх округах для його подальшого аналізу і щорічної звітності про здобутки і прорахунки фабрично-заводської промисловості [11, с. 266–270]. В межах Київського фабрично-заводського округу він вступив у дію лише у 1894 р. [1, с. 35–36]. У цьому році, а саме 14 березня прийнято Закон «Про реорганізацію фабрично-заводської інспекції та губернських механіків і про розширення дії правил щодо нагляду за закладами фабрично-заводської промисловості та про взаємовідносини фабрикантів і робітників», за яким фабрично-заводська окружна система була ліквідована повністю. Нагляд за промисловими підприємствами покладался на старших фабричних інспекторів [12, с. 128–129]. Хоча, вже у 1899 р. окружну систему було відновлено. До Київського фабрично-заводського округу увійшли майже всі землі Правобережної та частина Лівобережної України, а зокрема: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Бессарабська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Могилівська та Мінська губернії; Харківська та Катеринославська губернії – перейшли до складу Харківського фабрично-заводського округу [15, с. 167–169].

Інформативним є «Наказ чинам фабричної інспекції», прийнятий у 1894 р. Він вміщує перелік обов'язків, що покладалися на фабрично-заводських інспекторів та регламентує їх діяльність. Зокрема, фабрично-заводські інспектори повинні були: наглядати за дотриманням виконання трудового законодавства про малолітніх працівників, підлітків та жінок;

організувати початкові школи для отримання малолітніми працівниками фабрик і заводів початкової освіти; розбирати трудові спори; наглядати за дотриманням техніки безпеки на фабриках і заводах; збирати податки із котлів; підбивати статистичні підсумки у вигляді щорічних звітів відносно розвитку фабрично-заводської промисловості; підпорядковуватися Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів та ін. [14, арк. 1–17].

Таким чином, історичний огляд процесу утворення та подальшої діяльності фабрично-заводської інспекції як спеціального державного органу, створеного для нагляду за дотриманням трудового законодавства на промислових підприємствах Київського округу, через призму законодавчих актів дає чітке уявлення про її призначення та функціонал. Як видно, з самого початку, діяльність фабрично-заводської інспекції була спрямована на вирішення «робітничого питання», що не було доведено до кінця через відсутність повного спектру повноважень в руках фабричних інспекторів, діяльність яких повністю контролювалася та обмежувалася урядовими установами. Проте, функціонування фабрично-заводської інспекції не пройшло безслідно. Фабрично-заводські інспектори проробили чималий пласт роботи, збираючи, аналізуючи та узагальнюючи статистичні дані відносно промислового розвитку українських земель у XIX ст., кількості та становища робітництва на фабриках і заводах, санітарно-технічних умов виробничого процесу та інше, узагальнивши матеріал у щорічних звітах, які на сьогоднішній день складають дуже цінні інформативні джерела з економічної історії України. Дослідження діяльності фабрично-заводської інспекції та вивчення організації її роботи заслуговує наукової уваги з нашого боку, адже не можна оминати цю важливу складову вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Валетов Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции / Т.Я. Валетов // Экономическая история. Обзорение. – М. : Изд-во МГУ, 2007. – Вып. 13. – С. 34–44.
2. Володин А.Ю. Становление института фабричной инспекции в России (1882–1905) / А.Ю. Володин // IX Международная конференция «Ломоносов-2002», 9–12 апреля 2002 г. – М., 2003. – С. 53–56.
3. Глазунов С.Р. К вопросу о создании института фабричной инспекции в России в конце XIX века / С.Р. Глазунов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2011. – № 2. – С. 96–102.
4. Гуржій І.О. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні / І.О. Гуржій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 166 с.
5. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
6. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2-х т. / [ред. рада: В.М. Литвин, Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

7. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России: издание второе, исправленное и дополненное / В.П. Литвинов-Фалинский. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1904. – 344 с.
8. Олійник О.М. Історія розвитку трудових відносин в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні / О.М. Олійник // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 48. – С. 54–58.
9. Полное собрание законов Российской империи: у 3-х собр. – Собр. третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1886. – Т. 2. – Д. № 931. – С. 265–267.
10. Полное собрание законов Российской империи: у 3-х собр. – Собр. третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1887. – Т. 5. – Д. № 3031. – С. 116–118.
11. Полное собрание законов Российской империи: у 3-х собр. – Собр. третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1887. – Т. 6. – Д. № 3769. – С. 266–270.
12. Полное собрание законов Российской империи: у 3-х собр. – Собр. третье: [в 48 т.]. – СПб.: Государственная типография, 1898. – Т. 14. – Д. № 10420. – С. 128–129.
13. Устав о промышленности фабричной и заводской // Свод законов Российской империи. – СПб.: Типография Второго Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – С. 905–1064.
14. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – 17 арк.
15. Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве: Путеводитель / Под. ред. А.В. Бондаревского, Л.М. Отливановой, С.Д. Пилькевича, В.И. Шелудченко. – К., 1958. – 348 с.
16. Шелымагин И.И. Фабрично-трудовое законодательство в России (вторая половина ХІХ в.) / И.И. Шелымагин. – М., 1947. – 128 с.
17. Энциклопедический словарь: у 86 т. / сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон; [под ред. проф. И.Е. Андреевского]. – СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. 35 (69). – 476 с.
18. Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого созыва. Материалы для истории русского фабричного вопроса и фабричного законодательства / И.И. Янжул. – СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1907. – 229 с.

© **Наталія Білошицька**
(Київ)

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОЙ ИНСПЕКЦИИ КИЕВСКОГО ОКРУГА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ ВЕКА

В статье комплексно исследованы историко-правовые основы создания и дальнейшей деятельности фабрично-заводской инспекции в пределах Киевского фабричного округа. На основе анализа и обобщения законодательных актов показано организацию деятельности фабричных инспекторов, их взаимодействие с другими государственными учреждениями. Определен спектр проблем, решение которых возлагалось именно на фабрично-заводскую инспекцию. Определено ее участие в разрешении «рабочего вопроса» во второй половине ХІХ века.

Ключевые слова: фабрично-заводская инспекция, Киевский фабрично-заводской округ, фабрично-заводское законодательство, трудовое право, нормативно-правовые документы, законодательные акты, экономическая история Украины, работники, «рабочий вопрос».

© **Nataliya Byloshytska**
(Kyiv)

HISTORICAL AND LEGAL GROUNDS OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE FACTORY INSPECTION IN KYIV DISTRICT IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The article deals with historical and legal grounds of establishment and development of the Factory Inspection within Kyiv factory district in the late 19th century. The basic prerequisites and factors, which contributed to the establishment of the Factory Inspection as the state body aimed at control over the compliance with labor legislation by employees and employers at the factories and plants, have been analyzed. The reasons were the following: mass discontent of workers with undue exploitation of their work without any regulations, particularly it referred to women and children; no social insurance and social guarantees on the part of employers; frequent mutilation and deaths among employees at the factories and plants. Lack of labor legislation contributed to outrage and impunity of entrepreneurs. Hard and illegal position of employees in the Russian Empire of the 19th century made them strike and rebel at the factories and plants. This situation was happening in the early 19th century. Rebellions and strikes bothered the authorities as they threatened to the general public order. In such a way in the end of the 50th years of the 19th century the government started deciding «employees' issue». As a result the

Factory Inspection was established in 1884. Its main task was to control and regulate relations between employers and employees, keep statistics of the industry development.

Following the analysis and structuring of legislative documents adopted by the Government of the Russian Empire, the article demonstrates the establishment and organization of work and activity of the Fabric Inspection of Kyiv district. Particularly, the following factory inspection included to the Full Compilation of Laws of the Russian Empire have been analyzed: «On Minor Employees at the Factories, Plants and Manufactory» (1882), «On Recovery for Violations of Regulations on the Work of Minors at Factories, Manufactories and Handicraft Establishments» (1884), «On the Ban of Night Work for Minors and Women at the Factories, Plants and Manufactures» (1885), «Rules on Supervision Over Factory Industry Establishments and Mutual Relations between Employers and Employees» (1886), «On Amendments to the Regulations on the Work of Minors, Juveniles and Females at the Factories, Plants and Manufactures and Influence of the Rules on Work and Teaching of Minors at the Handicraft Establishments» (1890), «Transformation of the Factory Inspection and Positions of Provincial Mechanics and Influence of the Rules on Supervision over the Establishments of the Factory Industry and Mutual Relations between the Employers and Employees» (1894), «Order to the Officials of the Factory Inspection from the Department of Trade and Manufactures of the Ministry of Finance» (1894). These legislative acts regulated basically the organization of the Factory Inspection activities. It had to control the fact that the employers and employees at the factories and plants observed strict legislative restrictions provided by the mentioned laws, and to inform the court about their violation. From the very beginning the Factory Inspection was accountable to the Ministry of Finance and since 1905 it subordinated the Ministry of Trade and Industry of the Russian Empire.

In this regard, after analyzing and structuring various laws, we have received information on the main preconditions for the establishment of the Factory Inspection; organization of its work at the factories and plants; territorial expansion of the Factory Inspection; authorities of the factory inspectors related to the settlement of labor disputes; punishment of employers and employees for violation of labor factory legislation, including reorganization of this state body (the Factory Inspection) in 1894 and expansion of the territory of its control. On the one hand the place of the Factory Inspection within the system of public administration as an independent state body has been presented. On the other hand, its role in the settlement of “employees’ issue” through control over the compliance with labor fabric legislation has been highlighted.

Keywords: the Factory Inspection, Kyiv factory district, factory legislation, labor law, legislative documents, legislative acts, economic history of Ukraine, employees.

До редакції надійшла 21.12.2015.

УДК 796:03:378.4(477-25)

**© Наталія Соколова,
Оксана Попова
(Київ)**

СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

Статтю присвячено становленню й розвитку спортивного життя в Університеті св. Володимира впродовж XIX – початку XX ст. Методологічну основу публікації склали історичний, порівняльний й діалектичний методи дослідження.

Встановлено, що з моменту відкриття навчального закладу в 1834 р. студенти мали змогу факультативно відвідувати заняття з фехтування, танців й верхової їзди, які й склали систему фізичного виховання в університеті. Проте, відсутність грошей у студентів, спеціально розроблених навчальних програм і несприйняття суспільством даного предмету як необхідного для нормального фізичного розвитку молоді робили дисципліни спортивно-оздоровчого напрямлення не занадто популярними.

Аналіз нормативно-правових актів доводить, що ситуація почала кардинально змінюватись наприкінці XIX ст., коли в навчальних закладах Російської імперії запроваджено як обов’язкову навчальну дисципліну гімнастику. Проте, в Університеті св. Володимира спорт залишався елітарним хобі для студентів. Лише за додаткову плату студенти продовжували відвідувати гуртки фех-

тування, верхової їзди й танців, що носили практичний характер. Ігрові та силові види спорту значного поширення серед студентів Університету св. Володимира не мали.

З'ясовано, що на початку ХХ ст. з дозволу Міністерства Народної освіти починає роботу спортивний гурток, де популяризувались такі види спорту як гімнастика, фехтування, легка й важка атлетика, боротьба, бокс. Поступово створювались команди з футболу й хокею. Для проведення тренувань, керівництвом гуртка орендувались приміщення київських спортивних товариств, також досягнуто домовленості з керівництвом університету про початок занять в Ботанічному саду. Паралельно, керівниками гуртка організовувались публічні лекції, що пропагували здоровий спосіб життя серед населення, влаштовувались спортивні свята. Робота гуртка висвітлювалась на сторінках тогочасної київської преси «Краса та сила», «Спорт та ігри».

Ключові слова: Університет св. Володимира, спорт, гурток, фехтування, верхова їзда, танці.

Невід'ємною частиною навчального процесу вищої школи є фізичне виховання. Проте, на сьогодні ми спостерігаємо вкрай низький рейтинг фізичної культури й спорту серед студентської молоді. Цьому сприяють, перш за все, застарілі методи викладання дисципліни, а також відсутність у студентів мотивації до здорового способу життя. Заняття фізичною культурою сприймаються виключно як необхідність для отримання оцінки. Звичайно, українські фахівці шукають шляхи й засоби подолання кризових явищ в системі фізичного виховання, звертаючи увагу на досвід європейських країн. Більшість фахівців розуміють, що не можливо перенести на українські терени систему фізичного виховання іншої країни у чистому вигляді, не враховуючи ментальних особливостей. І тому, звернення до історичного досвіду попередників сприятиме вирішенню даної проблеми, який сприйматиметься як важливе джерело прогресивних ідей в галузі фізичної культури та спорту.

Звичайно, проблема розвитку спорту в освітніх закладах України неодноразово ставала об'єктом дослідження сучасних вчених. Так, питанню функціонування студентських гуртків у вищих навчальних закладах України на початку ХХ ст. присвятили свої роботи Г. Приходько, Н. Левицька, М. Кругляк. Частково історія розвитку фехтування як навчальної дисципліни в Університеті св. Володимира висвітлювалась О. Дьоміною, В. Бусолом, В. Шубертом. Проте, тема залишається маловивченою через відсутність комплексних ґрунтовних досліджень.

Метою даної публікації є спроба вивчити, на основі джерельної бази, досвід у розвитку фізичної культури і спорту Університету св. Володимира з моменту його створення й до початку революційних подій 1917 р.

1834 р. у Києві розпочинає роботу Університет св. Володимира, головною метою якого була підготовка кваліфікованих кадрів для чиновницької служби. Під час вступної кампанії перевага надавалась вихідцям зі шляхетних родин. За час навчання в вищому закладі сту-

денти освоювали фахові дисципліни, декілька іноземних мов і так зв. «мистецький цикл», що включав фехтування, верхову їзду, танці, музику та малювання. Саме предмети мистецького циклу склали основу системи фізичного виховання в університеті. Запровадження занять з фехтування, верхової їзди і хореографії не лише продовжили традицію дворянського виховання, а й сприяли підвищенню рухової активності студентів.

У першій половині ХІХ ст. дисципліни «мистецького» циклу викладались факультативно й за гроші. Це пояснюється тим, що в Російській імперії, згідно чинного законодавства, всі предмети фізкультурно-оздоровчого напрямлення викладались за бажанням батьків і виключно за додаткову платню. Згідно кошторису університету св. Володимира, держава не виділяла кошти на утримання вчителів та оренду приміщень (де проходили заняття з фехтування й танців; додатково заклад мав дерев'яний манеж у дворі першої гімназії з 9 кінями) [15, с. 156]. Та не дивлячись на це, в перші роки існування університету, заняття «мистецького» напрямку були досить популярні. Так, фехтуванням у середньому займалось 12 студентів, верховою їздою – 15, а хореографією – 22, й це при тому, що в 1834 р. загальна кількість студентів складала 62 особи, в 1835 р. – 120, 1836 р. – 203, 1837 – 263 [15, с. 177].

Слід відзначити, що в Університеті св. Володимира вперше в Російській імперії у 1839 р. з ініціативи міністра народної освіти графа С. Уварова запроваджено безкоштовне й обов'язкове навчання танцям і фехтуванню, і по можливості гімнастикою [1, с. 254]. На жаль, це нововведення пов'язане з низьким рівнем виховання студентів, адже попри заборону приймати до університету хлопців, котрі не закінчили повний гімназійний курс, ці правила постійно порушувались через брак абітурієнтів чи протекцію високопосадовця. Однак, через відсутність коштів, керівництво університету часто ігнорувало розпорядження С. Уварова й змушувало студентів платити

гроші за відвідування занять з дисциплін «мистецького циклу» [1, с. 257].

В першій половині XIX ст. паралельно зі спортивними дисциплінами великої популярності набували більярд та карти, корті швидко перетворились на засоби заробітку грошей та шкідливу звичку. Масового характеру ці розваги набули на початку 50-х рр. XIX ст., коли сам міністр внутрішніх справ Д. Бібіков під час зустрічі зі студентами Університету св. Володимира закликав молодь забавлятися більярдом, картами й відвідувати публічні будинки, але в той же час радив триматись подалі від політики [9, с. 175]. Тобто, аполітичність і громадська пасивність студентів, так бажана для влади, змушувала чиновників спонукати студентську молодь вести дозвільний спосіб життя.

Розуміючи становище, в якому опинились студенти, професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира починає наголошувати на необхідності запровадження занять з гімнастики, намагаючись замінити види студентського дозвілля з розважального характеру на фізкультурно-оздоровчий. Так, 10 червня 1854 р. в актовій залі університету відбувся виступ доктора медицини Х.Я. фон Гюббенета, присвячений необхідності введення в усіх навчальних закладах Російської імперії гімнастики [3, с. 21]. Постійні дискусії вчених у другій половині XIX ст. з приводу запровадження фізкультурних дисциплін у навчальні програми навчальних закладів дали результати. В 1889 р. гімнастику введено як обов'язкову дисципліну в початкових та середніх навчальних установах, тоді як студенти продовжили факультативно займатись фехтуванням, танцями й верховою їздою. Лише напередодні Першої світової війни до цих дисциплін додали стрільбу [2, с. 96]. Тобто, до кінця XIX ст. спорт залишався елітарним хобі для студентської молоді, при цьому найпопулярнішими видами визнавались фехтування, танці й верхова їзда, що мали практичний характер (верхова їзда необхідна була для випускників медичного факультету, котрі пов'язували майбутню професію з військовою медициною; танці – для відвідування балів і звань вечорів). Ігрові та силові види спорту значного поширення серед студентів Університету св. Володимира не мали. Спорт, як постійний елемент увійшов у життя студентів на початку XX ст.

Активізації спортивного життя в Університеті св. Володимира сприяли встановлені Міністерством народної освіти «Тимчасові правила організації студентських установ у вищих на-

вчальних закладах відомствах Міністерства народної освіти» від 22 грудня 1901 р., які дозволяли відкриття студентських науково-літературних, мистецьких й спортивних гуртків, їдалень, бібліотек і читалень [4, с. 172]. Постанова також передбачала виділення певної суми грошей з університетського кошторису для закупівлі необхідного обладнання [4, с. 176].

Ознайомившись з «Тимчасовими правилами», професор кафедри судової медицини Університету св. Володимира М. Оболонський звернувся до керівництва медичного факультету з проханням дозволити ввести в навчальному закладі дисципліну фізкультурно-оздоровчого напрямку. Для вирішення цього питання було створено спеціальну Комісію, проте її робота залишилась безрезультатною. Через три роки М. Оболонський спробував знову вирішити це питання й подав прохання на ім'я ректора, мотивуючи свої дії вкрай незадовільним станом здоров'я студентів. У своєму проєкті професор заявляв про необхідність ввести до програми такі дисципліни: фехтування, метання, стрільбу, гру в кеглі, лаун-теніс, вправи з гирями та гімнастику, додатково вимагав виділити спеціальне приміщення для облаштування гімнастичного залу. Новостворена Комісія дала схвальний відгук щодо запровадження занять спортом для студентів, а також приступила до розробки плану будівництва гімнастичного залу [5].

Пропозиції професора М. Оболонського були схвально зустрінуті студентською молоддю, яка в вересні 1905 р. звернулася до ректора з проханням дозволити організувати гурток любителів фізичних вправ з метою зміцнення фізичного стану організму [5]. Новостворений гурток діяв за підтримки правління Університету, проте широкої популярності серед студентства не набув, про це свідчить повідомлення на сторінках київського видання «Краса та сила». Повідомлялось, що для основної маси гурток був скоріше симпатичною компанією, а ніж загальностудентською організацією [10, с. 12]. Негативно на роботу даного спортивного осередку впливали фінансові труднощі й відсутність необхідних приміщень для тренувань.

Ситуація змінилася 1909 р., коли Радою Університету затверджено статут «Спортивного гуртка студентів Університету св. Володимира», членами якого могли стати всі бажаючі благонадійні студенти, котрі сплачували членські внески на його утримання. Гурток мав власну печатку та вітрину в одному з коридорів Університету [6, с. 28–33].

Успішній роботі спортивного гуртка сприяло вирішення проблеми з приміщеннями для

проведення занять. Як зазначає Г. Приходько, керівництву вдалося домовитись з лікарем В. Крамаренко про аренду приміщень у приватній лікувально-профілактичній та гімнастичній установі «Верітас». У травні 1909 р. з дозволу адміністрації Університету члени гуртка розпочали свої тренування в Ботанічному саду. Згодом, в 1910 р. укладено угоду з київським «Німецьким гімнастичним товариством» про надання можливості користуватись гімнастичною залою, а 1913 р. – з Олександрівською гімназією [8, с. 313]. Також гурток співпрацював з товариством «Сокіл» на майданчику якого (на Сирці) проводили футбольні матчі [11, с. 25].

В спортивному гуртку популяризувались такі види занять, як гімнастика, в тому числі й сокільська, фехтування на рапірах, легка й важка атлетика, французька боротьба, бокс, проводились тренування з лижного спорту. З 1911 р. студенти активно почали займатись веслуванням, з 1913 р. – футболом та хокеєм. Окрім тренувань, члени гуртка проводили публічні змагання, здебільшого та території Ботсаду, про які не раз писала тогочасна київська преса – періодичні видання «Краса та сила», «Спорт та ігри». Крім того, гуртківці влаштовували публічні лекції та спортивні свята. Великою популярністю користувались лекції активного члена гуртка, гімнаста, який розробив комплекс вправ з вольової гімнастики, редактора журналу «Краса та сила» доктора О. Анохіна про значення спорту та фізичної культури в житті людини [7, с. 12]. Одним із грандіозних спортивних заходів гуртківців стало проведення в травні 1914 р. пароплавного гуляння до Межигір'я, під час якого всі учасники змагались у метанні диску, ядра, спису, гімнастиці, боротьбі [13, с. 6].

Одночасно, члени гуртка активно вдосконалювали спортивне обладнання. Так, видання

«Спорт та ігри» повідомляє про замовлення гуртком спеціальної моделі саней для катання з гір, проте проект був визнаний невдалим [12, с. 3].

Паралельно зі спортивним гуртком в Університеті св. Володимира з 1906 р. діяв «Клуб студентів імператорського університету Св. Володимира, членів Партії Академічного порядку», де бажаючі могли ознайомитися з науковою літературою, послухати реферати та лекції, зайняти спортом. Клуб працював з десятої години до півночі [14, с. 1–8]. На відміну від спортивного гуртка «Клуб» скоріш був осередком молоді за інтересами.

Отже, з моменту початку роботи Університету св. Володимира студенти отримали можливість займатись такими спортивними дисциплінами як фехтування, верхова їзда й танці, проте запроваджені вони були як платні факультативні заняття. Та попри це, в перші роки функціонування вишу, спостерігається значна активність відвідування дисциплін фізкультурно-спортивного напрямку студентською молоддю. На жаль, поступово популярність предметів падає. Це пояснюється матеріальними проблемами студентів, а також відсутністю мотивації до занять спортом. Ситуація кардинально змінюється наприкінці XIX ст., коли спорт перетворюється на престижне хобі. Молодь активізує свої сили і на початку XX ст. в Університеті св. Володимира з'являються спортивні гуртки, учасники яких не лише займались окремими видами спорту, а й намагались популяризувати його серед громадськості.

Перспективи подальших досліджень варто спрямувати на вивчення проблеми розвитку спортивного життя в інших вищих навчальних закладах України в дореволюційний період (Харківський, Новоросійський університети, Київський політехнічний інститут).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – 674 с.
2. Вострокнутов Л.Д. Заповіт віків: здоровий спосіб життя українського народу / Л.Д. Вострокнутов. – Х., 2004. – 160 с.
3. Гюббенет фон Х.Я. Значение гимнастики в жизни человека и народов, речь, читанная доктором медицины Х.Я. Фон Гюббенетом ординарным профессором хирургии с офтальмиатрией в торжественном собрании Императорского Университета св. Владимира 10-го июня 1854 года / Х.Я. Фон Гюббенет. – К., 1854.
4. Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – Ч. СССXXXIX.
5. Кругляк М. Спорт в житті студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. / М. Кругляк // Історична панорама: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2009. – Ч. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.info-library.com.ua/books-text-10337.html.
6. Левицька Н. Дозвілля студентів-гуманітаріїв Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. Левицька // Гілея : Науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 77. – С. 28–33.

7. Лекция доктора А.К. Анохина в Киевском Университете св. Владимира // Красота и сила. – 1913. – № 7. – С. 12.
8. Приходько Г.І. Діяльність студентських спортивних гуртків і товариств вищих освітніх закладів України на початку ХХ ст. / Г.І. Приходько // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2012. – № 34/35. – С. 311–315.
9. Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках / О. Романович-Славатинський / З іменем святого Володимира: у 2-х кн. / упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 1.
10. Саликовский В.С. Спортивный кружок студентов Университета Святого Владимира / В.С. Саликовский // Красота и сила. – 1913. – № 1. – С. 12–14.
11. Спортивный кружок студентов Университета св. Владимира // Красота и сила. – 1913. – № 6.
12. Спортивный кружок студентов св. Владимира // Спорт и игры. – 1913. – № 2.
13. Толь А. Спортивное выступление академического кружка при университете св. Владимира / А. Толь // Русский спорт. – 1914. – № 22.
14. Устав Клуба студентов Императорского Университета св. Владимира членов Партии Академического порядка. – К., 1906. – С. 1–8.
15. Шульгин В.Я. История Университета св. Владимира / В.Я. Шульгин. – Спб., 1860. – 230 с.

© *Наталія Соколова,
Оксана Попова
(Київ)*

СПОРТИВНАЯ ЖИЗНЬ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА (XIX – НАЧ. XX В.)

Статья посвящена становлению и развитию спортивной жизни в Университете св. Владимира в течении XIX – нач. XX в. Методологическую основу публикации составили исторический, сравнительный и диалектический методы исследования.

Установлено, что с момента открытия учебного заведения в 1834 г. студенты имели возможность факультативно заниматься фехтованием, танцами и верховой ездой, которые и составили систему физического воспитания в университете. Однако, отсутствие денег у студентов, специально разработанных учебных программ и неприятие обществом данного предмета как необходимого для нормального физического развития молодежи делали дисциплины спортивно-оздоровительного направления не слишком популярными.

Анализ нормативно-правовых актов показывает, что ситуация начала кардинально меняться в конце XIX в., когда в учебных заведениях Российской империи введено в качестве обязательной учебной дисциплины гимнастику. Однако, в Университете св. Владимира спорт оставался элитарным хобби для студентов. Только за дополнительную плату студенты продолжали посещать кружки фехтования, верховой езды и танцев, которые носили практический характер. Игровые и силовые виды спорта распространения среди студентов Университета св. Владимира не получили.

Установлено, что в начале XX в. с разрешения Министерства Народного просвещения начинает работу спортивный кружок, где популяризовались такие виды спорта как гимнастика, фехтование, легкая и тяжелая атлетика, борьба, бокс. Постепенно создавались команды по футболу и хоккею. Для проведения тренировок, руководством кружка арендовались помещения киевских спортивных обществ, также достигнута договоренность с руководством Университета о начале занятий в Ботаническом саду. Параллельно, руководителями кружка организовывались публичные лекции, где пропагандировался здоровый образ жизни среди населения, устраивались спортивные праздники. Работа кружка освещалась на страницах тогдашней киевской прессы «Красота и сила», «Спорт и игры».

Ключевые слова: Университет св. Владимира, спорт, кружок, фехтование, верховая езда, танцы.

© *Nataliya Sokolova,
Oksana Popova
(Kyiv)*

SPORTS LIFE AT THE UNIVERSITY OF ST. VLADIMIR (XIX–XX CENTURIES)

The article is devoted to the formation and development of sports life at the University of St. Vladimir during XIX – early XX century publications were methodological basis of historical, comparative and dialectical methods.

It was established that since the opening of school in 1834, students had the opportunity to attend optional classes in fencing, dancing and riding, which are made up of physical education system in the university. However, the lack of money in the students, specially designed training programs and the public rejection of the subject as is necessary for normal physical development of young people doing a sports discipline referral is not too popular. Instead, in the 50 years of the nineteenth century become popular entertaining sports games, such as billiards and cards. In this period, with the help of the authorities, students are permissive lifestyle, attending entertainment clubs, restaurants and public buildings. This policy of power due to a desire to keep young people away from political life.

Determined that in the second half of the nineteenth century university teachers try to convince the public of the need for the introduction of gymnastics as a compulsory discipline in all educational institutions of the country. The teaching staff to promote their ideas conducts public lectures, learn from foreign experience.

Analysis of the regulations shows that the situation began to change dramatically in the late nineteenth century, when the educational institutions of the Russian Empire introduced as a compulsory discipline gymnastics. However, at the University of St. Vladimir elitist sport is a hobby for students. Only surcharge students continued to attend circles fencing, riding and dancing that were practical. Gaming and power sports widely spread among the students of the University of St. Vladimir had.

Determined that during the second half of the nineteenth century, the teachers of the University of St. Vladimir endeavor to involve students in the orbit of sports life.

It was found that in the early twentieth century as a result of resolution of the Ministry of National Education, which allowed to organize in higher education student groups active public activity of teachers and students of the University of St. Vladimir. During 1901–1905 years students trying to get permission from the university management to organize student sports club, but all attempts failed.

Only in 1909, starts a sports club, which popularized sports such as gymnastics, fencing, track and weightlifting, wrestling, boxing. Gradually created teams of football and hockey. For the training, the leadership group rented the Kyiv sports associations, also agreed with the University of beginning classes at the Botanical Garden. In parallel, the group leaders organized a public lecture that propahanduvaly healthy lifestyle among the population, were organized sports events. Working group covered in the pages of contemporary Kiev press «Beauty and Power», «Sports and Games». Analysis of periodicals shows that the sports circle of students of the University of St. Vladimir was popular among students and teachers of educational institutions, and sports events were held regularly aroused interest among Kiev.

Determined that for a specified period of revitalization sporting life at the University of St. Vladimir financial problems interfere with students, the lack of special facilities for training, lack of training programs and highly qualified specialists.

Key words: University of St. Vladimir, sports, club, fencing, horseback riding, dancing.

До редакції надійшла 17.12.2015.

УДК 94(477)»1909/1918»

**© Ігор Верба
(Київ)**

«СПРАВА СТАШЕВСЬКОГО» І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

У статті аналізується конфлікт між двома відомими дослідниками Євгеном Сташевським і Митрофаном Довнар-Запольським, який виник у стінах Київського університету у 1910-х рр. у зв'язку з винесенням Є. Сташевським документів з Московських архівів.

Ключові слова: Київський університет, конфлікт, боротьба дослідників, крадіжка документів.

Так звана «справа Сташевського» є однією з головних у біографії знаного російського і українського історика професора Київського університету Євгена Дмитровича Сташевського (1884–1938). Вона згадується у багатьох наукових і не тільки наукових публікаціях. у свій час ця обставина наробила широкого галасу серед педагогічної та

наукової громадськості не тільки Києва і України, а й усієї Російської імперії. Можна стверджувати, що завдяки цій справі його ім'я переважно відоме у дослідницьких колах. Щоправда, ця справа аж занадто гіперболізована і що, прикро, політизована й в багатьох випадках перекручена, що кидає, звичайно, тінь і на самого вченого.

У 1909–1913 рр. Є. Сташевський з метою написання магістерської дисертації з епохи царювання Михайла Федоровича Романова працював у трьох московських архівах: Московському Міністерства іноземних справ, Московському архіві Міністерства юстиції і у Московському Двірцевому архіві. Працював він інтенсивно, бо до 300-річчя дому Романових, яке гучно планувалося святкувати у 1913 р. хотів підготувати монографію і захистити магістерську дисертацію. Мав намір очолити вакантну кафедру російської історії в Університеті св. Володимира. Йому це вдалося зробити, але аж занадто великою ціною.

Невстигаючи з роботою у Москві, хоч міг найняти переписчиків, Євген Дмитрович виніс впродовж цих років 319 справ документів: 19 з Московського архіву іноземних справ, 100 з Московського архіву Міністерства юстиції і 200 з Московського Двірцевого архіву [1, с. 146].

Це не була крадіжка в прямому розумінні цього слова, а йшлося просто про порушення архівних правил. Вчений посилався в своїх працях на ці документи, робив доповіді на різних наукових форумах. Не мав він думки і про продаж джерел. Як він пізніше у 1916 р. пояснював директору Московського архіву Міністерства юстиції Д. Цветаєву документи додому дозволив йому брати на той час вже покійний керівник цього архіву Д. Самоквасов [2, с. 208]. Це була доволі поширена практика у ті роки, яка трималася на довірі дослідників.

Біда історика якраз і полягала в тому, що він вчасно таємно не повернув цих документів, а його слова Д. Самоквасов вже підтвердити не міг.

У 1912 р. професор Московського університету М. Богословський, який працював у Московському архіві Міністерства іноземних справ не знайшов ряд документів «Приказного дела» 1641 р. До цього з ними працював Є. Сташевський. Тоді ж восени 1912 р. підозра пала саме на Євгена Дмитровича. Він написав листа у Москву до С. Веселовського з проханням з'ясувати ситуацію. Степан Борисович підписуючи Євгену Дмитровичу 25 вересня 1912 р. зазначив, що вони разом з М. Богословським шукали документ, який зник, «Сольвичегодскую заседку». Архівісти з'ясували, що останнім її брав Є. Сташевський. Він запропонував вирішити це питання, приїхавши у Москву, і реабілітувати своє ім'я [3, с. 349–350].

Між тим за дорученням фактичного керівника Московського архіву іноземних справ С. Белокурова професор Ніженського історико-філологічного інституту В. Савва конфіденційно з'ясував, що у Євгена Дмитровича і справді є

архівні документи московських джерелозібрань. Як пригадував Павло Смирнов, він у 1911 р. також бачив у дослідника архівні документи з поміткою архіву Міністерства юстиції: «...он (Сташевський Е. М.) вынул из письменного стола пачку старой бумаги и показал мне действительно отрывок старинной книги – как один из попавших к нему этим путем. Это был отрывок записной книги Хогольего приказа. Я пролистал несколько страниц и увидел печать Арх[ива] Мин[истерства] Юстиции. Произошел приблизительно такой заговор: «Это что же? Значит кто-то ее оттуда вытащил? – «Да, вероятно, ведь такие случаи бывают. – Не знаю. И взял книгу» [1, с. 153].

На різдво 1914 р. про інцидент з архівними документами стало відомо вчителю Є. Сташевського М. Довнар-Запольському. Митрофан Вікторович промовчав і не довів цей факт до університету. Євген Дмитрович вирішив повернути документ таємно. В червні 1914 р. він з'явився в Московському архіві Міністерства іноземних справ і вклав документ «Сольвичегодская заседка» 1638 р. на 9 листках. Євген Дмитрович не знав, що архівісти таємно вже підраховували і пронумерували сторінки цієї справи. Так викрився обман. А у лютому 1915 р. С. Веселовський, працюючи зі справою № 651 1636 р., з'ясував, що в ній відсутня челобитна Веневая, яку ще у 1911 р. копіював Є. Сташевський. Знову підозра пала на Євгена Дмитровича.

Відчуваючи загрозу своїй репутації і на вимогу архіву, 7 липня 1915 р. історик з'явився в архіві з великою пачкою документів і повернув 319 справ. Просив його вибачити і запропонував оплатити додаткову працю архівістів. В пояснювальній записці, він тричі клятвою завірив, що більше документів у нього немає, пояснивши свої вчинки тільки бажанням самому переписати ці джерела, щоб мати більш правильні копії [1, с. 144–145].

Міністерство іноземних справ у підпорядкуванні якого знаходився архів дало пояснення Міністерству народної освіти, що вважає подію зі Сташевським вичерпаною [2, с. 204]. Не знайшов у діях Є. Сташевського криміналу і начальник Московського карного розшуку, а Міністр іноземних справ 12 вересня 1915 р. вислухав всі пояснення і в особистій розмові з Євгеном Дмитровичем тільки поставив йому на «... вид, неправильність его образа действий» [1, с. 149]. Як бачимо, інцидент з істориком був вичерпаний ще у 1915 р. і не було ніякої «Справи Сташевського». Вона виникла у тому ж таки 1915 р. завдяки групі київських викладачів і зокрема проф. М. Довнар-Запольському.

Митрофан Вікторович був ображений недостойною поведінкою свого учня, взаємини з яким у нього зіпсувалися, і добивався його звільнення з університету.

Випадок зі Сташевським кинув тінь на всю наукову школу київських істориків, в результаті чого ускладнився доступ до Московських архівів [2, с. 53]. Зокрема, в архівах вводилися контрольні листки, де фіксувалося скільки дослідник взяв і повернув справ. Видавалося всього 2 справи, замість колись 10 і т.д.

Університетська рада, посилаючись на думку Міністерства народної освіти та Міністерства іноземних справ про вичерпаність інциденту зі Сташевським, не знайшла в його діях злого наміру і не взяла на себе сміливість звільнити професора, бо статут Університету св. Володимира це забороняв. Євгена Дмитровича могли звільнити тільки за його заявою, але історик такої заяви не подав, адже це було рівнозначно визнанню крадіжки документів.

У міжчасі січня-лютого 1917 р. з руки М. Довнар-Запольського матеріали конфлікту зі Сташевським потрапили у пресу. Київська столична періодика («Русское слово», «Биржевые ведомости», «Речь», «День», «Киевская мысль», «Киевлянин», «Русская воля», «Новое время») почали цькувати київського професора, називати його крадієм. Момент був обраний вдало. Відчувався подих революції і справа з чисто побутової переросла у політичну. Історика звинуватили, що він буцімто викрав документ початку XVII ст., що обмежував самодержавну владу першого російського царя Михайла Романова, яким планувалося ввести у Московії мало не конституційний лад. Крадіжка правим професором, як вважали, важливого державного документа вже є актом політичної боротьби монархічно-налаштованих кіл Університету св. Володимира проти демократичних перетворень в Російській імперії. Як пояснював Євген Дмитрович директору київської гімназії М. Стельмашенку 1 лютого 1917 р.: «... похищение не было, было пользование документами с нарушением архивных правил, документы цитировались, возвращены, судебного дела не возникало, хотя в сентябре месяце 1915 г. прокурор Московской судебной палаты запросил Архив, не было ли кражи. Архив ответил, что некоторые документы действительно брались, но не в целях присвоения, а использования, документы возвращены. Надо провести ту мысль, что моя отставка теперь равносильна признанию, что документ об ограничении Михайла Федоровича действительно существовал, при таком положении не существование становится

фактом и левые партии будут воспитывать публику в том сознании, что если ограничительно документа найти теперь нельзя, то это не значит, что его не было, нет, он был, но он выкраден правым профессором в момент политической борьбы из-за самодержавия» [1, с. 150–151].

Преса почала брудом поливати Університет св. Володимира. Інцидент зі Сташевським почав виходити з-під контролю. Істерія наростала. Частина співробітників Університету почала виправдовувати Євгена Дмитровича, а інша навпаки засуджувати. В цій колотнечі дісталось і М. Довнар-Запольському. Дехто із викладачів побачив в його спробах засудити учня наклеп на Університет св. Володимира. 27 січня 1917 р. на засіданні ради Університету, як повідомляв Є. Сташевський професору Київської духовної академії П. Дмитрієвському: «... ряд ораторов выступили с обличением г. Довнар-Запольского, были снова приведены факты, указывающие на его роль в поновлении моего дела, и в конце концов проф. Билимович, не оправдывая и моего деяния, формулировал следующее обращение к находящемуся здесь же Д[овнар]-Запольскому: «Ваша деятельность позорна для университета, для профессорской среды, мы ждем, когда же Вы подадите в отставку». Крики – верно. Довнар смолчал» [1, с. 151].

Але у відставку подав не Митрофан Вікторович, а ректор Університету св. Володимира М. Цитович, проте відставку його не прийняли. Тоді подав у відставку Є. Сташевський. Як він згодом зазначав: «В 1917 г. временно оставил чтение лекций в университете» [4, арк. 151]. Це тим більше було прикро, бо ще з 1916 р. Євген Дмитрович почав читати новий курс історії України (тоді історії Малоросії). М. Довнар-Запольському запропонували вибачитися перед учнем.

На бік дослідника став історично-філологічний факультет в особі його декана проф. М. Бубнова, який у 1917 р. видав полемічну брошуру «Сага о правой профессуре Университета св. Владимира». Звичайно, цей твір мав за мету не тільки взяти під охорону професора Сташевського а й відвести вогонь критики навколо Університету. Микола Михайлович крок за кроком розписав так звану «справу Сташевського», зазначивши, що зростанню майбутнього професора сприяв М. Довнар-Запольський. Відповідаючи на закиди прискіпливих газетярів він наголосив, що ніхто з названих так званих правих професорів (М. Бубнов, С. Голубев, П. Ардашев) не гасили інцидент із Є. Сташевським до того як він став професором і очолив кафедру російської історії, бо тоді у 1914 р. ще не було відомо про зникнення документів з московських архівів.

На фактах із засідань історично-філологічного факультету і ради Університету М. Бубнов доводив, що Митрофан Вікторович всіляко сприяв своєму улюбленому учневі, покривав його вчинки. Стосовно зниклих документів, він підкреслив, що серед них не було джерела про обмеження влади Михайла Романова: документи бралися виключно з науковою метою для написання наукових праць і це було підкреслено в рішеннях Міністерства іноземних справ і Міністерства народної освіти, яке в діях Є. Сташевського не знайшло складу злочину. Євген Дмитрович всі матеріали повернув, про що є відповідний документ з архівів.

На завершення декан нотував, що «...происхождение саги о правой профессуре Университета св. Владимира таки сложное. Тут есть и кое-что фактическое, никакого отношения к профессуре Университета св. Владимира не имеющее, именно деяние приват-доцента С[ташевского], и справедливое возмущение совести этим деятелем, и личные счеты и недовольство профессурой Университета св. Владимира неизвестного происхождения, партийная пристрастность и несомненный подлог» [5, с. 14].

У полеміці зі Є. Сташевським об'єктом цькування вже став М. Довнар-Запольський. Звільненого з Київського комерційного інституту ще у січні 1917 р. Євгена Дмитровича амністував студентський мітинг. Відомий історик Наталя Полонська писала: «Перед студентським мітингом він (Є. Сташевський – *I.B.*) «реабілітувався» і я на власні очі читала цей історичний документ-акт реабілітації Сташевського, в якому студенти заявили, що обвинувачення в «похищенні» документів з архівів – наклеп» [6, с. 190].

Більше того, Митрофана Вікторовича, як директора Київського комерційного інституту звинуватили у зв'язках з поліцією [7, с. 190]. Йому в умовах революції, загрожувала смертна кара. Однак, учні врятували вчителя. Зокрема, Н. Полонська клопотала у його справі перед куратором Київського шкільного округу М. Василенком та Комісаром вищої освіти І. Стешенком [8, с. 64]. Павло Смірнов для історично-філологічного факультету Вищих жіночих курсів, де тоді професорував Митрофан Вікторович, склав велику довідку «Объяснительная записка по делу Е.Д. Сташевского», в якій пояснював суть конфлікту і засуджував вчинки Євгена Дмитровича, зазначаючи, що його метою було «...желание сделаться «интересным историком, захватившим наиболее интересные дела в монопольное обладание» [2, с. 217].

Врешті-решт «справу» М. Довнар-Запольського вдалося владнати, однак до розв'язання конфлікту між вчителем і учнем було ще далеко.

У березні 1918 р. Євген Дмитрович подав на Митрофана Вікторовича у суд. 27 березня того ж таки року судовий слідчий 2-го відділу м. Києва розглянув «Справу про звинувачення професора Київського університету Є. Сташевського у крадіжці цінних історичних документів». В ній, зокрема, зазначалося, що Митрофан Вікторович обвинувачується в тому, «... что он опорочил доброе имя Сташевского, сделал невозможным его дальнейшую ученую карьеру из личных побуждений. Необходимо совершить между жалобщиком Сташевским обряд примирительного разбирательства, какой еще не состоялся» [9, арк. 1–2]. У разі відмови М. Довнар-Запольського від миру з Є. Сташевським судовий слідчий пропонував притягти його до кримінальної відповідальності.

Проте, обряд примирення так і не відбувся. По гарячих слідах у 1919 р. М. Довнар-Запольський написав на правах рукопису брошуру «Вынужденные разъяснения», де розривав всі стосунки з учнем.

Отже, так звана «справа Сташевського» має дві сторони. Фактичну і морально-етичну. Історик не мав наміру красти документи з московських джерелозібрань, а спочатку брав їх за згодою архівістів, зокрема, Д. Самоквасова і працював з ними вдома. Після смерті Д. Самоквасова, він самочинно почав виносити матеріали з архівів, порушуючи цим архівні правила, але постійно посилався на них у публікаціях. Використовував він документи виключно з науковою метою і для написання наукових праць. Відповідні установи (Міністерство іноземних справ, Міністерство народної освіти), у відомстві яких знаходилися архіви з яких бралися документи і де працював вчений, не знайшли у діях Є. Стешевського криміналу. Не знайшов криміналу у його діях і Московський карний розшук. Всі документи він повернув і покався у своїх вчинках. Його вибачили і вироку у «справі Сташевського» не було. У 1917 р. під час революції «справу Сташевського» сильно роздули, перекрутили і використали з політичною метою для засудження монархічно-налаштованих викладачів і співробітників Університету св. Володимира. Євген Дмитрович постраждав фактично (його звільнили з Київського університету) і морально (його ім'я у пресі довгий час плямували). На ім'я історика було покладено тавро буцімто викрадача документів, якого фактично не існувало.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дело Е.Д. Сташевского в документах // Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 2000. – Кн. 1.
2. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии. (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики) / С.И. Михальченко. – М.-Брянск, 1997.
3. Переписка С.Б. Веселовского с отечественными историками. – М., 1998.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56543.
5. Бубнов Н.М. Сага о правой профессуре Университета св. Владимира / Н.М. Бубнов. – К., 1917.
6. Полонська-Василенко Н. Революція 1914: спогади / Н. Полонська-Василенко // УІ. – 1988. – № ¼.
7. Полонська-Василенко Н. Даўнар-Запольскі. Зацемкі да біяграфіі / Н. Полонська-Василенко // З історыяй на «Вы». – Мінск, 1994.
8. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. – К., 2000. – С. 76; його ж. Ученики М.В. Довнар-Запольского по Киевскому університету св. Владимира и их дальнейшую судьбу // Даследчык історыі трох народаў: М.В. Доўнар-Запольскі (Зборнік науковых артыкулаў і дакументаў). – Гомель-Рэчыца, 2000.
9. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. – Ф. 161. – № 35.

© *Игорь Верба*
(Киев)

«ДЕЛО СТАШЕВСКОГО» И КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

В статье анализируется конфликт между двумя известными исследователями Евгением Сташевским и Митрофаном Довнар-Запольским, который возник в Киевском университете в 1910-х годах в связи с выносом Е. Сташевским документов из Московских архивов.

Конфликт имел продолжение в 1917 году, когда Е. Сташевский был уволен с Киевского университета Святого Владимира и против него было открыто криминальное дело. Эта проблема разделила преподавателей Киевского университета на два условных лагеря: монархический и демократический. Одни преподаватели защищали Е. Сташевского, а другие взяли сторону М. Довнар-Запольского.

Ключевые слова: Киевский университет, конфликт, борьба исследователей, кража документов.

© *Igor Verba*
(Kyiv)

«THE CASE OF STASHEVSKIY» AND KYIV UNIVERSITY

In the article is analyzed the conflict between two famous researchers Evgeniy Stashevskiy and Mitrofan Dovnar-Zapol'skiy, which arose at the Kyiv University in the 1910s due to the fact that E. Stashevskiy took out documents from the Moscow archives.

The conflict continued in 1917 when E. Stashevskiy was dismissed from the Kyiv University and criminal case was opened against him. This problem divided teachers of historical and philological faculty of University of Saint Volodymyr into two factions: monarchic and democratic. Some teachers protected E. Stashevskiy, and the others joined M. Dovnar-Zapolskiy's side.

So-called «The case of Stashevskiy» has two sides: actual and moral-ethical. The historian wasn't going to steal documents from the Moscow sources, and at first he took them with the consent of archivists, in particular D. Samokvasov and worked with documents at home. After D. Samokvasov's death, he self-willededly started taking out materials from archives violating archival rules, but constantly referred to them in publications. He used documents only in the scientific purposes and for writing scientific works. The relevant institutions (The Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of National Education) in which were those archives from which documents were taken and where the scientist worked, didn't consider E. Stashevskiy's actions as criminal. Moscow Criminal Investigations Department also didn't think that he committed any crime. He returned all documents and confessed in his acts. He was forgiven and on «The case of Stashevskiy» wasn't given any verdict. In 1917 during the revolution, «The case of Stashevskiy» was strongly inflated, perverted and used in political goals for condemnation of monarchic-minded teachers and the staff of University of Saint Volodymyr. E. Stashevskiy suffered actually (he was dismissed from the Kyiv University) and morally (his name was stained for a long time in the press). In the name of historian was put the brand as thief of documents, which actually didn't exist.

Keywords: Kyiv University, conflict, researchers confrontation, theft of documents.

До редакції надійшла 14.12.2015.

**ВІЙСЬКОВИЙ ПОДАТОК В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розглянуто проблеми впровадження військового податку в Україні в період Першої світової війни. Визначено причини та наслідки впровадження військового податку з фізичних осіб. Досліджено податковий механізм справляння військового податку з фізичних осіб в історичній ретроспективі. Розглянуто повноваження та функції органів, на які покладалося адміністрування військового податку. Проведено історичні аналогії з нині діючим механізмом стягнення військового збору в Україні.

Ключові слова: військовий податок, Перша світова війна, Російська імперія, оподаткування, податкова політика, податний інспектор, державний бюджет.

Виникнення особливих, тимчасових військових податків і зборів у податкових системах різних періодів історії України обумовлювалося необхідністю залучення до державного бюджету додаткових фінансових ресурсів, які мали задовольнити потреби зростаючих військових витрат під час активних воєнних дій. Саме війни завжди ставали каталізаторами економічних проблем нашої країни, виявляючи недосконалість діючих податкових систем та актуалізуючи тим самим питання необхідності проведення відповідних реформ.

Сучасна вітчизняна практика оподаткування не стала винятком. З початком війни на Сході України (АТО) Верховна Рада України, розглянувши питання про запровадження спеціального військового оподаткування, ухвалила Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» [10], яким, починаючи з 3-го серпня 2014 р., в Україні тимчасово, до завершення реформи Збройних Сил України, запроваджувався військовий збір. Ставку військового збору було встановлено у розмірі 1,5 відсотка від об'єкта оподаткування. Надходження цього збору до державного бюджету України за серпень – грудень 2014 р. склали понад 2,5 млрд. грн. [16], а за січень – вересень 2015 р. – 6,4 млрд. грн. [13], що становить біля 1,6% доходів державного бюджету України відповідного періоду.

Проведення ретроспективного історичного аналізу проблеми запровадження військових податків і зборів дозволить визначити основні тенденції та закономірності в їхньому справлянні під час Першої світової війни, що має позитивно вплинути на вдосконалення сучасного податкового законодавства та допоможе уникнути повторення помилок минулого.

Вивчення проблеми економічної історії періоду Першої світової війни у частині оподат-

кування знайшло певне відображення у наукових дослідженнях. Проте через заідеологізованість праць учених радянського періоду ці питання розглядалися доволі упереджено, хоча деякі з них містять значний фактичний матеріал. Серед таких досліджень слід відмітити праці М.Д. Кондратьєва, П.І. Ляшенко, Й.Т. Щербини, А.К. Кошика, М.А. Рубача, А.М. Анфімова, С.М. Дубровського, Т.М. Китаніної, В.Я. Лавричева, А.Л. Сидорова та ін. Якісно новий етап розвитку вітчизняної економічної історії, який настав після проголошення незалежності України, дозволив по-новому розглянути соціально-економічне становище в Наддніпрянській Україні періоду Першої світової війни. Щодо наукового доробку сучасних вітчизняних учених, то особливе значення мають праці О.П. Реєнта, О.В. Сердюка, Л.І. Синявської, В.В. Шевченко, В.Р. Жвалюка та ін.

На початку ХХ ст. українські землі знаходилися у складі двох ворогуючих імперій – Російської та Австро-Угорської. Через постійно зростаючі витрати Російської імперії на воєнні потреби після її вступу у Першу світову війну перед урядом гостро постала проблема недостатності грошових ресурсів та пошуку нових фінансових резервів. Одним із традиційних джерел «латання» бюджетного дефіциту завжди було посилення оподаткування за рахунок збільшення ставок окремих податків, зборів та інших неподаткових платежів, скасування податкових пільг, розширення кола платників та об'єктів оподаткування або ж запровадження нових військових податків. Уже у вересні-жовтні 1914 р. уряд Російської імперії запропонував Раді Міністрів у сфері оподаткування цілий пакет законодавчих актів, які мали б дозволити мобілізувати значні фінансові ресурси. Так, було прийнято ряд податкових законів, що стосувалися підвищення ставок окремих податків і зборів, а саме: акцизу на цукор (збільшено з 1 руб. 75 коп.

до 2 руб. за пуд), на нафтопродукти (збільшено з 60 коп. до 90 коп. за пуд) [5], державного податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках, крім Царства Польського (збільшено з 6% до 8%) [6], промислового податку (збільшено на 50%), збору за станові купецькі свідоцтва, всі можливі місцеві збори, які справлялися з ціни промислових свідоцтв, державного квартирного податку (збільшено на 50%) [6], мита із застрахованого майна (збільшено на 50%), простого гербового збору (збільшено з 1 руб. 20 коп. до 2 руб. з кожного аркуша та з 75 коп. до 1 руб., залежно від виду документа), актового гербового збору [6] та портових зборів (збільшено на 50%) [7]. Значно підвищилися акцизи на ряд товарів, зокрема на пресовані хлібні та пивні дріжджі, сірники як внутрішнього, так й імпортного виробництва, тютюн, цигаркові гільзи й папір, на пивоваріння та керосин [6].

Підвищення податків розглядалося органами влади як неминуче явище. Саме воєнні події спонукали до надзвичайних заходів зі встановлення особливого військового податку з вантажів, у т.ч. і з товарів першої необхідності, які перевозилися залізничним транспортом. Саме введення Положення «Об установлении временного налога с перевозимых по железным дорогам грузов пассажирской, большой и малой скорости» [3] значно підвищило ціни на товари для кінцевих споживачів. Так, газета «Голос Юга» № 314 від 23 грудня 1914 р. (виходила у м. Єлисаветград Херсонської губернії (нині м. Кіровоград) щодо поставок вугілля відмічала: «в общем, по настроению рынка, выяснилось, что цены на уголь не высокие, и если уголь достигает до потребителя по высоким ценам, то это потому, что стоят высокие цены на дубликаты, в виду значительных косвенных налогов, связанных с погрузкой» [2, с. 3]. Подібна ситуація складалася і з іншими товарами, які перевозилися залізничним транспортом. Як наслідок, ріст цін та скорочення перевезень імпортних товарів призвели до зменшення сукупних доходів від казенних залізничних доріг. Крім того, в листопаді 1914 р. було введено «временный военный налог» у розмірі 25% від установлених тарифів на вартість квитків пасажирських перевезень усіх класів, і це при тому, що тарифи вже були обтяжені 15% державним збором із вартості пасажирських квитків [4].

Таким чином, збільшення ставок оподаткування за різними видами податків і зборів певною мірою виконувало фіскальну функцію, але водночас посилювало податкове навантаження на платників податків і, як наслідок, вплинуло

на стрімкий ріст цін на товари та послуги, що погіршило соціально-економічне становище населення, яке на власних плечах виносило весь тягар війни.

Через розладнаний стан економіки, масову мобілізацію працездатного населення вищезазначені заходи, які вживалися імперським урядом на початку війни, не дали очікуваних результатів. Надходження податків до бюджету мали тенденцію до зменшення: «поступления доходов в бюджет во второй половине 1914 г. сократились по сравнению с первой половиной года на 519 млн. руб.», а в 1915 р. «недобор всех доходов против проекта росписи на 1914 г. составил 674 млн. руб., или 19%» [15]. Подальше збільшення податків було неможливим, адже податковий тягар, спрямований на населення, досягнув свого максимуму. А якщо врахувати негативні для бюджету наслідки введення на початку війни «сухого» закону «О продлении воспрещения продажи спирта, вина и виноводочных изделий для местного потребления в Империи до окончания военного времени» [8], то з'ясується, що втрати дохідної частини бюджету від заборони продажу алкогольних напоїв за 1914 р. склали 936 млн. руб. Урядовці прогнозували, що сума втрат і на 1915 р. мала складати близько 1 млрд. руб., тому пошуки компенсаційних резервів були нагальними. У січневому 1915 р. номері газети «Русские ведомости» з даного приводу зазначалося: «отсюда и идут поиски в возврате утраченного казной миллиарда преимущественно путём обложения широких слоев населения и предметов первой необходимости. «Пьяный» миллиард должен превратиться в спичечные, сахарные, керосиновые, хлопковые, хлебные, мясные и т. д. и тому подобные десятки и сотни миллионов рублей, поступающих от новых добавлений. Никто не станет спорить против необходимости новых налогов вообще» [17]. Тобто, ніяких нових податкових реформ не передбачалося, лише за рахунок збільшення існуючих податкових платежів та введення нових малоефективних податків «министерство финансов ожидает на будущий год (1915 р.) поступления от нового нажима податного винта по старым нарезкам 502, 6 млн. рублей» [17], очевидний прогнозований недобір бюджетних коштів на 1915 р. складав біля 500 млн. руб.

Враховуючи те, що імперія входила у Першу світову війну зі старою податковою системою, яка не була переведена на прибутковий принцип, хоча й містила певні елементи майнового оподаткування, доходи вищих класів зали-

шилися поза оподаткуванням. Резерви прибуткового оподаткування були очевидними, але залишалися недосяжними через пряму незацікавленість заможних верств та владних органів у прийнятті необхідних законів. В імперських урядових та наукових колах ще до початку війни, десятиліттями обговорювалися різні проекти законів, зокрема «Про державний прибутковий податок», але прийняти його змогли лише 6 квітня 1916 р. з перспективою його вступу в дію з 1 січня 1917 р. Одним з оперативних способів мобілізації доходів до бюджету стало введення нового особистого військового податку, який мали сплачувати військовозобов'язані чоловіки, що з різних причин звільнялися від призову на військову службу. Військовий податок було запроваджено положенням Ради Міністрів «Про встановлення військового податку» [1] від 19 квітня 1915 р. (далі – Положення «Про встановлення військового податку»), яке вступало в дію з 1 січня 1915 р. Цим Положенням платниками військового податку було визначено такі категорії осіб:

а) зарахованих в ополчення першого і другого розряду¹;

б) звільнених від військової повинності відповідно до статей 79, 79–1 та 79–3, 82 Статуту про військову повинність² [12, с. 19–20, 22–23];

в) прийнятих на дійсну службу, але звільнених із війська раніше терміну вислуги служби, внаслідок зміни їхнього сімейного стану (ст. 56, 181–7 Статуту про військову повинність³ [12, с. 11, 42]) та через втрату здатності нести військову службу, які при звільненні надалі зараховувалися в ополчення другого розряду;

г) котрі ухилилися від військової повинності і вже не підлягали призову у зв'язку з досягненням ними тридцятичотирьохрічного віку до часу їхнього виявлення, якщо вони були звільнені від військової служби з зарахуванням до ополчення першого чи другого розряду.

Військовий податок планувалося стягувати протягом 18 років після його введення. Від сплати даного податку звільнялися платники після досягнення ними сорокатрьохрічного віку, а також у випадку визнання втрати ними працездатності або призову на дійсну військову

службу в мирний чи воєнний час чи зміни підданства платником.

Ставки оподаткування військовим податком встановлювалися у твердих сумах за рік і мали ознаку прогресивного оподаткування. Залежно від річного доходу платника податків: при річному доході до 1000 руб. – відповідно 6 руб.; при річному доході понад 1000 руб. до 5000 руб. – 25 руб.; при річному доході понад 5000 руб. до 10000 руб. – 50 руб.; при річному доході понад 10000 руб. до 20000 руб. – 100 руб.; при річному доході понад 20000 руб. – ставка становила 200 руб.

З метою забезпечення стягнення військового податку в кожному повіті та місті, де малися відповідно повітові та міські з військової повинності присутствія, створювалися особливі (спеціальні) повітові та міські з військового податку присутствія, а в кожній губернії – губернські з військового податку присутствія. До складу повітових з військового податку присутствій входили: місцевий податний інспектор, делегований член повітової земської управи, для міст, в яких не було присутствія з військового податку (міста повітового значення) – один делегований член міської управи або міської думи та чотири представники з місцевих жителів, обраних на три роки повітовими міськими зборами, а для міст – додатково по два представники місцевих жителів з кожного міста.

У містах, в яких створювалися окремі присутствія з військового податку, до їх складу входили: місцевий податний інспектор, два делегованих члени міської управи, та чотири представники з місцевих жителів, обраних на три роки міською думою. Головою міського присутствія з військового податку мав бути міський голова або президент міста. Діловодство (у т.ч. облік та звітність) повітових та міських з військового податку присутствій покладалося на податного інспектора.

Губернські з військового податку присутствія утворювалися під головуванням керуючого місцевою казенною палатою та складалися з голови губернської земської управи, або ж одного делегованого члена цієї управи, міського голови, міського старости або президента губернського міста, або одного з обраних членів міської управи чи міської думи та чотирьох представників з місцевих жителів, обраних на три роки. Діловодство (у т.ч. облік та звітність) губернських з військового податку присутствій покладалося на місцеві казенні палати.

Положення «Про встановлення військового податку» [1], визначало порядок взаємодії повітових і міських з військової повинності

¹ Ополчення складається з чоловічого населення, яке здатне носити зброю і не зараховане до діючого війська, призовного віку до 43 років включно. Сухопутне ополчення поділяється на 2 розряди.

² Священнослужителі; запас флоту визначених військово-морських спеціальностей.

³ Особа, яка була звільнена з військової служби через визначення її єдиним працездатним членом сім'ї; особи, не внесені до призовних списків.

присутствій, повітових і міських з військового податку присутствій та «воїнських начальників» щодо надання необхідної інформації в установлені терміни для формування списків платників військового податку.

Як зазначалося вище, сума військового податку до сплати визначалася відповідно до розміру річного доходу, який платник податків був зобов'язаний відобразити у заяві за встановленою формою та надати її у відповідні повітові чи міські з військового податку присутствія у термін до 1 квітня. Бланки заяв надавалися платникам податків безкоштовно, у них передбачався виклад заявником таких відомостей: «Имею честь уведомить ... уездное по военному налогу присутствие, что в минувшем году мною были получены нижеследующие доходы от принадлежащих мне:

- а) недвижимых имуществ;
- б) от торгово-промышленных заведений;
- в) от денежных капиталов;
- г) от службы в правительственных, общественных, сословных и частных учреждениях;
- д) от прочих личных занятий;
- е) от прочих источников дохода» [14, с. 128].

Крім того, в заяві зазначалися дані про місце проживання та вид діяльності заявника (декларанта).

Якщо платник податків не подавав до відповідного присутствія заяви, то його працівники могли самостійно, «на основании всех имеющихся у них сведений и данных об имущественном положении плательщиков и о размере доходов в предыдущем окладном году» [1, с. 31], визначити суму податкового зобов'язання до сплати. Термін нарахування податку становив шість тижнів з моменту отримання списків платників податків від присутствій з військової повинності. Окладні листи платникам податків вручалися волосними правліннями чи поліцією протягом двох тижнів.

Військовий податок вносився до казначейства у термін – до 15 жовтня кожного року. Платники податків, котрим окладні листи були розіслані після 15 серпня, зобов'язувалися сплатити податок протягом двох місяців із дня вручення їм окладних листів.

Несплачений в установлені терміни податок зараховувався в недоїмку. Стягнення недоїмки здійснювалося поліцією, – «взыскание недоимок может быть обращено полицией на принадлежащее плательщику налога движимое имущество за исключением предметов, указанных в статьях 973 и 974¹ Устава «Гражд-

¹ Ні в якому разі не підлягали арешту особисті речі: одяг, посуд (в необхідній кількості для щоденного використання), постіль та ліжка, життєво необхідні запаси та дрова (в

данского судопроизводства» [11, с. 213–214]. Якщо до 1 січня наступного року недоїмка не була погашена за рахунок рухомого майна, то поліція мала повноваження проводити опис нерухомого майна у встановленому порядку визначеному Положенням про стягнення по безспірних справах казни [1, с. 32–33].

Первинні скарги платників податків військового податку приймалися відповідними повітовими та міськими присутствіями протягом місячного терміну, з дати отримання окладного листа. Вторинні скарги на постанови повітових і міських присутствій подавалися відповідному губернському присутствію у двомісячний термін із дня отримання постанови, що оскаржувалася. Постанови губернського присутствія щодо розміру податку визнавалися остаточними й оскарженню не підлягали, а скарги з інших предметів оскарження у двомісячний термін направлялися до Правлячого Сенату з подальшим поданням Міністру фінансів із супровідними поясненнями Правлячого Сенату. Слід відмітити, що подання скарги не призупиняло стягнення військового податку з платника податків.

Так, при введенні вищезазначеного військового податку визначальним було те, що перелік платників податків та об'єкт оподаткування не потребував довгострокової підготовки. Списки платників військового податку формувалися на підставі даних уже діючих повітових та міських з військової повинності присутствій, а доходи планувалося визначати за відповідними деклараціями (заявами) платників податків у порядку, визначеному законом. Тобто, затрати на адміністрування цього податку мали бути збалансованими з доходами, які очікувалися від його впровадження. Хоча можна констатувати, що значних надходжень до бюджету від впровадження цього податку уряд навіть не планував отримати, – на 1915 рік очікувалося надходжень усього 10 млн. руб., із них значна частина впала в недоїмку, а тому міністерство фінансів на 1916 р. запланувало ще меншу суму – в розмірі 7,8 млн. руб. У загальній сумі прямих податків 1916 р., які склали 1503,9 млн. руб., питома вага військового податку становила лише 0,5% [14, с. 131],

розрахунку на 1 місяць), особисті папери (крім векселів, акцій, облігацій, процентних паперів);

у випадку відсутності будь-якого іншого майна арешту підлягали: землеробні засоби (машини та інструменти), робоча і домашня худоба; запаси зернового хліба, сіна та соломи, відповідно, в межах потреб для наступного посіву та утримання людей і робочої худоби до нового врожаю; книги, інструменти та засоби, необхідні для повсякденних професійних потреб.

а в загальних доходах державного бюджету цей відсоток взагалі був мізерний. Тому в цілому введення військового податку не могло вирішити фіскальних проблем уряду Російської імперії через його малозначущість для доходів бюджету. Але він певною мірою виступив у ролі «пілотного проекту» прибуткового оподаткування, що дозволило врахувати помилки в його адмініструванні при прийнятті у квітні 1916 р. Закону «О государственном подоходном налоге». Так, через механізм прогресивного оподаткування відбулося несміливе посягання на доходи більш заможного населення у пропорційному збільшенні твердої ставки податку, а для непрацевдатних осіб вперше було застосовано пільги. Запровадження своєрідного декларування доходів у вигляді заяв за встановленою формою можна оцінити позитивною практикою характерною саме для прибуткового оподаткування.

Громадськість покладала надії на реформаторські потуги уряду у сфері оподаткування, які базувались на прибуткових основах. Щойно після прийняття Положення «Про встановлення військового податку» у травневій 1915 р. єлисаветградській газеті «Голос Юга» відмічалось, що «новый налог построен на совершенно правильном принципе пропорционального подоходного обложения и освобождения от налога неимущих и нетрудоспособных. На очереди у нас стоит общая перестройка налоговой системы, и было бы желательно, чтобы этот принцип подоходности обложения и освобождения неимущих и нетрудоспособных был положен в её основу» [2]. Разом з тим, у процесі практичного застосування Положення «Про встановлення військового податку» було виявлено ряд недоліків, які змусили визнати невдалість цього проекту, а міністр фінансів підкреслив, що в «настоящее время это несовершенная форма обложения в силу ряда причин, во-первых, обложение планировалось по принципу доходности, но в казенных палатах и присутствиях нет точных сведений о прибылях, подаваемые заявления о доходе не требовали пересчета и проверки и т.д.; а во-вторых, в 1916 г. был введен настоящий подоходный налог, и наличие двойного подоходного обложения было

просто не допустимо» [14, с. 132]. Надалі, у зв'язку з політичними обставинами (лютнева революція та жовтневий більшовицький переворот 1917 р.), припинення стягнення військового податку відбулося з початком 1919 р.

Таким чином, головною причиною появи спеціальних тимчасових військових податків під час Першої світової війни та сучасної війни на Сході України (АТО) була потреба у фінансових ресурсах цільового призначення – на військові потреби – в умовах бюджетного дефіциту та недосконалої податкової системи. Оскільки головними вимогами для їхнього запровадження завжди були оперативність і малозатратність в адмініструванні, то використовувалися напрацьовані та найбільш доступні об'єкти оподаткування – доходи фізичних осіб. Затрати на адміністрування розглянутих військових податків мали бути економічно виправданими, хоча вони й не давали значних доходів для державного бюджету. Історично доведено, що розглянуті військові податки і збори відносилися до прямого оподаткування, оскільки базувалися на прибуткових основах у визначенні об'єкта та бази оподаткування. Податковий тягар сплати військового збору покладался на працевдатне населення, яке отримувало доходи (як прямо, так і опосередковано). У період Першої світової війни, коли прибуткове оподаткування не було розвинуто, – платниками визначалися лише військовозобов'язані чоловіки, які з різних причин звільнялися від призову на військову службу.

У процесі встановлення ставок оподаткування військовими податками і зборами спостерігаються різні підходи у способах встановлення ставок у той чи інший період, які застосовувалися для обчислення податку: в імперський період – прогресивна шкала оподаткування; у сучасній Україні – пропорційна відсоткова ставка. Історичний досвід підтверджує ефективність застосування прогресивної шкали оподаткування військовим податком залежно від розміру доходів громадян, що стає актуальною тенденцією у сучасних підходах оподаткування доходів фізичних осіб. Адже дотримання принципу справедливості в оподаткуванні полягає в тому, що зі збільшенням доходів громадян має збільшуватися податкова ставка оподаткування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Важнейшие законы, указы и распоряжения военного времени: сборник в 2-х т. / [сост. Левин С.М.]. – Петроград: Издание Юридического Книжного Магазина Н.К. Мартынова, 1916. – Т. 2: Апрель – декабрь 1915 г. – 1916 г. – 512 с.
2. Военный налог – Голос Юга. – 1915. – № 110. – 9 трав. – С. 2.
3. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «Об установлении временного налога с перевозимых по железным дорогам грузов пассажирской, большой и малой скорости» //

- Собрание узаконений и распоряжений правительства (далее – СУ и РП). – 1914. – Отд. 1. – № 308. – 12 ноября. – Ст. № 2873. – С. 4196–4198.
4. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «О временном налоге с проезжающих по железным дорогам пассажиров, с пассажирского багажа и с перевозимых по багажным квитанциям грузов» // СУ и РП. – 1914. – Отд. 1. – № 308. – 12 ноября. – Ст. № 2869. – С. 4125–4126.
 5. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «О повышении акциза с сахара и нефтяных продуктов» // СУ и РП. – 1914. – Отд. 1. – № 308. – 12 ноября. – Ст. № 2872. – С. 4195.
 6. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «О повышении ставок некоторых видов существующего обложения и о введении новых налогов» // СУ и РП. – № 308. – 12 ноября. – Ст. № 2870. – С. 4126–4131.
 7. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «О повышении ставок портовых сборов» // СУ и РП. – 1914. – Отд. 1. – № 299. – 1 ноября. – Ст. № 2756. – С. 4051.
 8. Высочайше утверждённое положение Совета Министров «О продлении воспрещения продажи спирта, вина и виноводочных изделий для местного потребления в Империи до окончания военного времени» // СУ и РП. – 1914. – Отд. 1. – № 248. – 5 сент. – Ст. 2348. – С. 3458.
 9. Еще об угле // Голос Юга. – 1914. – № 314. – 23 дек. – С. 3.
 10. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» від 31.07.2014 р. № 1621-VII (станом на 1.01.2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-18>
 11. Закон Российской империи «Устав Гражданского судопроизводства» // Свод законов Российской империи. – Кн. 5. – Т. XVI. Неофиц. изд. – СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – С. 113–324.
 12. Закон Российской империи «Устав о воинской повинности» // Свод законов Российской империи. – Кн. 2. – Т. IV. Неофиц. изд. – СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. – С. 1–127.
 13. З початку 2015 року на потреби української армії надійшло майже 6,4 млрд. грн. військового збору / Інтернет-сторінка Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/media-tsent/novini/219164.html>
 14. Кравцова Е.С. К проблеме введения и взимания военного налога в России в годы Первой мировой войны (по материалам Курской губернии) / Елена Сергеевна Кравцова // Россия от Первой мировой войны до образования СССР. – 2011. – Вып. 1. – С. 124–132.
 15. Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX–XX вв. / Н.Е. Петухова. – Москва : Вузовский учебник, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis.vegu.ru/repos/8221/Html/0037.htm>
 16. У 2014 році сплачено понад 2,5 млрд. грн. військового збору / Інтернет-сторінка Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sfs.gov.ua/diyalnist/gezalt/179742.html>
 17. Шингарев А. «Подаренный» и возвращенный миллиард / А. Шингарев // Русские ведомости. – 1915. – № 19. – 24 янв. – С. 5.

© Светлана Орлик
(Кировоград)

МЕХАНИЗМ ВЗИМАНИЯ ВОЕННОГО НАЛОГА В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрены проблемы введения военного налога в Украине в годы Первой мировой войны, а также в связи с войной на Востоке Украины (АТО). Определены причины и следствия введения военного налога с физических лиц. Исследован налоговый механизм взимания военного налога с физических лиц. Рассмотрены полномочия и функции органов, на которые возлагалось администрирование военного налога. Проведены исторические аналогии с современным механизмом взыскания военного сбора в Украине.

Ключевые слова: военный налог, Первая мировая война, Украина, Российская империя, налогообложение, налоговая политика, податный инспектор, государственный бюджет.

© Svitlana Orlyk
(Kirovohrad)

MILITARY TAX IN DNIEPER UKRAINE DURING WORLD WAR I

In the early twentieth century Ukrainian lands were part of the two conflicting empires – the Russian and the Austro-Hungarian. Because of the ever-increasing costs for military needs of the Russian Empire

after its entry into World War I, the government faced acute problem of insufficiency of financial resources and searching for new financial reserves. One of the traditional sources of «patching» the budget deficit was always gaining taxes by increasing rates of certain taxes, duties and other tax payments, the abolition of tax benefits, expansion of taxpayers and objects of taxation or the introduction of new military taxes. The Russian Empire entered World War I with the old tax system that was not transferred into a profitable mode, although it contained some elements of property taxation. So, in September-October, 1914 the government of the Russian Empire offered a package of legislative acts in the field of taxation that would mobilize significant financial resources. But owing to the disordered state of the economy and mass mobilization of the working age population the above measures have not given the expected results. Inflow of taxes in the budget had a downward tendency. Further tax increase was not possible because the tax burden on the population reached its peak.

One of the available ways to mobilize revenue in the budget was the introduction of a new individual military tax which had to be paid by military men who for various reasons were exempted from military service. Military tax was introduced by the Regulation «On the establishment of the military tax» of April 19, 1915, which commenced on January 1, 1916 and was supposed to continue for a period of 18 years. The military taxation rate was established in a lump sum per year depending on the amount of annual income and had the sign of a progressive taxation. To ensure the military tax collection in every county and city, there were organized special county and city offices, the so-called prysutstviya on the military tax, and in each province – provincial military tax prysutstviya. Total military tax payable was determined in the accountant letters in accordance with the size of annual income that the taxpayer had to show in a statement (declaration) in the prescribed form and submit it to the appropriate county or city military tax prysutstviya by April 1. Military tax was submitted to the Treasury by October 15 of each year.

The government didn't plan to get significant revenues to the budget from this tax – only 10 mln. Rubles revenue was expected in 1915, the bigger part of it was uncollected tax; in 1916 it was planned even smaller amount – 7.8 mln. Rubles. The proportion of military tax in the total amount of direct taxes in 1916 was only 0.5%.

The main reason for introducing the special temporary military taxes including the ones during World War I was a need for financial resources for the purposes of the military mission under the conditions of the budget deficit and imperfect taxing system. Expenses for the military administration of taxes should be economically justified, although it did not give significant revenue for the state budget. It is historically proved that the military tax was a form of direct taxation, as it was based on the profitable basis in determining the object and taxing base.

During World War I, when profitable taxation was not developed – only military men, who for various reasons were exempted from the military service, were determined to be payers. Historical experience confirms the efficacy of using the progressive scale of taxing with the military tax depending on the size of the income that is relevant for contemporary approaches of individual income taxing. After all, the principle of fairness in taxation is that with the increase of incomes, the tax rate of taxation increases too.

Key words: military tax, World War I, Ukraine, Russian Empire, taxation, tax policy, tax-paying inspector, state (national) budget.

До редакції надійшла 15.12.2015.

УДК 271.2:282(477.83/.86)“XVIII/XIX”

© Андрій Гуменяк
(Івано-Франківськ)

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-І РОКИ XX СТОЛІТЬ

У статті відображено напрями діяльності домініканців у релігійній сфері. Висвітлено осередки існування мережі згромадження у другій половині XIX – на початку XX ст. Виокремлено основні функції ордену в рамках церковно-релігійного життя. Виявлено особливості діяльності домініканців у порівнянні із попередніми періодами. Визначено найбільш продуктивні напрями діяльності ордену. Відзначено масштаби функціонування згромадження. Охарактеризовано проповіді як основну функцію домініканського ордену. Здійснено аналіз духовної культури згромадження проповідників. Виокремлено внесок представників домініканського ордену у наукову. Відзначено факти

благодійності та меценатства. Виокремлено закономірності деяких напрямів душпастирства ордену проповідників. Визначено підпорядкованість домініканського ордену вищим церковним ієрархам у церковно-релігійному житті. Охарактеризовано відмінності між функціонуванням згуродження домініканців у другій половині XIX – 30-і рр. XX ст. та у попередні періоди.

За допомогою методу компаративного аналізу здійснено висвітлення чоловічих та жіночих терціарських згуроджень домініканців. Визначено основні завдання ордену проповідників. На основі логічних методів відзначено ідеологічне підґрунтя діяльності домініканців. Виокремлено ступінь дотримання представниками ордену релігійних постулатів та монастирських статутів. Припущеннями наведено факти існування та наявності певного рівня деяких напрямів функціонування згуроджень ордену. Виявлено переешкоди діяльності домініканців у другій половині XIX – в 30-і роки XX ст. На основі методу синтезу визначено місце домініканського ордену в католицькій церкві. З'ясовано внесок окремих напрямів діяльності у церковно-релігійне життя згуродження. Виокремлено факти ставлення домініканців до культурної сакральної спадщини. Аналіз архівних документів дав змогу зробити висновки про місце церковно-релігійного життя у суспільно-політичних процесах на території Східної Галичини у другій половині XIX – 30-і роки XX ст.

У статті синтезовано матеріал про різні напрями діяльності домініканського ордену в церковно-релігійній сфері у Східній Галичині у зазначений вище період. На основі біографічних даних деяких представників згуродження проповідників та логічних методів виділено активність і продуктивність діяльності практично кожного домініканця на даній території. Наукова новизна даної статті полягає у систематизації раніше невикористаних джерел та літератури. Проблема діяльності домініканців у окреслений період вперше досліджується на території сучасної України.

Метою статті є виділення основних складових церковно-релігійного життя домініканського ордену та їх співвідношення у даній сфері. Без жодної із них неможливо уявити діяльність згуродження проповідників у цілому. Закономірним є співвідношення та поєднання кількох напрямів діяльності однією чи кількома особами або осередками. У той же час територія Східної Галичини не була ізольованою в плані церковно-релігійного життя домініканців, оскільки орден підпорядковувався безпосередньо Ватикану та намагався поширити свою діяльність далі на схід. Незважаючи на меншість віруючих католицької конфесії на даних теренах, діяльність домініканців хоча й була незначною, однак достатньо помітною у Східній Галичині.

Ключові слова: домініканці, орден, згуродження, видавництво, наука, душпастирство.

Церковно-релігійне життя становить найбільш значну частину із усіх аспектів діяльності домініканського чернечого ордену. Ідеологічним підґрунтям створення згуродження було поширення католицької віри.

Джерельну базу становлять такі документи: метричні книги осередків домініканського ордену, шематизми Львівської архідієцезії, судові справи та скарги, збірники проповідей та автобіографічні дані вищих ієрархів згуродження. Присутні також згадки щодо окремих напрямів діяльності в українських релігійних виданнях міжвоєнного періоду, зокрема в місячнику «Нива» [1; 3; 4].

Історіографія даної теми знаходиться у стадії розробки. Сучасні дослідження лише дають початок розкриття проблеми релігійного життя ордену, хоча вона найповніше розглянута в контексті вивчення ордену в даний період. В українській історіографії дане питання розглянуте в контексті окремих аспектів релігійного життя або згуроджень. У монографії П. Яроцького діяльність чернечих орденів виокремлюється як складова частина поширення католицизму в Галичині. У польській історіографії

присутні біографічні нариси найвідоміших домініканців [11; 12; 16].

На початку XX ст. кількість членів домініканського ордену зростала повільно. Згідно з даними шематизму Львівської католицької архідієцезії за 1905 р. у Львові було 11 отців ордену, 8 кліриків, 12 братів. На території монастиря у Підкамені проживали 6 отців та 5 братів. На території монастиря у Жовкві проживали 4 отці та 6 братів. У Чорткові – 5 отців та 3 брати. У Тернополі – 2 отці та 1 брат. У Богородчанах – 3 отці та 1 брат. У Єзуполі – 2 отці та 2 брати. У Золотому Потоці – 2 отці та один брат. У Тисмениці – 2 отці та 2 брати. Тобто у Львівській архідієцезії було 9 осередків із 38 членами чоловічого домініканського ордену (в тому числі один Третього чину). Близько 80% домініканців були поляками, 18% – німцями, решта були представниками інших національних меншин Австро-Угорщини (хрещені євреї, вірмени). Частка німців варіювалася залежно від становища в ієрархії [8, с. 93; 15, с. 192].

На території Галичини існували такі організації сестер-домініканок: Згуродження сестер Святого Домініка (1861), Згуродження сестер

домініканок Матері Божої (1895), Унія святої Катерини Сієнської місіонерок школи (1924), Згромадження сестер домініканок місіонерок Ісуса і Марії (1932). Майже всі жіночі згромадження у Східній Галичині були ліквідовані впродовж першої половини XIX ст. австрійським урядом. У 1905 р. існували два жіночі згромадження Третього чину домініканок у Раві Руській та Журові. Всього спільнота налічувала 12 монахинь [23, с. 405].

Феномен домініканського ордену в XIX ст. полягав в участі у подіях політичного характеру та воєнних конфліктах, незважаючи на те, що він був заснований як аполітична та аскетична організація. У роки «весни народів» домініканці зберігали заборонену літературу та надавали притулок емісарам польських політичних товариств із Франції. Були безпідставними звинувачення ордену в обстрілі австрійських солдатів [7, с. 202].

Після Січневого повстання в Польщі генеральний конвент у Кракові для збереження впливу попросив перенести збори до Руської провінції. Тоді ж австрійське військо стало залогою у кляшторі, а новіціат перенесено до Львова. Домініканці брали безпосередню участь у Першій світовій війні. У Німецькій імперії та Австро-Угорщині від початку війни до другої половини липня 1916 р. 5878 осіб із усіх чернечих орденів були призвані до військової служби. В бою померли 350 осіб, поранено 695, полонених 80 [20, с. 6].

Орден продовжував виконувати основну функцію – проповіді Святого Письма та вчень святих згромадження. Вони оголошувалися наприкінці кожного богослужіння. Проповіді переважно стосувалися сюжетів Нового Завіту і оголошувалися у недільні та святкові дні. Вони торкалися філософських, повсякденних та теологічних питань. Проповіді мали форму повчань, оповідей, звернень, похвал тощо [5, арк. 111].

В історіографії існує твердження про присутність марійного культу в домініканському ордені. Одним із найважливіших осередків його в Галичині був образ Матері Марії з Дитятком Ісусом в костелі львівських домініканців. Тут були мальовані візерунки нібито самим святим Лукою. Вони дісталися на Русь із Константинополя в X ст. За збереження цих образів папа давав привілеї костелу. У 1751 р. ікона Матері Марії була коронована. У виданнях провінціала Улановського вміщена інформація про історію чудотворної ікони та вміщено промови, виголошені в день та річницю коронації ікони. В 1935 р. видана брошура Костянтина Жукевича.

В 1945 р. ікона перевезена до Гданська. Об'єктами поклоніння домініканців також були канонізовані домініканські святі Вінцентій Фереріуш, Фома Аквінський, св. Домінік [12, с. 1035].

Кожен домініканець мав пройти новіціат – рік випробування для членства в ордені. Для вступу згідно із указом папи Римського Пія IX бажуючі вступити в орден мали пред'явити листи-характеристики. Після новіціату відбувалася урочиста присяга, після якої затверджувалося членство. Оновлення складу осередків Галичини здійснювалося приблизно раз на 15 років. Для терціаріїв життя поза монастирями не було заборонене, для них будувалися спеціальні будинки для спільного проживання [10, с. 285].

У 1905 р. покращилися зв'язки із домініканцями західних губерній Російської імперії завдяки відкриттю кордонів із Австро-Угорщиною. До цього часу російська влада забороняла діяльність католицьких чернечих орденів. Під час візитації Янделя в 1856 р. у західних губерніях імперії йому погрожували засланням у Сибір, і він був змушений завершити візитацію [9, с. 211].

Серед домініканців було багато представників науки. Серед них можна виділити пріора монастиря в Золотому Потоці Лангаву Єроніма. Він вступив у орден після закінчення гімназії (1894 або 1895 р.) і, будучи членом ордену, завершив навчання філософії та теології у Львівському університеті. У 1872 р. на науку Львівський монастир пожертвував близько 190 злотих. Відомим краєзнавцем був Садок Баронч. У 1854–1857 рр. він був одним із чотирьох дефініторів провінціальних. Садок Баронч – дослідник історії міст та домініканських кляшторів Галичини, історії василіанів та бернардинів, історіограф ордену св. Домініка. Систематично співпрацював із редакцією енциклопедії Оргельбранда. У 1858 р. він став членом кореспондентів Наукового Краківського Товариства. У 1863 р. домініканці виступили з метою надати йому ступінь магістра теології. Мав консервативні, індивідуалістські і радикальні погляди [3, арк. 1; 17, с. 39].

Багато домініканців Галичини стажувалися за кордоном. Філософ Фелікс Бернадський (1911–2006) із 1937 р. вивчав у Римі моральну теологію. Там же було видано декілька із 370 праць, присвячених нормам моралі та вихованню підростаючого покоління. Він був автором праць, присвячених філософським та етичним питанням [19].

Домініканці були представниками також наук, не пов'язаних із релігією. Йозеф Бохенський

кий (1902–1995) вивчав право та економію у Познанському університеті. В 1931–1934 рр. був слухачем теологічних студій у Римі, у 1934–1940 рр. був професором логіки. Для багатьох домініканців наукова діяльність дорівнювала та іноді перевищувала за важливістю душпастирську [22, с. 252].

Однією із найбільш поширених була благодійницька діяльність. Допомога бідним, на думку домініканців, була однією із шести настанов про піклування про ближніх. Зокрема, витрати монастиря у Львові на допомогу бідним у місті і були одними із найбільших серед напрямів вилучення коштів. У 1872 р. було вилучено в межах 256 злотих [3, арк. 2].

Для домініканців, прихильників вчень Фоми Аквінського, Бог є не тільки центром Всесвіту, але й першим рушієм цілого духовного життя. У духовному житті вони дотримувалися трьох обітниць: бідності, чистоти та послуху. Шляхом до Бога була молитва. Найбільш ефективним способом здобуття прихильників став власний приклад служіння Богові та життя у якості зразкових християн [16, с. 28].

Відомо багато фактів меценатства на користь ордену. На готичні каплиці у краківському монастирі здійснювали пожертви роди Шафранців, Тешинських та Лігенсів, які згодом були похоронені в цьому монастирі. У 1867 р. каплиця Марії Магдалини стала родовою каплицею Малаховських. Каплиця Серця Ісусового відбудована після пожежі 1850 р. стараннями родини Пшемдзіцьких. У 1863 р. кляштор у Підкамені відвідав князь Вільгельм Радзивілл, який пожертвував на ремонт костелу 1000 злотих ринських [21, с. 56; 14, с. 255].

Одним із напрямів діяльності було видавництво книг, в основному проповідей, публічних диспутів та стосовно теологічних питань. Відомим книговидавцем був пріор львівського домініканського монастиря Леон Уляновський. Власним накладом видав: «Коротко накреслену відомість історичну про чудотворний образ Матері Божої та св. Луки Євангелиста, намальований у костелі Божого Тіла у Львові» (Львів, 1851), «Образ Найсвітлішої Марії Матері Божої та Євангелиста Луки...», «Дедикація до пана Марцела Гутковського, єпископа підляського та кавалера ордену св. Станіслава», короткий витяг зі справи «Гасла Слова Божого», «Кольєра для побожних у Бозі християн» (Львів: Оссолінеум, 1854). З 1930 р. видавалися часописи «Школа Христова» та «Болоський перегляд томістичний» [18, с. 61].

Видання домініканців не оминали уваги важливі культурні пам'ятки. У 1856 р. вида-

но книгу о. Доната Піонтковського «Відомість історична про алебастрову статую Марії Гіацинтової», в якій підтверджувалося збереження коронованої у 1903 р. статуї у Львові. У 1852 р. львівський мистецтвознавець Філіціан Лобеський здійснив опис цієї фігури. У 1902 р. вийшла книга «Про чудотворні ікони Божої Матері» о. Вячеслава з Сулгостова, де описано факт знищення голови скульптури Ісуса та викрадення золотих корон як доказ збереження статуї Марії Гіацинтової у Львові [11, с. 62].

Існували факти грубого порушення монастирських статутів. Зокрема, у 1854 р. було звинувачено ченця львівського монастиря Цирина Ільвека у вживанні спиртних напоїв. У одному з донесень 19 жовтня констатовано факт алкогольного сп'яніння ченця. Той галасував і вигадував дурниці, пліткував про братів. За це йому погрозили ударами кия та замкнули у одній із господарських будівель. Відомий і факт знущання над окремими членами ордену: переривання трапези, нищення одягу тощо. У скарзі монаха відбулося прохання про виключення з ордену кривдників [4, арк. 12; 6, арк. 1].

Домініканці не були передусім покутниками, хоч покута високо цінувалася в ордені і могла бути більш цінною, ніж у житті інших орденів, що присвячували своє життя покуті. Понад усе ставилася літургійна служба Божа та публічна молитва. Домініканці все своє життя присвячували літургії. Вони носили літургійні шати весь вільний від сну час. В домініканських статутах існували вимоги щодо одягу, що суперечили обітниці бідності. Занедбаний літургійний одяг був злочином, який підлягав покаранню [16, с. 29].

Душпастирство стало поширеним, набрало різномірних форм і належало до головних функцій домініканців. У XIX ст. ця діяльність домінувала над іншими формами роботи. З XVII–XVIII ст. утвердилися два типи парафій ордену: прикляшторні на базі костелів та позакляшторні, що обслуговувалися капеланами. Вони розміщувалися в межах господарств, поблизу абатств та більших кляшторів. Під час ліквідації господарств у роки Першої світової війни парафії збідніли [16, с. 31].

Орденські капелани в XIX ст. виконували душпастирські обов'язки в капеланіях. Вони з'являлись у замках, палацах, шляхетських дворах, при жіночих кляшторах, шпиталях та школах. У шпиталях переважно працювали представники жіночих згромаджень. З другої половини XIX ст. зросла кількість шпиталів та капеланів. Для цього під час повстань та війн засновувалися польові та військові лазарети, кляш-

тори та приватні будинки. Специфічна функція – опіка над арештованими і в'язнями. Вона виконувалася згідно із домовленістю з начальниками в'язниць. В'язничні капелани сповідали в'язнів, відправляли богослужіння, надавали медичну допомогу. Вони опікувалися над політичними в'язнями та учасниками повстань, обслуговували святині у різних місцевостях [16, с. 32].

У домініканському ордені існував інститут відпусту – відпущення гріхів через покуту та щирість покаяння. Існували причини надання відпустів. У львівському монастирі необхідно було бути записаним до числа його представників. Домініканці не мали мати смертних гріхів, сповідатися та причащатися, молитися за здоров'я Римського папи, цілісність церкви та знищення ересей. Повні відпусти передбачали цілу кару після щирої сповіді. Частковий відпуст передбачав відпущення гріхів на певну кількість днів чи років. Він не пробачав цілу кару, а лише ту її частину, яку передбачала покута. Відпусти могли надаватися внаслідок пожертв [18, с. 71].

24 папи нагородили братство відпустами за сповіді у певні визначені дні, молитви за померлими, відвідання каплиць або вівтарів, присутність на завершальних частинах літургії, участь на похоронних процесіях братів ордену та відвідування хворих. Необхідно також виконувати добрі вчинки та бути присутнім на урочистостях у дні домініканських святих [18, с. 73].

Домініканці організовували та брали участь у публічних процесіях як поодиночі, так і спільно із духовенством римо-католицьких парафіяльних костелів. Марселій Гутковський, підляський єпископ, із допомогою львівської капітули латинського обряду розпочав урочисту процесію із нагоди 100-річчя від коронації образу Діви Марії. Із будинку закладу убогих ішли парами 250 чоловіків зі свічками. Парафія та братство зі своїм місцевим священником із іконами та хоругвами були присутні на пішій ході із Костейова до Львова. Із Жовкви відбулася процесійна хода домініканського братства. Друга процесія прямувала на місце коронації ікони Діви Марії. На протязі триденного відпусту від 30 червня до 2 липня в костелі Божого Тіла відпущено гріхи 2 тис. причасникам [18, с. 80].

Серед функцій домініканців у межах душпастирства прийнято відзначати хрещення, народження та відправлення похоронів. У 1854 р. у Підкамені народилися 44 особи, в січні 1853 р. похоронено 42 парафіян. Тут же в 1855 р. відправлено 7 шлюбів без урахування інших парафіяльних осередків. Протягом майже десятиріччя домініканці залишали виконання наряду даної діяльності без змін у масштабах. Очевидно, демографічна ситуація залишалася у місцевості без змін до Першої світової війни. За роки війни домініканці у Підкамені дещо призупинили свою діяльність, однак, зважаючи на жорстокість фронтових умов, вона залишалася активною: кількість шлюбів зростає із 14 до 43, хрещень – знизилась із 156 до 87 (із урахуванням усіх парафій), кількість похоронів – із 127 до 110 [1, арк. 43; 2, арк. 80].

Взаємовплив домініканців та українського і польського національного відродження відбувався через кооперативний рух. Через такі організації передавалася науково-просвітницька та художня література від чернечого ордену до осередків українського національного руху і навпаки. Кооперативна каса Стефчика сприяла заснуванню хат-читалень домініканцями осередка в Золотому Потоці [3, арк. 2].

Домініканський орден спрямовував свої зусилля і на місіонерську діяльність. Із усіх 14359 орденських місіонерів Галичини в 1923 р. 500 осіб були домініканцями. Дана цифра у співвідношенні із чисельністю згромаджень лише у Східній Галичині дає змогу припустити участь усіх членів ордену даної території в місіях та паломництвах [13, с. 119].

Отже, у Східній Галичині існувала організована мережа чоловічих та жіночих терціарських згромаджень домініканського ордену. Незважаючи на невелику чисельність, їхня діяльність у рамках церковного життя була продуктивною. Особливостями церковно-релігійного життя домініканців другої половини XIX – 30-х рр. XX ст. були наявність напрямів, пов'язаних зі світським життям (зокрема, наука), участь у політичних подіях, заснування терціарських згромаджень, відданість традиційним аспектам діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 618, оп. 2, спр. 418, 126 арк.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 618, оп. 2, спр. 2699, 183 арк.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 851, оп. 1, од. зб. 108, 2 арк.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 851, оп. 1, од. зб. 702, 45 арк.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 851, оп. 1, од. зб. 807, 138 арк.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 851, оп. 1, од. зб. 860, 1 арк.
7. Енциклопедія Львова. / За ред. А. Козицького. – Львів: Літопис, 2008. – Т. 2. – 608 с.

8. Жерноклеєв О.С. Третій чин. Миряни у католицьких спільнотах: нариси історії / О. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. – 232 с.
9. Історія релігій в Україні: у 10-ти т. – Т. 4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
10. Кирюшко М. Терціарії в Україні / М. Кирюшко, І. Єршак // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2004. – С. 283–288.
11. Лузан О. Про чудотворну ікону оо. Домініканів у Львові // Вісник Львівського музею історії релігії. – Число 2 / 2007. – С. 59–63.
12. Матлашенко Н. Короновані ікони Львова / Н. Матлашенко, М. Хмільовський // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. II. – Львів: Логос, 2010. – С. 1034–1040.
13. Місійна діяльність католицьких чинів і конгрегацій // Нива. Місячник посвячений церковним і суспільним справам / відп. ред.: о. Д-р Гавриїл Костельник. – Львів: Вид-во тов-ва св. Апостола Павла, 1923. – С. 117–120.
14. Barącz, S. Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu / S. Barącz. – Tarnopol, 1870. – 348 s.
15. Catalogus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Archidioecesis Leopoliensis Rit. Lat. Pro Anno Domini MCMV. – Leopoli: Impressum in Typographia Catholica Josephi Checinski, 1905. – 428 s.
16. Gach, P.P. Zakony w Europie Srodkowo-Wschodniej (1773–1914) / P.P. Gach // Zakony i klasztory w Europie Srodkowo-Wschodniej X – XX wiek: Materiały z międzynarodowego seminarium. Lublin, 25–27 listopada 1993 / red. Henryk Gapski, Jerzy Kloczowski. – Lublin: In-t Europy Srodkowo-Wschodniej, 1999. – S. 27–49.
17. Knutel, D.G. Sadok Barącz (1814–1892) / D.G. Knutel // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Tom 2; pod redakcją naukową J. Maternickiego, P. Sierzezi, L. Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. – S. 34–40.
18. Korona Maryi czyli książka Rożancowa Najslodszego imienia Jezus i Najswietszej Maryi Panny, według zwyczaju Arcy-Bractwa Lwowskiego zostającego przy kościele Bożego Ciała WW. OO. Dominikanów / Z różnych Autorow approbowanych zebrał i uložyl ks. Donat Piątkowski, Zakonu Kaznodziejskiego. – Łwow: Drukiem Michala Fr. Poremby, 1851. – 374 s.
19. Malinowski, Krzysztof. Bednarski Feliks Wojciech / Krzysztof Malinowski. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ptta.pl/pef/pdf/suplement/bednarski.pdf.
20. Misye katolickie w czasie wojny swiatowej r. 1916 // Misye katolickie. Czasopismo ilustrowane miesieczne. Rocznik trzydziesty szósty / Odpowiedzialny redaktor i wydawca X. Marein Czerminski T.j. – Krakow, 1917. – S. 5–45.
21. Przewodnik po kościele i klasztorze OO. Dominikanów w Krakowie / redakcja Mateusz Czarnecki. – Krakow: Dominikanski Osrodek Liturgiczny, 2009. – 119 s.
22. Staniak, Beata. Jozef Maria Bocheński OP – portret i oblicza erudyty / B. Staniak // Czlowiek w Kulturze. – № 18. – S. 249–258.
23. Szematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Ksiestwem Krakowskim na rok 1905. – Lwow: Nakladem C.K. Namiesnictwa, 1905. – 1291 s.

© Андрей Гуменяк
(Ивано-Франковск)

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЦЕРКОВНО-РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ ДОМИНИКАНСКОГО ОРДЕНА ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – 30-Е ГОДЫ XX ВЕКОВ

В статье отображены направления деятельности доминиканцев в религиозной сфере. Изучены ячейки существования сети конгрегации во второй половине XIX – в начале XX вв. Выделены основные функции ордена в рамках церковно-религиозной жизни. Выявлено особенности деятельности доминиканцев в сравнении с предыдущими периодами. Определены наиболее продуктивные направления деятельности ордена. Отмечены масштабы функционирования конгрегации. Выделен вклад отдельных представителей доминиканского ордена в научную деятельность. Отмечены факты благотворности и меценатства. Определены закономерности некоторых направлений пастырства ордена проповедников. Раскрываются подчинение доминиканского ордена высшим церковным иерархам в церковно-религиозной жизни. Дана характеристика отличий между функционированием конгрегации доминиканцев во второй половине XIX – 30-е гг. XX вв. и в предыдущие периоды.

С помощью метода компаративного анализа осуществлено освещение мужских и женских терциарских конгрегаций доминиканцев. Определены основные задания ордена проповедников. На основе логических методов отмечено идеологическое основание деятельности доминиканцев. Изучена степень соблюдения представителями ордена религиозных постулатов и монастырских уставов. На основе метода синтеза определено место доминиканского ордена в католической церкви. Анализ архивных документов позволил сделать выводы о месте церковно-религиозной жизни

ни в общественно-политических процессах на территории Восточной Галичины во второй половине XIX – 30-е годы XX вв.

В статье синтезирован материал о разных направлениях деятельности доминиканского ордена в церковно-религиозной сфере в Восточной Галичине указанного выше периода. На основе биографических данных некоторых представителей ордена проповедников и логических методов определена активность и особенности деятельности практически каждого доминиканца на данной территории. Научная новизна данной статьи состоит в систематизации раньше неиспользованных источников и литературы. Проблема деятельности доминиканцев в определенный выше период впервые изучается на территории современной Украины.

Цель исследования состоит в выделении главных составляющих церковно-религиозной жизни доминиканского ордена и их соотношения в данной сфере. Без них невозможно представить деятельность конгрегации проповедников в целом. Закономерным есть соотношение и сочетание нескольких направлений деятельности одним или несколькими лицами или ячейками. В это же время территория Восточной Галичины не была изолирована в плане церковно-религиозной жизни доминиканцев, поскольку орден подчинялся непосредственно Ватикану и делал попытки распространения своей деятельности дальше на восток. Не обращая внимания на меньшинство верующих католической конфессии на данной территории, деятельность доминиканцев была хоть относительно незначимой, однако достаточно заметной в Восточной Галичине.

Ключевые слова: доминиканцы, орден, издательство, наука, пастирство.

© Andriy Humeniak
(Ivano-Frankivsk)

THE RELIGIOUS LIFE OF DOMINICAN ORDER IN THE END OF XIX – 30 YEARS OF XX CENTURY

The directions of dominicans' activity in religious sphere in this article were viewed. The places of organization's existence in the second part of XIX and in the beginning of XX centuries were elucidated. The main functions of order in the borders of religious life are separated. The peculiarities of dominicans' action in the compare with the previous periods were manifested. The most productive directions of dominicans' action were determined. The scales of organization's activity were marked. The preachings as a main direction of order's function are characterized. The analisis of the organization's sacral culture was maid. The place of Dominican order's members in the science action was separated and it's place in organization's action was viewed. The facts of charity and patronage were manifested. The regularities of some directions of pastoral care were separated. The subordination of Dominican order to the higher church hierarchy in the religious life was determined. The main differents between the function of organization in the second part of XIX – in the 30-th years of XX centuries and in the previous periods were characterized.

With the help of comparative analysis the illustration of men and women Third Dominican order organizations was maid. The main tasks of Preachers' order were defined. On the base of logical methods the ideological ground of dominicans' activity was noted. The level of compliance by the members of order religious dogmas and monastery rules is singled out. Facts of existance and presence certain level of some directions of order's organization's functionsip were directed by assumptions. Obstacles of dominicans' activity in the second part of XIX – in the 30-th years of XX centuries were detected. On the base of synthetical method the place of Dominican order in the Roman-Catholic church was determined. The contribution of separate directs of activity into the religious life of organization was noted. The facts of dominicans' attitude to cultural sacral heritage were separated. The analys of archive documents made possible on the base of guesses to make conclusions about the place of religious life in the social-political process on the territory of Eastern Halychyna in the second part of nineteenth and in the 30-th years of twentieth centuries.

This article was created on the base of problem-chronological principle. In the first time the material about different directions of Dominican order's activity in religious sphere in Eastern Halychyna in the higher mentioned period was synthesized. On the base of biographical datas of some Preachers organization's memders and logical methods the activity and productivity of every dominican's activity in this territory was selected. The Scientific novelty of this article consists in systematize of early unused sourses and literature. The problem of dominicans' activity in the higher mentioned period is exploring on the territory of modern Ukraine in the first time.

The purpose of exploration is selection of main components of Dominican order's religion life and their correlation in particular sphere. Whithout anyone of them it's unpossible to imagine the Preachers' organization activity in general. The correlation and combination of several directions of activity by one

or several persons or centres is regular. In that time the territory of Eastern Halychyna wasn't isolated in the context of dominicans' religious life, because the order obeyed to Vatican directly and made attempts to distribute its activity further in the East. In spite of minority of Roman-Catholic confession's believers on this territory, the dominicans' activity was relatively minor but enough notable in Eastern Halychyna.

Key words: Dominicans, order, organization, redaction, science, pastoral care.

До редакції надійшла 20.12.2015.

УДК 94(477): 324] «192»

© Владислав Бурда
(Київ)

АБСЕНТЕЇЗМ У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ ДО МІСЦЕВИХ РАД УСРР У 1920-ТІ РОКИ

У статті розглядається активність населення УСРР під час виборчих кампаній до місцевих рад протягом 1920-х рр. Визначено основні причини низької явки виборців на виборчі дільниці у першій половині 1920-х рр. Простежується зміна ставлення компартійно-радянського керівництва до проблеми абсентеїзму. З'ясовуються форми та методи державної політики, направленої на підвищення активності виборців. Показано їхній зв'язок із суспільно-політичними та економічними процесами у середині держави. Наголошується на значенні подолання абсентеїзму виборців для легітимації більшовицького режиму.

Ключові слова: Українська СРР, абсентеїзм, виборчі кампанії, виборче законодавство, місцеві ради, Комуністична партія.

У перше десятиліття більшовицького правління в Україні вибори до рад були одним із головних засобів легітимації нового режиму. Залучення населення до виборчого процесу робило його, вочевидь, причетним до формування державних органів і фактично означало визнання нової влади. За таких умов явка виборців у день голосування та рівень абсентеїзму були чи не єдиними показниками ставлення пересічних громадян до радянської державності.

Проблема активності виборців у 1920-х рр. у вітчизняній історичній науці залишається майже не дослідженою. Як історики радянської доби, так і сучасні автори здебільшого обмежуються констатацією самого факту низької участі населення у виборчому процесі, не звертаючи уваги на причини цього явища та заходи більшовицького режиму, направлені на його подолання.

Між тим, спостерігається зацікавлення вивченням окресленої теми у російській історіографії. Так, у працях М.С. Саламатової фактично вперше на пострадянському просторі розглядається питання абсентеїзму [9]. Зокрема, дослідниця на прикладі модифікацій російського виборчого законодавства 1920-х рр. простежує зміни у ставленні загальносоюзного партійного керівництва до проблеми абсентеїзму.

Таким чином, питання участі населення УСРР у виборчому процесі 1920-х рр. є малодослідженим. Разом з тим, дослідження активності виборців в окреслений період та заходів більшовицької партії щодо її підвищення дозволяє про-

стежити взаємовідносини населення і компартійної влади у межах виборчого процесу та сформувати уявлення про ставлення пересічних громадян до радянських владних інституцій.

Радянська виборча система 1920-х рр. передбачала щорічне переобрання депутатів рад усіх рівнів. Виборчі кампанії розтягувалися у часі, зазвичай, на два-три місяці. Підготовча робота до виборів передбачала складання списків виборців та осіб, позбавлених виборчих прав. Безпосередньо обрання депутатів відбувалося на виборчих зборах і проходило у кілька етапів. Спочатку відбувалися вибори сільських та міських рад, з представників яких почергово формувалися волосні, повітові та губернські з'їзди рад (після проведення адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. – районні та окружні). Останні делегували депутатів на Всеукраїнський з'їзд рад. Одночасно з виборами проводилися кампанії по перевірці низових органів влади. Безпосередньо перед голосуванням ради усіх рівнів звітували про виконану роботу. Така побудова виборчого процесу мала, за задумами більшовицько-радянського керівництва, забезпечити тісний зв'язок між органами влади та виборцями.

Проте, у першій половині 1920-х років високим інтересом населення до виборчих кампаній мав місце лише у звітах радянських функціонерів, але, що важливо і насторожуючи, без чисельно-відсоткових показників активності виборців. Так відповідні дані по перших ви-

борах 1920-х рр. взагалі неможливо встановити через низький рівень ведення виборчої документації. Звичайно, такий стан речей багато в чому був викликаний післяреволюційним хаосом. Проте, цілком закономірним може бути і пояснення цього відсутністю бажання державних і компартійних керівних органів приховати факти незадовільного рівня участі населення у виборчих кампаніях. Високий рівень абсентеїзму підтверджують, зокрема, показники явки виборців під час кампанії по переобранню рад 1923/1924 рр. У ній за даними голови Всеукраїнської центральної виборчої комісії взяло участь лише близько 28–29% осіб, які були внесені до списків виборців [21, арк. 119].

У значній мірі низька явка у день голосування була викликана об'єктивними причинами, пов'язаними з недосконалою організацією процесу обрання депутатів. Зокрема, виборче законодавство першої половини 1920-х рр. передбачало утворення лише однієї виборчої дільниці на території сільради. За таких умов виникала проблема відсутності приміщень, яке б могло вмістити усіх виборців, кількість яких у великих селах могла досягати кількох тисяч. До того ж, вибори у першій половині 1920-х рр., зазвичай, відбувалося наприкінці осені – початку зими і таким чином припадали на холодну пору року. У результаті значна частина виборців не бажала мерзнути на вулиці чи навпаки сидіти у переповнених задушливих приміщеннях у день голосування і залишалася вдома.

Негативно впливав на активність населення і занадто розтягнутий у часі порядок денний роботи виборчих зборів. Відповідно до тогочасної практики обрання депутатів відбувалося лише після виголошення представниками органів влади кількох звітів про виконану роботу. Так, у вересні 1923 р. Донецький губернський виконавчий комітет визначив порядок денний виборів сільрад: звіт районного виконавчого комітету, звіт голови сільради, питання допомоги повітряному флоту і лише після цього самі вибори [21, арк. 96]. Обтяжені тривалими доповідями виборчі зібрання викликали у населення роздратування і втому. У результаті багато виборців, не дочекавшись голосування, залишали виборчі дільниці. Коментуючи цю ситуацію на нараді з питань підсумків виборчої кампанії у січні 1925 р. представник Київського губвиборчого Білоус зазначав, що «коли ми надсилаємо на райони доповідачів, вони зазвичай починають говорити 3–4 години про Францію, Англію. Селяни від подібної мови втомлюються і починають розходитися. Так, один товариш говорив

2–3 години. Зібрався сход близько 2000, а залишилося 150» [15, арк. 20].

Невисока виборча активність була також пов'язана з поглядами населення на свою участь у суспільному житті, які ще багато в чому, особливо у сільській місцевості, базувалися на пережитках патріархального укладу. Зокрема, на вибори сільрад часто приходив лише голова домогосподарства, який відповідно до традицій організації громадського життя у сільському середовищі, представляв інтереси усієї родини. З цього приводу у грудні 1923 р. Харківський губвиборчком нарікав, що за умов, коли на вибори з'являється лише один представник від двору, хоча у ньому зазвичай проживає як мінімум три особи, неможливо домогтися хоча б 50% явки виборців [12, арк. 23].

Схожі корені мала і проблема жіночого абсентеїзму. Тогочасне населення вважало обов'язком жінок ведення хатнього господарства, але аж ніяк не участь у суспільному житті. До того ж жінки мали значно нижчий рівень писемності та й досвіду участі у громадських справах їм бракувало [5, с. 167]. Із цього випливало переважно негативне ставлення чоловічої частини населення до участі жіноцтва у виборах. Центральною виборчою комісією під час виборчої кампанії 1924/1925 рр. було виявлено багато випадків, коли чоловіки забороняли своїм дружинам та дочкам йти на виборчі збори, а у Павлоградському і Артемівському районах були зафіксовані побиття жінок, які були обрані до сільрад [17, арк. 257]. Така позиція чоловіків часто співпадала і з самим баченням жінок свого місця у суспільному житті. Під час виборів 1923/1924 рр. у Житомирській окрузі жінки заявляли «нема чого заходити до сільради» [13, арк. 58].

Важливою причиною низької активності населення на виборах була і свідомо відмова брати участь у виборах, як протест проти запровадженого порядку обрання депутатів рад. Особливу відразу в населення викликала впроваджена процедура обрання кандидатів. Радянське виборче законодавство початку 1920-х рр. передбачало два способи голосування – за окремі кандидатури чи за попередньо подані списки (зокрема, ця норма містилася в Інструкціях Центрвиборчкому 1920 та 1921 рр.) [10, арк. 16; 11, арк. 291]. Проте, на практиці використовувався виключно другий варіант. Списки ж подавалися у переважній більшості випадків лише місцевими осередками Комуністичної партії, комітетами незаможних селян чи профспілками. За таких умов у день голосування виборці були позбавленні будь-якої альтернативи вибору. Відсутність можливості

впливу на персональний склад рад породжувало у населення справедливе обурення. Часто відмова брати участь у виборах пояснювалася формулюваннями на кшталт «зайва річ балакати про перевибори, бо виберуть кого самі хочуть» [18, арк. 23].

Невдоволення виборців викликало і включення до списків кандидатів осіб, які не проживали у селі і були його мешканцям невідомі. Поширеною була практика, коли кандидатами у депутати, у разі відсутності місцевих партосередків, висувалися комуністи та комсомольці з інших сіл чи міст. Вони не були знайомі з реаліями місцевого життя, що впливало на їхню ефективність вирішення проблем громади, а часто вони взагалі не приступали до виконання депутатських обов'язків. Навіть незаможники, які були опорою більшовиків, нерідко виступали проти таких «чужинців» [11, арк. 54].

Подібною була ситуація і в містах. У пропорованих органами влади чи підконтрольними їм громадськими структурами списках часто траплялися неавторитетні у середовищі виборців особи та маловідомі партійні функціонери. Зокрема, у грудні 1923 р. у Вінниці при обранні депутатів до міської ради у союзі будівельників виборці активно виступали проти «чужих» для союзу кандидатів із числа членів КП(б)У [26, арк. 42].

Таким чином, інертне ставлення населення до виборів можна пояснити як недоліками організаційно-технічного забезпечення виборчих кампаній; патріархальними традиціями українського суспільства, так і цілком усвідомленим виявленням протесту проти запровадженої системи виборів та системи організації влади.

У перші роки після приходу до влади в Україні, невисока активність виборців не викликала у більшовиків суттєвих нарікань. В умовах, коли ще зберігалася активність «антирадянських партій» – меншовиків, есерів та укапів, ще остаточно не згас повстанський рух, низька явка виборців полегшувала формування лояльного депутатського корпусу рад.

Проте із зміцненням радянської влади така ситуація перестала їх вдовольняти. Участь у голосуванні лише третини виборців, ставила під сумнів легітимність нового режиму і свідчила про фактичний відрив органів влади від основної маси населення. Така ситуація викликала занепокоєння у керівництва більшовицької партії. У травні 1924 р. шляхи вирішення цієї проблеми активно обговорювалися на XIII з'їзді РКП(б). Генеральний секретар РКП(б) Й. Сталін з цього приводу зазначав, що якщо зростаючу політичну активність селянства не направити

у русло радянського будівництва, то вона може піти повз ради і вилитися у відкриті «бандитські виступи». У резолюції з'їзду «Про роботу на селі» наголошувалося, що перед партією стоїть невідкладне завдання розгортання боротьби по об'єднанню навколо себе широких мас безпартійного населення та залучення його до радянського будівництва [8, с. 90–91].

Практичне виконання настанови знайшло відображення у змінах виборчого законодавства радянських республік, спрямованих на підвищення активності виборців. Так, за два місяці до старту чергової виборчої кампанії, 10 вересня 1924 р., ВУЦВК було прийнято постанову «Про виборчі права громадян і порядок переведення виборів», положення якої передбачали технічне вдосконалення та лібералізацію виборчого процесу. Згідно цієї ухвали виборчим правом могли скористатися більш широкі кола населення. Відтепер право голосу отримали особи, які використовували найману працю для виконання сезонних робіт чи для хатнього обслуговування; торговці, які продавали продукти власного виробництва, якщо вони не були зобов'язані отримувати для цього промислових свідоцтв; робітники, які працювали на приватних підприємствах, та члени сільських та міських артелей кустарів [2, с. 664–666]. Розширення категорій населення, які мали право голосу, мало показати лібералізацію політичного режиму і в такий спосіб підвищити зацікавленість в участі у голосуванні економічно зміцнілих у добу непу груп населення (наприклад, середняків у селі). До того ж, за рахунок колишніх позбавленців збільшувалась кількість виборців. Передбачалися також зміни у технічно-організаційному облаштуванні виборів. Вирішити проблему нехватки просторих приміщень для голосування мав дозвіл на утворення кількох виборчих дільниць на території однієї сільради. До того ж вводилася карткова система, яка передбачала вручення виборцям спеціальних карток-запрошень на вибори [2, с. 675–676]. У такий спосіб планувалося сформувати у населення усвідомлення необхідності брати участь у голосуванні.

Проте, результати виборів 1924/1925 рр. для компартійного керівництва виявилися невтішними. Так, голова Всеукраїнської центральної виборчої комісії П.І. Буценко на січневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. зазначав, що у виборчій кампанії 1924/1925 рр. за даними 7 губерній у середньому взяло участь лише 35% населення [21, арк. 119]. При цьому по деяких регіонах відвідуваність виборчих зборів була ще нижчою. Наприклад, меншою за 35% явка

була у 18 із 23 районів Київського округу, 7 із 10 – Черкаського, 12 із 14 – Уманського, 4 із 9 – Бердичівського тощо [14, арк. 32]. Високу явку показали лише округи, де було запроваджено систему карткових запрошень. Губернські виборчі комісії та Центрвиборчком пояснювали ці результати появою персональної відповідальності у населення з'явитися на вибори після вручення виборчих карток [15, арк. 19].

Незадовільні для більшовиків показники явки на виборах мали кілька причин. Новий виборчий закон хоча і був ліберальнішим за попередній, проте не знівелював прогалини у виборчому процесі, які породжували найбільше неприйняття у населення, в першу чергу, систему голосування за списки кандидатів. До того ж зіграв свою роль і брак часу. Зокрема, Центрвиборчком не встиг виготовити достатню кількість виборчих карток-запрошень, щоб задовольнити потреби усіх губерній.

Хоча активність виборців і зросла у порівнянні з минулим роком, проте не виправдала очікувань компартійно-радянського керівництва. На союзному рівні було вирішено вжити екстрених заходів для вирішення цієї ситуації. 29 грудня 1924 р. Президія ЦВК СРСР постановила відмінити результати виборів і провести перевибори там, де проголосувало менше 35% виборців або були скарги на незаконні дії виборчих комісій. Враховуючи, що в Україні середній показник відвідуваності виборів склав якраз 35%, січневий пленум КП(б)У постановив проводити перевибори в тих районах, де явка була менше 30% [1, с. 235]. Загалом по УСРР були анульовані результати виборів у 1200 селах [16, арк. 4]. Повторне голосування в них відбулося наприкінці лютого – початку березня 1925 р. і супроводжувалося посиленою агітаційною роботою партійних органів та введенням у них системи карткових запрошень. Завдяки цьому активність виборців у межах республіки піднялася до 41,2% [19, арк. 104].

Досвід повторних виборів партійно-радянські органи використали при підготовці виборчої кампанії 1925/1926 р. 17 листопада 1925 р. з'явився новий виборчий закон. Відповідно до нього знову розширювалося коло осіб, які мали право голосу. Були повністю зняті обмеження для осіб, які використовували найману працю у сільському господарстві за умови, що вони були самі у ньому задіяні; ремісників та кустарів, які мали не більше двох найманих робітників; осіб, що торгували продуктами власного виробництва; служителів релігійних культів, коли зазначена робота була для них не основною [3, с. 1347–1349].

В результаті кількість позбавленців у масштабах республіки знизилася з 3,7% у виборчій кампанії 1924/1925 рр. до 2,1% у 1925/1926 рр., при цьому по містах цей показник становив 9,3%, а по селах лише 1,4% [19, арк. 103, 108].

Відбулися зміни і у порядку проведення виборів. Хоча у новому положенні поряд з голосуванням за окремі кандидатури і зберігалася норма про висунення списків кандидатів, то відтепер до них дозволялося вносити зміни на виборчих зборах. Рішення про спосіб обрання депутатів приймалося самими виборчими зборами. Крім того виборчим комісіям та їхнім уповноваженим заборонялося від себе висувати і пропонувати громадянам кандидатури на виборах [3, с. 1357].

Продовжувалося також технічне вдосконалення виборчого процесу. Зокрема, систематично проводилася робота по збільшенню кількості виборчих дільниць. Так, у Старобільському окрузі у порівнянні з минулим роком їхня кількість зросла з 179 до 387, Павлоградському – з 180 до 689, Первомайському – з 339 до 720 [27, арк. 15].

Демократизація багатьох виборчих процедур, відмова від прямого впливу членів виборчих комісій на хід виборів, запровадження карткової системи призвели до значного зросту активності виборців. Вперше за роки існування радянської влади на вибори прийшло більше половини громадян – 54% [19, арк. 104].

У звітах виборчкомів і партійних інституцій одноголосно підкреслювалося, що вибори пройшли успішно, підтвердивши цим утворення на фоні послаблення позицій КНС та дезорганізації місцевих партійних осередків фіксувався сплеск політичної активності мас, особливо заможних верств. Так, під час обговорення перебігу виборчого процесу на засіданні Політбюро (12 січня 1926 р.) секретар ЦК В. Затонський наголошував, що вибори проходять успішно лише з причини недостатньої організованості ворожих до партії сил [22, арк. 53].

Для протидії потенційній небезпеці компартійно-радянське керівництво вирішило вжити заходів щодо недопущення до участі у чергових виборах «антирадянських елементів». У постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про підсумки перевиборів рад» (9 липня 1926 р.) вказувалося, що підвищена активність «куркулів та непманів» була зумовлена недоліками виборчого закону. Наголошувалося, що занадто розлоге трактування артикулів Конституції про виборчі права громадян, призвело до необгрунтованого надання права голосу «нетрудовим елементам».

Виходячи з цього, Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало ВУЦВК виправити ці «недоліки» при підготовці нової виборчої інструкції [23, арк. 185 зворот]. Партійна настанова була втілена ВУЦВК 18 грудня 1926 р. у черговій «Інструкції про вибори до рад». Віднині виборчих прав позбавлялися: селяни, які використовували найману працю (під цю категорію не потрапляли ті, хто на період жнив наймав не більше 2-х робітників); кустарі, які користувалися послугами більше одного найманого працівника; особи, які здавали в оренду сільськогосподарські машини та інвентар чи займалися перепродажем худоби і сільськогосподарських продуктів; усі служителі релігійних культів. Особливо потрібно наголосити на тому, що до тексту інструкції було додано норму, яка забороняла брати участь у виборах особам, які раніше належали до категорії позбавленців, але тепер в силу різних причин з неї вибули [4, с. 1389–1295].

Нова виборча інструкція найбільше вплинула на ріст чисельності позбавленців у сільській місцевості, де вона зросла у три рази – до 4,6% від усієї кількості громадян, які потенційно можна було б зарахувати до виборців. Бідняцькі елементи ці зміни, вбачаючи в них можливість повернути собі панівні позиції на селі, зустріли переважно позитивно. Середняки ж зустріли її насторожено. Особливо це було помітно на початку кампанії, коли багатьох із них неправомірно занесли до списків позбавленців. Так, на Волині позбавлення виборчих прав відбувалося під найрізноманітнішими приводами: «ворог радянської влади», «аферист», «дезертир», «крикун» тощо [28, арк. 12]. На настрої середняків негативно вплинуло і зарахування до позбавленців економічно зміцнілих у попередні роки господарів, які, відповідно до нової інструкції, підпадали до категорії нетрудових елементів і вперше не могли скористатися правом голосу.

Зміна політики у сфері надання виборчих прав негативно вплинуло на настрої сільського населення. На виборах 1926/1927 рр., у порівнянні з попередніми, явка виборців у сільській місцевості впала на 2,1% і становила 51,9%. У містах, навпаки, вона проводжувала зростати і складала 58% [28, арк. 12]. Приріст показників можна пояснити тим, що збільшення чисельності позбавленців майже не торкнулося міського населення.

Загалом же вибори 1926/1927 рр. з точки зору більшовицької партії пройшли цілком задовільно. Вони показали, що більша частина населення, беручи участь у виборах, вважала це виконанням свого персонального обов'язку. Отже, новий оберт обмеження виборчих прав не призвів до суттєвого зростання абсентеїзму.

У наступні роки у виборчих кампаніях все більшої ролі набуває використання адміністративного тиску на виборців. Таке становище було тісно пов'язано із внутрішньополітичними процесами в СРСР. Наприкінці 1920-х рр. розпочинається згорання нової економічної політики. Натомість у грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) оголосив курс на колективізацію сільського господарства та схвалив проведення першого п'ятирічного плану в рамках індустріалізації. Одночасно з цим посилювався тотальний контроль партії над усіма сферами суспільного життя. У такій ситуації при збереженні старого, відносно ліберального, виборчого законодавства існувала потенційна небезпека, що невдоволення населення зміною внутрішньополітичного курсу може призвести до обрання депутатами рад противників радянської влади.

У зв'язку з цим партійне керівництво застосувало превентивні заходи по посиленню контролю за виборчим процесом. 1 серпня 1928 р. у своїх рекомендаціях щодо підготовки виборчої кампанії Оргбюро ЦК КП(б)У наголошувало на необхідності оновлення персонального складу рад за рахунок «працьовитих та класово-виважених» робітників, батраків, бідняків та найкращих середняків. Одночасно вимагалось проводити підготовчу роботу до виборів під гаслом «зміцнення союзу робітничого класу з основною бідняцько-середняцькою масою селянства, направленою на повну ізоляцію і організацію рішучої відсічі куркульським та антирадянським елементам, як у селі, так і в місті» [24, арк. 48].

Практичне вираження рекомендації щодо «ізоляції нетрудових елементів» переросло у чергове розширення переліку підстав для позбавлення виборчих прав. На виборах, що відбулися на початку 1929 р., кількість позбавленців, у порівнянні з попередніми виборами, збільшилася на 86 тис. осіб і становила 896 тис. [7, с. XI].

Напередодні самих виборів 20 грудня 1928 р. ЦК КП(б)У ініціювало чистку виборчкомів від «ворожих елементів». До них зараховували осіб, які виступали з критикою радянської влади або у минулому належали до категорії позбавленців [25, арк. 130]. За підсумками цієї перевірки, наприклад, в Харківській окрузі було замінено 35 голів сільвиборчкомів, а в Первомайській – 9 [29, арк. 48]. Проведена чистка дозволила встановити цілковитий контроль партії за роботою виборчих комісій, а через них – за усіма стадіями переобрання депутатського корпусу рад.

Відзначимо, що за умов посилення в УСРР боротьби з проявами інакомислення та форсованим наступом на економічно зміцнілих у

роки непу громадян, участь у голосуванні ставала своєрідним підтвердженням лояльності виборців існуючому режиму. Це у свою чергу сприяло підвищенню активності населення у день голосування.

Посилення жорсткого контролю за виборчим процесом супроводжувалося вдосконаленням його організаційно-технічного забезпечення. Зокрема, продовжувала зростати кількість виборчих дільниць. Так, якщо у 1927 р. на одну сільраду в середньому припадало 3 виборчі дільниці, то в 1929 р. – вже 4. Крім того, на виборах 1929 р. посилилася агітаційна робота партійних та пробільшовицьких громадських організацій. На село було відправлено близько 15 тисяч партійців та активістів з числа робітників для допомоги у проведенні виборів [29, арк. 30]. Новим явищем стало проведення у день голосування різноманітних масових заходів. До агітації активно залучалися навіть учні шкіл. Так, у с. Білий Рукав Хмельницького району Вінницької округи у день виборів учні організованим порядком з прапорами та гаслами ходили по селі та розклеювали оповіщення про вибори. Для підвищення явки жінок масового поширення набула організація дитячих ясел у день голосування [29, арк. 54].

У сукупності усі вищеперераховані фактори забезпечили помітне зростання явки виборців. У виборах 1929 р. взяло участь 64,6% населення, у тому числі і близько 60% жінок, які мали право голосу [6, с. 46]. Останні вибори 1920-х рр. засвідчили суттєві успіхи у подоланні абсентеїзму виборців. Вони показали, що, апробовані у минулі роки, методи дозволяють забезпечити високу активність населення на виборах при жорсткому контролі за самим процесом обрання депутатів.

Таким чином, ставлення більшовиків до абсентеїзму протягом 1920-х рр. зазнало кардинальних змін. Якщо спочатку невисока активність населення на виборах їх цілком влаштовувала, то згодом підвищення явки виборців було визнано одним із головних завдань виборчих кампаній. З цією метою удосконалювалося технічно-організаційне забезпечення виборчого процесу, посилювалася агітаційна робота, а в певний період відбулася навіть часткова лібералізація виборчого законодавства. В результаті, у другій половині 1920-х рр. відбувається суттєве зростання кількості залучених у виборчий процес громадян, при збереженні їхнього мінімального впливу на формування депутатського корпусу рад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / Б.М. Бабій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961.
2. ЗУ УСРР. – 1924. – № 34.
3. ЗУ УСРР. – 1925. – № 97.
4. ЗУ УСРР. – 1926. – № 79.
5. Лях С. Селянин як політики / Сергій Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928.): колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009.
6. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз / С. Маркова // Мандрівець. – 2011. – № 3.
7. Перевибори Рад України та Молдавської автономної соціалістичної радянської республіки в 1928–29 р. – Х., 1929.
8. Ронин С. Переход к политике оживления советов (1924–1925 гг.) / С. Ронин // Советское государство. – 1936. – № 5.
9. Саламатова М.С. Абсентеизм в контексте советских избирательных кампаний 1920-х гг. / М.С. Саламатова // Вестник НГУЭУ. – 2013. – № 2.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 155.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 446.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 490.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1030.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1032.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1755.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1758.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1760.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1761.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 802.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3086.

21. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 3087.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 155.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 87.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 92.
25. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 93.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 106.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1716.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2222.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2543.

© **Бурда Владислав**
(Киев)

АБСЕНТЕИЗМ В ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ КАМПАНИЯХ В МЕСТНЫЕ СОВЕТЫ УССР В 1920-Е ГОДЫ

В статье рассматривается активность населения УССР во время избирательных кампаний в местные советы в течение 1920-х гг. Определены основные причины низкой явки избирателей на избирательные участки в первой половине 1920-х гг. Прослеживается изменение отношения компартийно-советского руководства к проблеме абсентеизма. Выясняются формы и методы государственной политики, направленной на повышение активности избирателей. Показано их связь с общественно-политическими и экономическими процессами внутри государства. Отмечается значение преодоления абсентеизма избирателей для легитимизации большевистского режима.

Ключевые слова: Украинская ССР, абсентеизм, избирательные кампании, избирательное законодательство, местные советы, Коммунистическая партия.

© **Vladislav Burda**
(Kyiv)

ABSENTEEISM IN ELECTION CAMPAIGNS TO LOCAL SOVIETS IN UKRAINIAN SSR IN 1920S

The article researches popular participation in elections campaigns to local councils 1920s in Ukrainian SSR. The research activity of voters in outlined period and measures the Bolshevik Party to its increase can trace the relationship between people and the Communist Party within the electoral process. It gives an opportunity to form an idea of the attitude of ordinary citizens to the Soviet government institutions.

Soviet electoral system of the 1920s envisages annually re-election of deputies of councils of all levels.

Such electoral process construction had to ensure a close relationship between government and voters. However, in the first half of the 1920s, characteristic feature of election campaigns was massive voter absenteeism. The inert attitude to elections can be explained as a deficiencies of organizational and technical support of election campaigns; patriarchal traditions of Ukrainian society, and quite conscious discovery protest against electoral system and introduced system of government.

In the first years the low turnout did not cause any significant complaints from the Bolsheviks.

The change in the attitude of the Soviet leadership to the problem of absenteeism occurs during the 1924–1925. Expanding populations who were eligible to vote would show the liberalization of political regime and increase interest in participating in the voting economically unproven groups (such as «seredniaky» in the village). Organizational and technical support of elections was improved.

These events led to the first success in the struggle with absenteeism. In elections 1925/1926 for the first time participated in more than half of voters. At the same time, a surge of political activity took place during the elections. This caused concern among the party leadership.

To counter the potential danger Communist Party and Soviet leadership decided to take measures to prevent participation in the next elections «anti-Soviet elements». On the eve of the next elections in 1926/1927 number of citizens, who were deprived of voting rights, was growing. However, in general elections for the Soviet leadership were successful. They showed that most people considered participation in the elections as a personal duty.

In the following years the party control of the electoral process continues to increase. Restrictions of the population in electoral matters continues. On election day, voter pressure increases. At the same time the organization of the electoral process and election campaigning were improving. Against this backdrop the voter turnout continues to increase. Besides, many voters considered their participation in the election as a confirmation of their loyalty to existing regime. This in turn contributed to the increased activity of the population on election day. All this above-mentioned factors have provided a marked increase of voter turnout. In elections in 1929 take part 64.6% of the voters.

Thus, the author concluded that Bolsheviks attitude to absenteeism during the 1920s. has undergone significant changes. At first they were satisfied with low turnout. Then increase of the voter turnout was identified as one of the main tasks of election campaigns For this purpose technical and organizational support for the election process and agitation continuously improved. In one period there was even a partial liberalization of the electoral law. As a result, the number citizens, which was involved in the electoral process, significantly increases. But their minimal impact on the formation of councils of deputies remains.

Keywords: Ukrainian SSR, absenteeism, election campaigns, election law, local soviets, Communist Party.

До редакції надійшла 22.12.2015.

УДК 94:140.8:316.75 (1–15+5) «1920/1930»

© Оксана Таранон
(Переяслав-Хмельницький)

ЦІННІСНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СВІТОГЛЯДНИХ ПАРАДИГМ: ІДЕОЛОГІЧНІ СПЕКУЛЯЦІЇ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ ГРОМАДЯН УСРР 1920–1930-Х РР.

У статті проаналізовано витоки світоглядного протистояння європейського та «азійського» цивілізаційних вимірів, основи російської ціннісної системи, яка історично тяжіє до східної цивілізаційної моделі. Радянська держава продовжила стратегію протистояння та ідеї месіанства Росії щодо Західної цивілізації. Більшовицька пропаганда сформувала концепцію протиставлення «єдиної у світі» соціалістичної країни «загниваючому» капіталістичному Заходу. Радянська пропаганда не приховувала ідею зверхності Росії в процесі поширення соціалізму, активно культивувала тезу ворожого капіталістичного оточення.

Весь пропагандистський апарат був спрямований на формування переконання громадян про перевагу радянського способу життя. Часто за цими тезами приховувалася економічна і технічна відсталість радянської системи. Відгороджуючи ідеологічною завісою власних громадян від західноєвропейської системи цінностей та економічних досягнень, радянська партійна номенклатура продовжувала користуватися благами європейської медицини.

Ключові слова: капіталістичний Захід, радянські цінності, Радянська Україна, західноєвропейські цінності, ідеологічні штампи.

Питання цивілізаційного вибору України, що активно обговорювалося українськими аналітиками протягом останніх років та критично загострилося в умовах російської агресії на Сході України, актуалізує проблеми самоідентифікації, визначення шкали ціннісних орієнтирів українців. Курс на євроінтеграцію багатьма українськими науковцями пояснюється як повернення до «себе», до власних ментальних витоків і ціннісних стереотипів. Серед прагнень інтеграції до європейської спільноти також називають «втечу від комуністичного минулого, яке все ще з нами, в наших головах і звичках, в орієнтації на патерналістську роль держави» [7, с. 27].

У даній статті зроблено спробу проаналізувати пропагандистське використання тези «капіталістичного Заходу» в світоглядному протистоянні радянських та західноєвропейських (зрештою, і загальнолюдських) цінностей, ідеологічні маніпуляції масовою свідомістю громадян Радянської України. У даному ракурсі тема ще не знайшла свого висвітлення.

Сучасні дослідники значну увагу приділяють обґрунтуванню цивілізаційної, ментально-ціннісної, суспільно-політичної, економічної приналежності українського історичного процесу до європейської матриці, указують «камені спотикання» між європейськими та «азійськими» ціннісними стереотипами [4–6], визначаючи суть протистояння між Заходом і Сходом як епічну битву між деспотією і демократією, свободою і рабством, законом і беззаконням [5, с. 19; 4, с. 28]. Азійську суть Російської державності досить обґрунтовано викладено в дослідженні Л. Залізняка [1]. О. Сокирко доводить, що утвердження російських економічних стандартів у господарському укладі України призвело до поширення азійської бізнесетики з приматом державного всевладдя, опори на особисті зв'язки, нехтування приватної власності, прозорості і конкурентності. А економічна стратегія наздогнати Європу і світ органічно продовжувалася за часів СРСР [6, с. 34].

Сучасні дослідники доволі глибоко і аргументовано обґрунтовують тезу про існування

тисячолітнього цивілізаційного поєдинку між Сходом і Заходом, у якому, на нашу думку, радянська ідеологія в ХХ ст. зайняла своє не останнє місце. Як зазначає О. Пахльовська, Європа – це цілісність не територіальна чи політична, а, перш за все, культурна, заснована на певній системі цінностей, котра уособлює протиставлення світу свободи й закону світові рабства та беззаконня. Це протиставлення сформувалося ще з еллінських часів (наприклад, Евріпід: «Між варварів усі крім одного раби»), а впродовж віків категорія Азії, Сходу консолідувалася як опозиційна щодо цінностей Європи. Остання уособлювала горизонтальну реальність, засновану на ідеї вільної людини, якій служить держава і закон, поза межами європейської моделі демократії (заснованій на греко-римській спадщині) існує вертикальний світ із безправною особистістю, котра є обслугою (а часто і жертвою) безконтрольної влади [4, с. 28]. Протягом тисячолітньої історії європейська цивілізація переживала злети і падіння, розвиток і кризу світоглядних орієнтирів, але вироблені спільними зусиллями політичні та соціокультурні цінності залишалися основоположним фундаментом цивілізаційного розвитку багатьох європейських народів. Теза Нового Риму, проголошена Константинополем, посилила протистояння між західним і східним християнством, а грецька культура ідентифікувалася як східна стосовно західної римської. Однак межі даного соціокультурного протистояння змінилися після падіння Константинополя під ударами Османської імперії: християнський світ консолідувався перед новою східною загрозою [4, с. 29]. Тезу Нового Риму поступово присвоїла собі Московська держава. З ХV ст. ідеологічним підґрунтям агресії Московського князівства на захід стала легенда про родовід московських князів від римських та візантійських імператорів, відповідно до чого Москву було оголошено третім Римом, що має династичні права на землі Західноримської імперії та Візантії [1, с. 54–55].

Серед базових європейських цінностей дослідники, в першу чергу, виділяють особисті права і свободи індивідуума, непорушність приватної власності, повагу до чесної праці, ефективну юридичну систему. Історично склалося так, що самодержавна, деспотична природа Російської держави своєю суттю виявилася в опозиції до демократичної системи цінностей, а тому західний тип у її трактуванні вважався ворожим і небезпечним [5, с. 18, 20]. Азійські витоки російського менталітету, його ворожість

до європейської традиції визнають навіть окремі російські автори. Так, Олексій Широков констатує: «Якщо українська самосвідомість історично тяжіє до Європи, то традиційна російська самосвідомість сприймає Європу з більшою або меншою мірою ворожості, недовіри і заздрості, зворотнім боком якої виступає месіанська чванливість і викривальний пафос щодо «прогнилого Заходу». Європа для росіян – це «втрачений рай», звідки їх вирвали татарським арканом. Саме конфлікт між початковою європейською природою і нав'язаним азіатизмом історії та державності визначив російський психотип, всі його комплекси і фобії. Всі російські неврози – від пияцтва до більшовизму – звідси. Втративши Європу, росіяни захотіли її не просто забути – вони вирішили її зненавидіти, полюбивши при цьому своє історичне нещастя, весь цей нав'язаний їм долею азіатизм» [2].

Протягом всього періоду існування неоімперії під назвою Радянський Союз широко культивувалася теза про протистояння Сходу і Заходу в образі СРСР та капіталістичного західного світу. Радянська влада зовсім не відмовилася від ідеї месіанства Росії щодо Західної цивілізації, навпаки, вона активно культивувалася більшовицькою пропагандою, починаючи з періоду військових дій 1920 р., коли ще цілком реальною видавалася думка про експорт пролетарської революції на Захід. Наприклад, в агітаційно-пропагандистській тематиці для червоноармійців південно-західного фронту дана тема зустрічалася доволі часто, скажімо постановка спектаклю-митингу на тему «Російська революція і її вплив на західну Європу» [9, арк. 35].

Більшовицька пропагандистська система чітко сформулювала концепцію протиставлення соціалістичної країни, що «народжувався на Сході», буржуазному «ворожому», «загниваючому» капіталістичному Заходу. Радянська публіцистика в Україні культивувала думку про те, що по всій землі йде наступ капіталу на права робітників, загострюються класові суперечності і назріває чергова схватка пролетарів з буржуазними режимами в Європі. І в цьому запеклому протистоянні проголошувалася месіанська роль радянської Росії, що мала уособлювати сходження нової зірки, котра, за типологією віфлеємської зорі, осявала шлях для світового пролетаріату: «Але чим темніша робиться ніч в Європі, тим яскравіше світають з Радянської півночі зірки і разом з тим – міцніша пролетарська диктатура, що керує країною СЕРПА і МОЛОТА під охороною ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ. Чим важче робітникам інших країн під

п'ятою наглою капіталу, тим сильніша і більша надія робітничого класу всього світу на ту частину землі, де вже п'ять років існує беззмінна влада мозолистих рук, збудована на фундаменті пролетарської вітчизни» [10, арк. 133]. Ця стаття курсанта Київських військово-політичних курсів традиційно закінчувалася возвеличенням російського робітничого класу, що в черговий раз підтверджує чужорідність більшовицько-пролетарських ідей для більшості українського населення та розв'язану радянською російською пропагандою активну інформаційну війну в Україні, наслідком якої мала бути підтримка імперської ідеї зверхності Росії, її прогресивного значення для всіх народів, її здатності очолити визвольні процеси світового пролетаріату. Так, уже в 1927 р. орган Партбюро ВКП(б) Стрілецького полку Переяславщини газета «Червоний стрілець» зазначала, що Радянський Союз є «великою перешкодою на дорозі імперіалізму» і навіть саме його існування «революціонізує робітничу класу Європи й слугує провідною зіркою для революційного руху на Сході» [3].

Закладені радянською ідеологічно-пропагандистською машиною в 1919–1920 рр. ціннісно-світоглядні канони культивувалися і в наступні два десятиліття. Періодика всесоюзного, республіканського і місцевого рівня протягом 1920–1930-х рр. постійно поширювала тезу протиставлення Радянського Союзу (першої і єдиної країни трудящих) і ворожого капіталістичного світу: «Капіталістичні держави оточують нашу країну й намагаються знищити єдину в світі пролетарську країну й помішати нашій мирній соціалістичній будові. Виходячи з цих умов треба всім працюючим ще більше налягти на поширення соціалістичного будівництва, але в той час не забувати другого важливого фронту – охорони червоних кордонів Раддержави» [3]. При цьому преса позиціонувала СРСР як виключно миролюбну країну: в умовах, коли всі без винятку капіталістичні країни нарощують військові ресурси, «один тільки Радянський союз прагне для скорочення своєї армії і скоротив її до мінімуму, що зменшило тягар працюючих мас по її утриманню» [3].

Пропагандистська істерія щодо зовнішньої західнобуржуазної агресії посилилася в умовах наступу тоталітарної машини на свободу власних громадян з кінця 1920-х рр., коли навіть періодика місцевого рівня безперестанку культивувала інформацію про «нові провокації міжнародного імперіалізму, що готує проти нас війну», про суцільну загрозу «буржуазії», її «шпигунів і агентів», «що заважають пролетаріатові будова-

ти нове соціалістичне суспільство», про потребу охорони радянських кордонів і готовність щохвилини вступити в боротьбу «за справу всесвітньої соціалістичної революції» [8].

Теза протиставлення Західної цивілізації і Радянської держави культивувалася не лише на офіційному рівні, популяризувалася через засоби масової інформації, але поширювалася і на низовому, побутовому рівні. Так, у протоколі загального зібрання членів житлового кооперативу м. Прилуки 1 травня 1928 р., поряд із висловленою солідарністю пролетарському рухові, спрямованому на «видатні досягнення» Жовтневої революції, зазначалося, що радянський пролетаріат святкує в умовах великих досягнень, а пролетаріат Західної Європи – «в неймовірно важких умовах боротьби за ті досягнення, які вже здобуті невичерпними силами трудящих Радянських Республік» [12, арк. 31]. Дане протиставлення мало викликати формувати думку про виключність, унікальність Радянського Союзу, гордість за радянську батьківщину і відчуття щастя бути її громадянином. Із даних тез випливало, що радянському народові мають заздрити всі, хто живе за межами СРСР: адже лише в радянських умовах під керівництвом компартії члени рядового житлового кооперативу мають змогу святкувати, культурно розвиватися через відкриті Червоні кутки, «займатися самовихованням в дусі ленінізму» [12, арк. 31].

Досить часто теза протиставлення капіталістичному Заходу використовувалася з метою підкреслити переваги радянського способу життя, розвитку конкретної галузі виробництва чи соціальної сфери. Так, у доповідній записці правління Держстраху 1929 р. з приводу реорганізації державного страхування, щоб підкреслити переваги радянської страхової справи було зроблено показове порівняння страхової системи капіталістичного і радянського характеру. Зокрема, наголошувалося, що в капіталістичних країнах народне господарство працює не в інтересах «всього державного колективу», а приватно-групових та індивідуальних і має хаотичний характер, тому інститут страхування робить там «стабілізуєчий вплив на всі сфери цієї хаотичної діяльності», великий успіх і розмаїття капіталістичної страхової сфери, яка організовується з приватної ініціативи, пояснювалася виключно інтересами наживи. Описувався комерційний характер роботи цього інституту, зловживання і т.д., одночасно показувалася спекулятивна мета російського страхування дореволюційного періоду. Таким чином, у документі підводилося логічне обґрунтування

одержавлення страхової системи в Радянській Україні: «На противагу капіталістичним страховим організаціям, радянський Держстрах не може розглядатися, як окреме підприємство, що має самостійне господарське значення, а лише як орган загальнодержавного апарату, що виконує притаманну радянській владі функцію охорони народної власності від можливих економічних шкідливих випадковостей...» [13, арк. 21–22].

Навіть в системі політосвіти на селі передбачався виклад порівняльного матеріалу життя в Радянській країні і за кордоном. Наприклад курс «Бесіди про ленінізм», який рекомендувався для кандидатських шкіл на селі в 1933 р., із шести бесід включав вступ на тему «Життя селян і робітників колись і тепер. У нас і за кордоном», та I бесіду «Зародження і загибель капіталізму», в яких селянам мали обґрунтувати кризу капіталізму та показати переваги колгоспного ладу [17, арк. 13–14].

Ідеологічно-популістське спрямування тези протиставлення стає зрозумілим, коли проаналізувати рівень медичного обслуговування радянської партійної еліти, котра мала можливість користуватися послугами західної буржуазної медицини. Цікавим прикладом може стати клопотання секретаря Київського обласного комітету КП(б)У на ім'я Панааса Петровича Любченка від 15 травня 1932 р. у якому викладено прохання посприяти у відправці «старого робітника Київської парторганізації» тов. Ядлова на лікування за кордон в силу загрозливого для життя стану. Секретаріат ЦК КП(б)У окремою постановою ухвалив запропонувати Центральній Лікувальній Комісії дати свій висновок щодо його відправки за кордон. Через виключну ситуацію Київський обласний комітет прохав розв'язати питання в терміновому порядку, з приводу чого до Харкова спеціально командировався окремий представник з Києва [16, арк. 44]. Дане клопотання, з одного боку, показує практику протегування в системі охорони здоров'я, вирішення питань особливих випадків лікування через центр (Харків, ЦК КП(б)У). З другого боку, документ засвідчує, що «старі» робітники партії могли розраховувати на лікування за кордоном, що також показує нижчий рівень радянської медицини, порівняно із західноєвропейською. У той час, коли ідеологічна машина розкручувала тему ворожого, загниваючого Заходу для широких робітничо-селянських мас, партноменклатура користувалася не лише найкращими послугами радянських медзакладів, але й «буржуазних» західних спеціалістів.

Загалом, у досліджуваній період практикувалися випадки направлення не лише представників вищої партійної номенклатури, а й окремих товаришів за клопотанням обласних партійних комітетів на лікування за кордон, зокрема, до Німеччини [16, арк. 53]. Остаточне вирішення цих питань покладалося на ЦК КП(б)У. Показово, що в умовах Голодомору партійне керівництво республіки знаходило можливість направляти за кордон для консультацій та оперативного втручання навіть пересічних представників партійної номенклатури обласного та районного рівнів. Наприклад, 1933 р. було дано дозвіл виїхати до Берліну т. Ройзману (член партії з 1919 р., «освіта хатня»), котрий з 1925 р. займав посади голови спілки Харчсмак (Глухів), голови Окрпрофради (Куп'янське) та голови Райпрофради [18, арк. 6, 8].

Часто за тезами протиставлення заходу і пафосною риторикою переваг СРСР маскувалася фінансова та технічна залежність радянської економіки від європейських виробників та інвесторів. Ця залежність відчувалася не лише в розвитку індустрії, але й медицини, галузі радіо- та кінофікації, видавничої справи тощо. Наприклад, навіть у 1931 р. на офіційному рівні ЦК КП(б)У визнавалася слабка технічна база української кінематографії, яка не дала можливості перейти до виробництва звукових фільмів, залежність від імпорту, що мало стимулювати виробництво власної звукової апаратури. Підкреслювалася й потреба командирувати фахівців за кордон для набуття відповідної кваліфікації [14, арк. 32].

Водночас влада намагалася дбати про роз'яснення своїм громадянам основних аспектів міжнародної ситуації та статусу СРСР у світі. У 1927 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У розглядалося питання про проведення через пресу широкої пояснюючої роботи серед робітничо-селянських мас щодо переговорів між СРСР і Францією про борги й кредити (в зв'язку з проведенням кампанії передплати на позику індустріалізації) [11, арк. 130].

Ще більше уваги приділялося міжнародному іміджу СРСР і кожному непорозумінню в даній сфері надавалося трактування державно-політичної ваги. Показовим у цьому контексті може бути проблема зі спорудження в м. Харкові державного музичного театру, у зв'язку з чим у 1931 р. було організовано міжнародний конкурс проектів та виникла потреба оплати гонорарів іноземним авторам-учасникам конкурсу. Після відмови РНК СРСР у виділенні необхідної валюти до Народного Комісаріату іноземних справ (НКІС) почали надходити скарги з вимогою ви-

плати премій, «скандал набував міжнародного характеру». До вирішення даної проблеми долучилося керівництво УСРР вищого рівня, адже за визначенням уповноваженого НКІС Радянського Союзу в УСРР невіплата коштів зумовила «вкрай незручне становище не лише для Полпредств (Політичних представництв – О.Т.), але й для престижу УСРР» [14, арк. 24]. Загалом питанням, які б могли викликати небажаний резонанс за кордоном приділялася виключна увага. Навіть в умовах штучного голоду в Україні портовим містам, таким як Одеса, відводилося особливе місце. Заступник Народного Комісара

охорони здоров'я України наголошував про мобілізацію всіх зусиль задля недопущення розповсюдження в місті сипного тифу, що становить «сугубо політичне питання» [15, арк. 8].

Отже, багатовікове цивілізаційне протистояння Європейського та «азійського» світу, в котрому Росія претендувала на месіанську роль «третього Риму», продовжилось в Радянській державі. Більшовицька пропаганда поширювала концепцію протиставлення єдиної у світі соціалістичної країни «ворожому» капіталістичному Заходу, формувала переконання громадян про перевагу радянського способу життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Л.Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. / Леонід Львович Залізник. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 168 с.
2. Навіщо Україна Росії? Олексій Широков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newzz.in.ua/ob/1148901221-navscho-ukrayina-rosyi.html>
3. Оборона країни // Червоний стрілець. – 1927. – № 4. – 7 лист.
4. Пахльовська О. Ното Еуропаеус / Оксана Пахльовська // Український тиждень. – 2013. – № 43(311). – 25–31 жовт. – С. 28–31.
5. Примост В. 2015-й: що ми напишемо на прапорі перемоги? / Валерій Примост // Український тиждень. – № 52(372). – 26.12.2014 – 15.01.2015. – С. 16–21.
6. Сокирко О. Не хлібом єдиним / Олексій Сокирко // Український тиждень. – 2013. – № 43(311). – 25–31 жовт. – С. 32–34.
7. Станіслав Кульчицький: «Якщо опинимося у Митному союзі – законсервуємо наше комуністичне минуле» / Інтерв'ю Алли Лазаревої // Український тиждень. – 2013. – № 43(311). – 25–31 жовт. – С. 26–27.
8. Трудящі протестують // Змичка. – 1929. – № 34 (109). – 5 груд.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 318. – 195 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 335. – 179 арк.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2492. – 145 арк.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2691. – 76 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2949. – 36 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4193. – 66 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5310. – 106 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5311. – 66 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6215. – 41 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6232. – 116 арк.

© Оксана Тарапон
(Переяслав-Хмельницький)

ЦЕННОСТНОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ И РОССИЙСКО-БОЛЬШЕВИСТСКОЙ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ПАРАДИГМ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ СПЕКУЛЯЦИИ МАССОВЫМ СОЗНАНИЕМ ГРАЖДАН УССР 1920–1930-Х ГГ.

В стат'ї проаналізовані истоки мировоззренческого протистояння європейського и «азиатского» цивілізаційних ізмєреній, оснoвы російської цєнностной системы, исторически близкой к восточной цивілізаційной модели. Советское государство продолжило стратегию протистояння и идеи мєссіанства России относительно Западной цивілізації. Большевицька пропаганда сформулировала концепцію протиставлення «единственной в мире» социалистической страны «прогнивающему» капиталистическому Западу. Советская пропаганда не скривала идеи верховенства России в процессе распространения социализма, активно культивировала тезис враждебного капиталистического окружения.

Весь пропагандистский аппарат был направлен на формирование убеждения граждан о преимуществах советского способа жизни. Часто за этими тезисами скривалась экономическая и

техническая отсталость советской системы. Ограждая идеологической ширмой собственных граждан от западноевропейской системы ценностей и экономических достижений, советская партийная номенклатура продолжала пользоваться благами европейской медицины.

Ключевые слова: капиталистический Запад, советские ценности, Советская Украина, западноевропейские ценности, идеологические штампы.

© *Oksana Tarapon
(Pereiaslav-Khmelnitskii)*

THE VALUE CONFRONTATION BETWEEN EUROPEAN AND RUSSIAN BOLSHEVIK IDEOLOGICAL PARADIGMS: IDEOLOGICAL GAMBLE WITH MASS CONSCIOUSNESS OF CITIZENS OF THE USSR IN 1920–1930'S YEARS

Modern scholars defining the nature of the confrontation between East and West as an epic battle between despotism and democracy, freedom and slavery, law and lawlessness. The article analyzes the origins of ideological confrontation between European and «Asian» civilizational dimensions, the foundations of Russian Bolshevik value system, which historically tends to eastern civilizational model.

Modern scholars substantiate the thesis about millennial civilizational clash between East and West, where Soviet ideology in the twentieth century took its not last place. Europe - is not only the territorial integrity or political, and, above all, cultural, based on a certain value system, which embodies the contrast between the world of freedom and law and the world of slavery and lawlessness. Throughout the history of European civilization was going through a crisis and the rise of philosophical foundations, but the generally political and socio-cultural values remain fundamental to the development of many European nations. The thesis of the New Rome, Constantinople declared, gradually appropriated Moscow state. Among the basic values of European researchers allocate personal rights and freedoms of the individual, the sanctity of private property, respect for honest work, an effective legal system. Historically, that autocratic, despotic nature of the Russian state was inherently opposed to the values of a democratic system, but because of its type in the Western interpretation was considered hostile and dangerous.

The Soviet state continued its strategy of confrontation and ideas of messianism on over the Western civilization. Bolshevik propaganda has formed opposing the concept «one world» socialist country «rotting» capitalist West. Soviet propaganda did not hide the idea of superiority in the spread of socialism, actively cultivated the idea of hostile capitalist encirclement.

Soviet journalism in Ukraine spread the idea that the earth goes around the advance of capitalism on workers' rights, activated the contradictions and class struggle between the proletarian and new bourgeois regimes in Europe. In this confrontation Soviet Russia declared itself as a leader of the liberation processes of all oppressed workers people. To rally the public around the idea of an external threat, strengthening the army, periodicals in 1920–1930-s years disseminated thesis opposing Soviet hostile capitalist world. Thesis about the western aggression increased in terms of strengthening the totalitarian regime in the USSR.

All of agitation and propaganda apparatus was to shape public opinion about the superiority of the Soviet way of life, development of specific industries or social services. For example, explaining the essence of the Soviet system of insurance, Soviet propaganda emphasized the benefits of public insurance over individual who has a purely commercial nature. Materials for education in rural areas also placed comparisons with life in the Soviet state and abroad, who have had to show the benefits of collective life.

Often theses opposing the West concealed economic and technical backwardness of the Soviet Union, dependence on European manufacturers. Fencing ideological veil their citizens from Western system of values and economic achievements, the Soviet party nomenclature continued to benefit from European medicine. Technical dependence on Western countries felt, particularly in medicine, film, publishing and more.

At the same time the authorities tried to take care of its citizens clarifying key aspects of the international situation and the status of the USSR in the world. Great attention was paid to the international image of the USSR in international relations occurred many misunderstandings, which granted exclusively political significance.

Key words: capitalist West, the Soviet values, Soviet Ukraine, Western values, ideological stamps.

До редакції надійшла 15.12.2015.

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ГІДРОВУЗОЛ (1954–1960 РР.): ПРОЕКТУВАННЯ ТА БУДІВНИЦТВО

У статті розглядаються особливості проектування та будівництва Кременчуцького гідровузла. Вперше вводяться у науковий обіг матеріали урядової комісії по прийманню Кременчуцької ГЕС у постійну промислову експлуатацію. Відзначається роль Дніпрогесу у подальшому освоєнні Дніпра каскадним способом. Адже він мав невелике водосховище, яке могло забезпечити лише добове регулювання води. Для його постійної роботи потрібно було створювати вище по течії річки велике регулююче водоймище, яке могло б акумулювати та подавати воду протягом року або, навіть, кількох. Простежується історія проектних робіт на Дніпрі, у яких понад двадцять років (1932–1954 рр.) фігурувала Кременчуцька ГЕС, як один із регуляторів стоку Дніпра. Альтернативні варіанти (велике водосховище поблизу Києва, регулюючі водоймища на Верхньому Дніпрі тощо) були визнані недоцільними через надлишкову вологість у регіоні. Встановлюється, що населення мало двоєке відношення до необхідності переселення: з одного боку – це була добра можливість покращити свої побутові умови, з іншого – це великий стрес, оскільки люди лише недавно відбудувалися після війни та мали освоюватися на новому місці паралельно з роботою у колгоспах. Наводиться проблема із фінансуванням будівництва гідровузла. Його необхідність обґрунтовувалася потребою у великому регулюючому стік Дніпра водосховищі. Об'єктивно воно мало затопити значні земельні масиви та вимагало чималих витрат коштів. Через великі капіталовкладення на будівництво гідроелектростанції, навіть, виникла суперечка між представниками ГЕС та ГЕС. Перші вимагали будувати в основному свої менші витратні енергетичні об'єкти. А другі відстоювали думку про високу маневреність гідроагрегатів та необхідність продовження їх спорудження. У ході будівельних робіт на Кременчуцькій ГЕС ставилося питання про їх консервацію. Однак вона виявилася надто дорогою, а тому зупинилися на компромісному варіанті – здешевленні кошторису будови. Воно було відображене в уточненому проектному завданні, затвердженому на четвертому році будівництва гідрооб'єкта.

Ключові слова: Кременчуцька ГЕС, Дніпровський каскад, переселення, водосховище, гідроелектростанція, проектування.

Будівництво гідроелектростанцій відноситься до одного з найскладніших технічно-господарських процесів як за масштабом та тривалістю виконуваних робіт, так і за силою впливу на довколишнє середовище у його екологічній, економічній та соціальній сферах. Як наслідок, довкола них точаться гострі дискусії з питань доцільності їх спорудження та функціонування. Не минули суперечки і Дніпровського каскаду загалом та найбільшого його водосховища (Кременчуцького) зокрема.

Проблематикою Кременчуцького водосховища цікавилася багато дослідників. І.В. Гнідаш ще у 1968 р. опублікував монографію [11], у якій на основі документів партійних органів, будівельної організації «Кременчукгесбуд» та деяких проектних матеріалів Укргідропроекту широко висвітлив процес проектування та спорудження Кременчуцької ГЕС. Інженери Ю.О. Бакшеєв та І.Н. Куземін видали узагальнюючі роботи по Дніпровському каскаду, у яких, зокрема, згадували і Кременчуцьку ГЕС [9; 10; 15]. Писалися книги, які присвячені нині затопленим населеним пунктам [13–14]. Важливі відомості про

гідрооб'єкт містяться у кандидатській дисертації Н.В. Горло [12].

У науковий обіг вводяться проектні розробки Укргідропроекту [1] та (вперше) матеріали по прийманню спеціальною урядовою комісією Кременчуцької гідроелектростанції в державну експлуатацію [2–8]. Бюрократична процедура передбачала прийняття великих господарських об'єктів (у т.ч. гідроелектростанцій) на баланс державних органів від будівельних організацій шляхом їх оцінки спеціальною урядовою комісією. Вона мала узагальнити та систематизувати відомості про виконані роботи, визначити їхні основні параметри, якість проекту та рівень готовності об'єкту до постійної експлуатації, основні напрямки по необхідних доопрацюваннях. Така комісія була утворена по Кременчуцькій ГЕС постановою Ради Міністрів СРСР від 14 вересня 1961 р. № 841. Вона приступила до роботи у вересні 1961 р. Однак, через недостатню готовність об'єктів будови відклала закінчення своєї роботи до завершення основних недоробок по будівництву гідроелектростанції. Матеріали комісії узагальнені у спеціальних актах станом

на 1 жовтня 1963 р. [2, арк. 3–5]. Вони найбільш повно відображають основні показники процесу будівництва гідровузла. Хоча у них теж зустрічаються певні розбіжності.

Кременчуцький гідровузол – це комплекс гідротехнічних споруд, які географічно виступають четвертою ступінню Дніпровського гідрокаскаду (від гирла до витоків), а за хронологією будівництва – третьою (1954–1960 рр.). Основні споруди Кременчуцької ГЕС знаходяться на 14 км вище м. Кременчука, у створі між скельним виступом Табурищенського мису (правий берег) і с. Недогарки (лівий берег). На гідроелектростанції встановлено 12 вертикальних гідроагрегатів загальною установленою потужністю 625 тис. кВт. Для їх роботи створено підпір течії ріки на 18 м. Він зумовив формування найбільшого водосховища каскаду. Його довжина по транзитному судовому ходу до м. Канева складає 185 км, середня ширина водного дзеркала – 12,5 км, найбільша – 30 км, глибина – від 3 до 10 м, в створі дамби – 20 м. Площа водної поверхні при нормальному підпірному рівні (НПР) становить 2250 км², загальний об'єм – 13,5 км³. Корисна ємність водосховища становить 9,0 км³, що складає близько 50% від сумарного показника усіх дніпровських водосховищ (18,5 км³).

Гідротехнічні роботи на Дніпрі проводилися ще на початку XVIII ст. На початковому етапі вони були зорієнтовані на виконання двох основних завдань: покращення судноплавного ходу та захист прибережного населення від руйнівної дії води. Для покращення умов транспортування вантажів поглиблювали дно, закріплювали та розчищали русло річки. Найбільше незручностей викликала ділянка на Нижньому Дніпрі, де на відстані 65 км на поверхню виходили кристалічні породи. Вони перетинали течію або по всій ширині ріки (пороги), або частково (забори). Для вирішення їх проблеми будували обвідні канали та проводили підіривні роботи. Велику шкоду господарству завдавали паводки та повені. Особливо велику руйнівну дію спричинила повінь 1931 р.

На початку XIX ст. почала розвиватися ідея комплексного використання водних ресурсів для потреб транспорту, зрошення, виробництва електроенергії. Основна увага була приділена вирішенню проблеми порожистої ділянки Дніпра, хоча також розроблялися проекти побудови гідроелектростанцій поблизу Києва та Ртищева. У 1927–1932 рр. було збудовано Дніпрогес. Він мав невелике регулююче водосховище, через що його робота характеризувалася значною

нерівномірністю. Під час повеней надлишок води просто скидався у нижній б'єф, без здійснення корисної роботи, а у маловоддя гідроагрегати змушені були простоювати через її недостатність. Бажанням підвищити ефективність діяльності гідровузла обґрунтовувалася ідея каскадного регулювання Дніпра. Вона почала розроблятися вже з 1932 р. Її історія коротко відображена у проектному завданні до Кременчуцької ГЕС [1, арк. 9–13].

У 1932–1936 рр. велися роботи по складанню робочої гіпотези «Великий Дніпро». У 1936 р. її розглянула експертна комісія Держплану СРСР і прийняла наступні основні рішення: зосередитися на енергетичному використанні Нижнього Дніпра (від гирла до Києва); першочергово варто будувати Кременчуцьку електростанцію як основний регулятор стоку; через надлишкову вологість недоцільно будувати регулюючі водосховища на Верхньому Дніпрі та поблизу Києва тощо. З урахуванням її рішень у 1937 р. була розроблена «Попередня схема реконструкції Дніпра», у якій підтвердилися висновки про велику ефективність Кременчуцької гідроелектростанції. У 1938–1940 рр. розроблялися схеми реконструкції Нижнього Дніпра. Першочерговими об'єктами будівництва рекомендувалися Кременчуцька та Дніпро-Держинська ГЕС. Перша з них, маючи велике водосховище могла забезпечити достатнє регулювання стоку Дніпра та дозволила б повністю використати установлену потужність Дніпровської гідроелектростанції. В умовах війни цю схему не розглянули.

У 1945–1948 рр. було складено проектне завдання Кременчуцької ГЕС з відміткою НПР 81 м. Подальше проектування було відкладено у зв'язку з рішенням про будівництво Каховської гідроелектростанції. У 1949–1952 рр. були виконані проектні-пошукові роботи по складанню техніко-економічної доповіді про схему комплексного використання Дніпра. Згідно з нею найкращим регулятором стоку було визнано Кременчуцьку ГЕС з НПР 81 м, також її рекомендовано до будівництва у першу чергу.

Безпосереднє проектне завдання на будівництво Кременчуцької ГЕС на р. Дніпро було розроблене Українським відділенням Гідропроєкту в 1954 р. (в основі лежав проект 1940-х років) і затверджене розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 1 листопада 1955 р. № 7659-р із наступними показниками: встановлена потужність – 450 тис. кВт, а кошторисна вартість – 360 млн. крб. У 1957–1958 рр. Укргідропроєктом розроблено уточнене проектне

завдання, яке враховувало низку додаткових побажань, що стосувалися здешевлення будівництва. Воно затверджене Радою міністрів СРСР 10 грудня 1958 р. з такими основними параметрами: встановлена потужність 625 тис. кВт., а кошторисна вартість – 331 млн. крб. [2, арк. 5–6].

25 березня 1954 р. прийнято Постанову Ради міністрів СРСР № 508 про будівництво Кременчуцької ГЕС, яке розпочалося у травні 1954 р. і тривало до 1960 р. включно (завершено на рік раніше запланованого терміну). Постановою Ради Міністрів УРСР № 2003 від 30 грудня 1959 р. Кременчуцька ГЕС здана у тимчасову експлуатацію і оперативно підкорялася «Дніпроенерго». 1 жовтня 1963 р. за рішенням спеціальної урядової комісії вона здана у постійну промислову експлуатацію [2, арк. 49; 8, арк. 7, 22].

Для будівництва Кременчуцької ГЕС наказом Міністерства електростанцій від 27 березня 1954 р. № 31 організоване спеціальне будівельно-монтажне управління «Кременчукгесбуд». Йому також допомагали й інші спеціалізовані організації від різних міністерств. При спорудженні гідровузла було виконано 77,98 млн. м³ земляних робіт, 1,37 млн. м³ скельних робіт, укладено 1258,0 тис. м³ бетону і залізобетону, застосовано 19280,0 т металоконструкцій [2, арк. 43–45].

Роботи по підготовці зони водосховища почалися ще в 1955 р., наповнення його до відмітки 71 м – осінь 1959 р., 78 м – паводок 1960 р., 81 м (проектна відмітка) – весна 1961 р. Велика площа водосховища зумовлювала затоплення значних територій. Всього у зв'язку з його створенням було вилучено у різних землекористувачів 246,3 тис. га: пашня (27,8 тис. га), сінокоси (51,7 тис. га), вигопи (24,3 тис. га), ліси (51,4 тис. га), присадибні ділянки (16,1 тис. га), сади і тотові насадження (1,0 тис. га), інші землі, які не використовувалися у сільському господарстві (74 тис. га) [2, арк. 29]. Дані землі були відчужені для основних споруд гідровузла і зв'язаного із ним будівництва (4,6 тис. га), Кременчуцького водосховища (222,1 тис. га), захисних споруд і зв'язаного з ними будівництва (3,4 тис. га), захисних лісових насаджень на берегах водосховища (5,7 тис. га), підприємств, установ і організацій під різні види будівництва (1,6 тис. га), нерестового і товарно-рибного господарства (8,9 тис. га) [4, арк. 8].

Масштаби затоплень були дещо зменшені завдяки зведенню захисних споруд на шести ділянках: правий берег (м. Черкаси, долина р. Тясмин, Будищо-Свідовський масив), лівий берег (м. Кременчук, Оболонський та Золотоніський масиви). Захищалися економічно

цінні об'єкти, які виправдовували витрати на свій захист та окремі заплавні ділянки, які були сприятливі для організації на них високопродуктивного рибного господарства [4, арк. 10–11].

Значні площі затоплення у густонаселеній долині Дніпра вимагали переселення місцевого населення та перенесення їх індивідуальних жител, колгоспно-кооперативних та державних споруд, підприємств [2, арк. 36–38; 4, арк. 13–15, 54].

Організація процесу здійснювалася згідно із постановою Ради міністрів СРСР від 5 листопада 1955 р. № 1873 «Про заходи по переселенню населення і переносу на нові місця будов і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Контури і межі водосховища були винесені «Укргідропроєктом» у натуру в 1955–1957 рр. Всього із зони водосховища підлягало перенесенню 160 населених пунктів, із них 107 – повністю (ще, також, м. Ново-Георгієвськ). У 1955–1958 рр. була виконана технічна інвентаризація будівель і споруд, які підлягали перенесенню із зони затоплення водосховищ у відповідності зі списками «Укргідропроєкту». У 1955–1956 рр. були створені районні та міські оціночні комісії. Переселення почалося у 1956 р. та відбувалося своєчасно, виходячи з графіка наповнення водосховища. Станом на 1 жовтня 1963 р. були перенесені індивідуальні господарства (36807 шт.), колгоспно-кооперативні будови (4017 шт.), державні будови (1271 шт.), нижня частина Черкас та 49 промислових підприємств (в основному дрібних). Уже після створення водосховища по мірі переформатування берегу планувалося перенести за семирічний період (1964–1970 рр.) 5417 індивідуальних господарств із зони берегообвалення і підтоплення.

Виселене населення розміщувалося у нових населених пунктах або доприселявалося до старих, які знаходилися поза зоною затоплення [2, арк. 41–42].

Поселення будівельників Кременчуцької ГЕС об'єдналося із переселеним із зони водосховища м. Ново-Георгієвськ у нове м. Кремгес (суч. Світловодськ). Генеральний план поселення був узгоджений із Управлінням по справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у липні 1954 р. Поселення побудоване на території колишнього с. Табурище Кіровоградської області на правому березі р. Дніпра. У 1954–1965 рр. будівництво міста здійснювалося двох- та трьохповерховими будинками, одно-двохквартирними будинками. Подальше будівництво велося трьохчотириповерховими великоблоковими житловими будинками. Забудова міста здійснювалася за типовими проектами на 95%. До 1 жовтня 1963 р.

введено в експлуатацію 79449 кв. м житлової площі 205683 куб. м будівель культурно-побутового призначення, школи на 2100 місць, школа-інтернат на 600 місць, дитячі дошкільні заклади на 576 місць, лікарняне містечко на 200 ліжок, їдальні і клуб «Дніпро» на 300 місць. Населення міста складало близько 30 тис. осіб.

Також будувалися нові школи, лікарні, клуби, будинки культури, оновлювався житловий сільський фонд тощо. П.С. Непорожній (інженер-гідротехнік, міністр енергетики СРСР у 1962–1985 рр.) згадував, що в основному жителі сіл переселялися з великим задоволенням на нові землі, де будувалися кілька варіантів типових будинків (сім'ї мали доплачувати різницю між колишніми господарствами і новими будовами). Хоча селяни похилого віку зазначали, що їм не вистачало печей та лежанок у кухнях [16, с. 78–79]. У той же час зустрічаються свідчення про те, що процес переселення був справжнім стресом для людей, оскільки це було дуже важко, а особливо після недавньої війни: «Будуватися на новому місці доводилося і вдень, і вночі. Роботу ж у колгоспі ніхто не відміняв» [14, с. 63], «ми тільки-но з чоловіком, фронтовиком, стяглися на хату, почали жити у нових стінах, а тут така біда...» [14, с. 64].

У зв'язку зі створенням водосховища виникла необхідність у перебудові великої кількості різноманітних комунікацій: водозабезпечення [2, арк. 36–37], зв'язку [2, арк. 39], транспорту [2, арк. 38–39].

Для забезпечення переселеного населення водою у нових доприселених населених пунктах протягом 1958–1962 рр. побудоване центральне водозабезпечення і шахтні колодязі. При наповненні водосховища до проектної відмітки у 1961–1962 рр. виникла необхідність додаткового будівництва об'єктів водозабезпечення у 12-ти населених пунктах. Їх мали спорудити протягом 1964–1965 рр.

Була перелаштована залізнична лінія на ділянці Золотоноша – Сміла Одеської залізниці, загальною протяжністю 16,5 км (включало прокладення автомобільної дороги Черкаси – Золотоноша). Замість затоплених автодоріг побудовано: 64 км (74 км [4, арк. 44]) доріг із твердим покриттям, 105 км (125 км [4, арк. 44]) покращених профільованих доріг, 13 мостів (719 м), 72 малих штучних споруд (труб) загальною довжиною 1646 м.

Перенесено із зони затоплення міжнародних повітряних ліній зв'язку – 259 км, внутрішніх телефонних ліній зв'язку – 249 км, ліній радіофікації – 39 км, демонтованих телефонних станцій – 6 штук. Побудовано нових міжнародних

телефонно-телеграфних ліній зв'язку – 286 км (236 км [4, арк. 43]), внутрішньорайонних – 118 км, прокладено 10 км телефонного кабеля, телефонізовано 43 об'єкта, побудовано 77 км ліній радіофікації, встановлено 1000 радіоточок, побудовано 16 будівель відділень зв'язку.

Важливою проблемою було забезпечення санітарно-гігієнічної очистки ложа водосховища: вирубування лісу та чагарників [2, арк. 39; 4, арк. 33, 35] та перенесення поховань людей і худоби [2, арк. 40; 4, арк. 34–35].

Загальна площа лісів, які були розосереджені у зоні затоплення водосховища, складала 51,1 тис. га. Було вирубано 1077,5 тис. м³ лісу, вивезено і реалізовано 907,6 тис. м³ товарної деревини, очищено від чагарнику і молодняка 23,6 тис. га. На всій площі затоплення вирубувався увесь ліс, чагарники вище 4 м і окремо стоячі дерева, а на майбутніх судових ходах і тоневицях ділянках вирубалася вся деревна рослинність із корчуванням пнів на окремих територіях. Основні роботи були закінчені ще у 1958 р. До моменту затоплення чаща водосховища вже встигла зарости чагарником висотою до 3–4 м, який додатково не вирубувався.

Планувалося перенести 237 кладовищ, з яких, станом на 1 жовтня 1963 р., 24 ще залишалися на старих місцях. Братських могил розраховували перенести 23, а залишилися – 2. Обробці і закріпленню скотомогильників підлягали 43 об'єкти, з яких 3 залишилися на старих місцях. Всі проектні роботи по переносу, обробці і закріпленню місць захоронення були виконані на задовільному рівні, всі великі об'єкти забруднення перенесені. Землі ложа водосховища до затоплення використовувалися як пасовище для худоби, що погіршило якість води.

На думку комісії проект в цілому був зроблений якісно. Однак були відзначені окремі недоліки: складнощі із обслуговуванням гідроагрегатів через відсутність машинного залу; неправильно визначені межі паводкових затоплень для верхньої частини водосховища; забудова Кремгесу здебільшого малоповерховими будинками (до 3-х) замість більш економічних чотирьох- та п'ятиповерхових, недобудовані набережні; відбувалося інтенсивне переформатування берегової лінії (1961–1963 рр.) у розмірах, які переважали проектні прогнози; при спрацюванні водосховища у зимовий період 1962 і 1963 рр. спостерігалася загибель риби під льодяним покривом на ділянці водосховища, що знаходиться вище м. Черкас [2, арк. 51, 53, 54, 78, 82].

Непроста ситуація склалася із фінансуванням спорудження гідрооб'єкту. Ю.О. Бакшеев згадував, що у зв'язку з промовою М.С. Хру-

щов на одному із мітингів, присвяченому будівництву Кременчуцької ГЕС, серед енергетиків теплових і гідроенергетичних станцій почалося протистояння. Тепловики пропонували будувати переважно ТЕС, оскільки вони потребують менших капіталовкладень. Гідроенергетики доводили незамінну роль гідроелектричних станцій у справі покриття піків навантажень через їх високу маневреність [9, с. 37].

У 1956–1957 рр. виникло питання про консервацію будівництва. Однак виявилось, що збитки від неї становили близько 150 млн. крб. Тому, щоб не допустити втрати коштів було вирішено продовжити будівництво, але здійснити його здешевлення [12, арк. 73]. Як наслідок, кошторисна вартість по уточненому проекту – 331004 тис. крб. (замість 360 млн. крб.): гідровузол (127886 тис. крб.), м. Кремгес (25607 тис. крб.), виробнича база (18950 тис. крб.), зона водосховища (158561 тис. крб.). Фактичні витрати станом на 1 жовтня 1963 р. становили – 299144 тис. крб. Фактична вартість ГЕС на 1 жовтня 1963 р. з урахуванням майбутніх витрат на окремі недоробки складала 317,8 млн. крб. Економія, отримана при будівництві Кременчуцької ГЕС, у порівнянні з кошторисом 1954 р. – 42,5 млн. крб., а 1958 р. – 12,5 млн. крб. [2, арк. 90–91; 8, арк. 8, 25].

Кременчуцький гідровузол забезпечив: збільшення потужності на 625 тис. кВт для покриття піків навантаження об'єднаної південної

енергосистеми; додаткове зрошення 1 млн. га земель; після введення в дію Канівської та Дніпродзержинської ГЕС стало можливим наскрізне судноплавство для суден із осадкою 3,2 м від Києва до Чорного моря; збільшення улову риби у зоні Кременчуцького водосховища із 6–7 до 120 тис. центнерів у рік [2, арк. 7].

Отже, проблема Кременчуцької ГЕС фігурувала у проектних роботах стосовно «Великого Дніпра» понад двадцять років (з 1932 р. і до 1954 р.). При цьому розглядалися різні варіанти реконструкції річки. Зокрема, із великим регулюючим водосховищем поблизу Києва. Створення такого великого водосховища, яке апріорі мало затопити значні площі земель, обумовлювалося необхідністю зарегулювання основного стоку Дніпра для уникнення його руйнівної дії (повені, паводки) та комплексного використання водних ресурсів.

Відношення населення до процесу переселення було двояким: з одного боку воно отримало можливість покращити свої побутові умови, з іншого – цей процес супроводжувався великими ускладненнями, які призводили до стресу. Фінансування будівництва ішло складно через великі його обсяги, однак законсервувати його було ще більш не вигідно. Тому зупинилися на варіанті із здешевленням кошторису.

В цілому урядова комісія оцінила проект досить високо. Хоча відмітила і низку недоробок та недоліків, які варто було виправити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний науково-технічний архів України (далі – ЦДНТАУ). – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 2. – Т. 1. – Од. зб. 6 (Кременчугская ГЭС на Днепре. Проектное задание (1954 г.). Сводная записка). – 160 арк.
2. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1943 (Акт правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС. 1963 г.). – 134 арк.
3. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1944 (Заключение эксплуатационной секции правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС, 1963 г.). – 54 арк.
4. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1945 (Материалы секции защитных сооружений и чаши водохранилища правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС. 1963 г.). – 103 арк.
5. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1946 (Заключение секции судоходных сооружений правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС, 1963 г.). – 11 арк.
6. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1947 (Заключение гидротехнической секции правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС, 1963 г.). – 220 арк.
7. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1949 (Заключение секции жилищно-коммунального и соцкультбытового строительства правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС, 1963 г.). – 27 арк.
8. ЦДНТАУ. – Ф. Р–3. – К. 1–42. – Оп. 3. – Т. 2. – Од. зб. 1950 (Заключение финансово-экономической секции правительственной комиссии по приемке в промышленную эксплуатацию ГЭС. 1963 г.). – 249 арк.

9. Бакшеев Е.А. Днепровские водохранилища и их народнохозяйственный эффект: воспоминания и размышления проектировщика / Ефим Алексеевич Бакшеев. – 2-е, доп. изд. – К. : Довіра, 2008. – 159 с.
10. Бакшеев Е.А. История создания сооружений по защите территорий от затопления и подтопления / Ефим Алексеевич Бакшеев. – 2-е, доп. изд. – К. : Довіра, 2010. – 113 с.
11. Гнідаш І.В. Кременчуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції. (1954–1960-ті рр.) / Іван Власович Гнідаш. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1968. – 156 с.
12. Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 281 с.
13. Корнієнко П. Реквієм по втраченій батьківщині [Історія с. Панського (Червоного), затопленого водами Кременчуцького водосховища у 1960 р.] / П. Корнієнко. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2008. – 185 с.
14. Костюкова О.М. Незатоплена пам'ять [Черкаський, Чигиринський, Золотоніський, Чорнобаївський райони – затоплені села, 1959–1961] / О.М. Костюкова, М.І. Євтушенко. – Черкаси : Вертикаль, 2010. – 83 с. : іл.
15. Куземин И. Н. Днепровский каскад ГЭС / Иван Никифорович Куземин. – К. : Будівельник, 1981. – 224 с.
16. Непорожний П.С. Энергетика страны глазами министра. Дневники 1935–1985 гг. / П.С. Непорожний. – М. : Энергоатомиздат, 2000. – 784 с.

© Александр Горбовый
(Переяслав-Хмельницкий)

КРЕМЕНЧУГСКИЙ ГИДРОУЗЕЛ (1954–1960 ГГ.): ПРОЕКТИРОВАНИЕ И СТРОИТЕЛЬСТВО

В статье рассматриваются особенности проектирования и строительства Кременчугского гидроузла. Впервые вводятся в научный оборот материалы правительственной комиссии по приемке Кременчугской ГЭС в постоянную промышленную эксплуатацию. Отмечается роль Днепрогэса в дальнейшем освоении Днепра каскадным способом. Ведь он имел небольшое водохранилище, которое могло обеспечить только суточное регулирование воды. Для его нормальной постоянной работы нужно было создавать выше по течению реки большое регулирующее водохранилище, которое могло бы аккумулировать и подавать воду в течение года или даже нескольких. Прослеживается история проектных работ на Днепре, в которых более двадцати лет (1932–1954 гг.) фигурировала Кременчугская ГЭС как один из регуляторов стока Днепра. Альтернативные варианты (большое водохранилище под Киевом, регулирующие водохранилища на Верхнем Днепре и т.д.) были признаны нецелесообразными из-за избыточной влажности в регионе. Устанавливается, что население имело двойственное отношение к необходимости переселения: с одной стороны - это была хорошая возможность улучшить свои бытовые условия, с другой - это был большой стресс, поскольку люди только недавно отстроились после войны и должны были осваиваться на новом месте параллельно с работой в колхозе. Приводится проблема с финансированием строительства гидроузла. Его необходимость обосновывалась потребностью в большом регулирующем сток Днепра водохранилище. Объективно оно должно затопить значительные земельные массивы и требовало немалых затрат средств. Через большие капиталовложения на строительство гидростанции даже возник спор между представителями ТЭС и ГЭС. Первые требовали строить в основном свои менее затратные энергетические объекты. А вторые отстаивали мнение о высокой маневренности гидроагрегатов и необходимости продолжения их сооружения. В ходе строительных работ на Кременчугской ГЭС ставился вопрос об их консервации. Однако она оказалась слишком дорогой, а поэтому остановились на компромиссном варианте - удешевлении сметы строения. Оно было отражено в уточненном проектом задании, что было утверждено на четвертом году строительства гидрообъекта.

Ключевые слова: Кременчугская ГЭС, Днепровский каскад, переселения, водохранилище, гидростанция, проектирование.

© Olexander Horbovyi
(Pereiaslav-Khmelnytskyi)

KREMENCHUG HYDRO NODE (1954–1960): DESIGN AND CONSTRUCTION

The article describes the features of design and construction of the Kremenchug hydroelectric node. For the first time the governmental commission materials of the acceptance of the Kremenchug HPP in continuous commercial operation are entered into scientific circulation. Large industrial objects (including hydropower

stations) according to the bureaucratic procedure were set off after obtaining a positive conclusion of a special government commission. These materials were generalized and systematized information which was made during construction works, cited their main parameters, determined the quality of the project and object willingness to permanent operation, determined the main areas needed for improvement of the object. The article shows the role of the Dniyrogos in the further development of the Dniypro by the cascade method because it has a small reservoir, which could provide the only daily regulation water. For its normal regular work there was a necessity to build up the river regulating large reservoir that could accumulate water and serve for a year or even more. Traces the history of the designing works on the Dnieper River, in which for over twenty years (during 1932–1954) the Kremenchug HPP was featured as one of the controllers of the Dnieper runoff. Alternative (large reservoir near Kyiv regulating reservoir on the Upper Dnieper, etc.) were considered impractical because of excessive moisture in the region. The article determined that the Kremenchuk Hydroelectric power station was built over six years (one year less than planned). As the main construction work some of its facilities were transferred to a temporary operation, and from the 1-st of October 1963 it was introduced in the continuous commercial operation. However, during 1964–1970 years additional work on resettlement of population from the bank destroying area and flooding were planned. They were conducted after the destruction of the shoreline waters of the Dnieper. There is a great influence of the creation of water reservoirs on the coastal land. For that purpose were seized in various land users more than 243.6 thousand hectares of land, on which were resettled 160 localities, including 107 in full (as well as the city Novo-Georgievsk). The local infrastructure was fully rebuilt including roads, railways, pipelines, telecommunication, water supplying systems and so on. The extent of flooding have been somewhat reduced due to the construction of protective structures on six areas. It is understood that the population had a twofold relation to the necessity of the resettlement on the one hand - it was a good opportunity to improve their living conditions, on the other hand - it was a great stress, because people only recently were recovered after the war and had assimilated the new place in parallel with the work in the collective farms. An issue of financing the construction of hydropower was the necessity of a large flow regulator Dnieper reservoir. Objectively, it had flooded large tracts of land and required considerable spending. Large investments in hydropower construction caused a dispute between the TPP and HPP. The first is mainly required to build their less expensive energy facilities. A second advocated the idea of the high maneuverability of the hydraulic units and necessity to continue their construction. During the construction works on Kremenchug HPP there was raised the question about their preservation. But it was too expensive, and therefore there was settled on a compromise – to reduce the cost estimates of the structure. It was reflected in the proximate detailed design that was approved in the fourth year of the hydro unit construction. Thus, the process of design and construction of the Kremenchug HPP was complex and ambiguous. The process was accompanied by a radical transformation of the riparian lands and difficult struggle between supporters and opponents of the construction of the facility. Major disputes were aroused around its high cost and long term of the creation. After the start of the construction works to stop them or conserve was very problematic, and that's why constructors tried to speed up the construction process and lower its cost. Overall the design and the quality of work were highly appreciated by the government commission, although it noted a number of shortcomings and deficiencies that it must be revise and correct.

Key words: Kremenchug HPP, Dnieper cascade, migration, reservoir, hydroelectric power station, designing.

До редакції надійшла 8.10.2015.

УДК 94(477)

© Вікторія Медвідь
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

У статті характеризується визначення терміну «міжнародна технічна допомога» та основні поняття, що пов'язані із цією проблематикою. Визначено історичні витоки донорської допомоги як такої країнам, що розвиваються від світових країн-лідерів. Виокремлено основні роботи науковців, що працюють над проблематикою міжнародної технічної допомоги та її вплив на економічно-фінансовий розвиток України. Визначені особливості залучення міжнародної допо-

моги в Україні. Охарактеризовано законодавчу базу, на основі якої здійснення донорської допомоги є можливим, проаналізовано основні нормативно-правові акти, що регулюють можливість використання матеріальної, технічної та фінансової підтримки від країн-донорів та визначено основні проблеми, що стосуються законодавчого врегулювання цього питання. Визначено основні державні структури та механізми координації і управління фінансовими ресурсами, що протягом 1992–2015 рр. здійснювали реєстрацію та моніторинг усіх донорських програм, що реалізовувались країнами-донорами. Розглянуто пріоритетні сфери з надання міжнародної технічної допомоги основними донорами, якими є ЄС та США, Німеччина, Швеція, Канада та інші. Визначено загальну мету проектів та види і форми надання донорської допомоги. У статті також розглядаються основні напрями міжнародної співпраці та вплив МТД на суспільно-політичні процеси, починаючи з періоду незалежності України. Зроблена спроба визначити питому вагу та значення міжнародної технічної допомоги в діяльності громадських організацій та суспільних платформ. У статті комплексно викладено понятійний апарат, що стосується питання залучення міжнародної допомоги, викладено суть поняття міжнародної технічної допомоги, визначено особливості законодавчого врегулювання питання, проаналізовано напрями діяльності МТД та її вплив на суспільно-демократичні перетворення в Україні.

Ключові слова: міжнародна технічна допомога, фінансова підтримка, бенефіціар, реципієнт, донор, реформи, грант, громадський сектор, суспільство, держава.

Питання міжнародної технічної допомоги або як її ще називають донорської, на сьогодні стоїть все більш актуальним для України, оскільки це надає можливість ефективного здійснення тих реформ, яких так потребує українське суспільство сьогодні. Фактично кожна громадська організація, ініціатива чи інший інститут громадянського суспільства здійснює свою діяльність в межах того чи іншого гранту. Україна є реципієнтом міжнародної технічної допомоги уже понад двадцять років і тому зростає актуальність питання вивчення впливу донорської допомоги на суспільно-політичне життя держави, зокрема на розвиток громадянського суспільства та демократії.

Проблема залучення та використання міжнародної технічної допомоги у різних сферах досліджувались зарубіжними та вітчизняними вченими. Зокрема, з точки зору міжнародних відносин, цю проблематику досліджували – М. Мальський, Р. Кривонос, економічною стороною займалися – О. Палюх, І. Єна, Л. Кістерський, Т. Липова. Також питання сутності окремих аспектів міжнародної допомоги досліджуються у сфері державного управління, що зокрема можна прослідкувати в роботах К. Плоского, Р. Войтович, О. Лозовицького, у сфері політичних наук – це праці М. Васильєва, К. Дергачева. Варто зазначити, що проблема дослідження міжнародної технічної допомоги, а також її вплив на суспільно-політичні процеси в Україні залишається відкритою та такою, що потребує ґрунтового підходу.

Метою статті є означення поняття «міжнародної технічної допомоги» та аналіз стану залучення донорської допомоги в Україні.

Офіційна світова термінологія визначає допомогу в цілях розвитку (технічна допомога,

міжнародна допомога, іноземна допомога) як фінансову допомогу, що надається урядами та іншими установами для сприяння економічного, екологічного, соціального та політичного розвитку країнам, що розвиваються [15]. Особливістю є те, що вона відрізняється від гуманітарної допомоги, зосередившись на боротьбі з бідністю в довгостроковій перспективі, а не в короткостроковий період [16].

Технічна допомога є тією урядовою допомогою, що виконується через Комітет сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з 1969 р. [2, с. 57]. На сьогодні Організація об'єднує 34 найбільш економічно розвинених країн світу – більшість держав Європейського союзу, США, Австралія, Швейцарія, Норвегія, Японія та інші.

Технічна допомога надавалася ще за часів реалізації повоєнного Плану Маршала з метою доповнення та підвищення рівня необхідних для суспільно-економічних та демократичних трансформацій країн-реципієнтів. Офіційна допомога розвитку визначена як процес передачі фінансових ресурсів, що надаються країнами з розвинутою ринковою економікою країнам, що розвиваються, та країнам з перехідною економікою на дво- та багатосторонній основі з офіційних джерел на пільгових умовах з метою прискорення соціально-економічного розвитку країни-реципієнта. Міжнародні фінансові ресурси можуть трактуватися як допомога і відноситися до офіційної допомоги розвитку, якщо вони задовольняють такі вимоги: надходження з офіційних джерел, орієнтація на розвиток та пільговість. Основними складовими допомоги розвитку є пільгові кредити, товарна та технічна допомога. Технічна допомога визначена як цільова передача країнами-

донорами ресурсів і послуг у втіленій формі на безвідплатній і неповоротній основі для підтримання соціально-економічного розвитку країни-реципієнта. Серед основних критеріїв класифікації ресурсів технічної допомоги визначені такі: передача ресурсів у втіленій формі; безвідплатна і неповоротна основа використання; обумовлене цільове використання на потреби розвитку реципієнта [6, с. 4].

Однією з необхідних умов залучення міжнародної технічної допомоги для країн із перехідною економікою є політична стабільність та визначений курс реформ, дотримання курсу європейської інтеграції та відповідність нормативно-правової бази [5, с. 24]. Також притаманним фактором залучення іноземної допомоги є також наявність інституцій громадянського суспільства, які і стають фундаментом для ефективного використання міжнародно-технічної допомоги. Цей факт можна прослідкувати на прикладі України, що після проголошення незалежності стоїть на демократичному шляху розвитку, проте має чимало проблем із формуванням третього сектору. Саме тому акцент міжнародної технічної допомоги гостро стоїть для української держави в плані демократичних перетворень та розвитку громадського суспільства. Однією з основних умов надання матеріально-технічної підтримки є відповідне правове регулювання надання допомоги в цілях розвитку.

В українському законодавстві є два основоположних документи, що дають визначення, окреслюють сфери діяльності та на підставі яких міжнародна технічна допомога є легальною – це Указ Президента України «Про міжнародну технічну допомогу» від 5 червня 1999 р. [14] та Постанова №153 Кабінету міністрів України «Про створення єдиної системи залучення, використання, моніторингу міжнародної технічної допомоги» від 15 лютого 2012 р. [11]. Відповідно до статті 2 Постанови Кабінету міністрів, що регулює питання донорської допомоги, міжнародна технічна допомога (МТД) – це фінансові та інші ресурси та послуги, що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки України [11]. В Україні окремого закону про міжнародну технічну допомогу, який регламентував би низку питань, пов'язаних з наданням та використанням допомоги на розвиток, та норм, які б, навпаки, передбачали умови надання нашою країною допомоги іншим суб'єктам права, досі не існує. Розглядаючи

ретроспективу цього питання, варто зазначити, що спроби законодавчого врегулювання були зроблені ще у 2007 р. Тоді ж, проект Закону «Про міжнародну технічну допомогу» пройшовши два читання у Верховній Раді України так і не був підписаний Президентом. У 2013 р. уже новий законопроект було подано на розгляд, проте цього разу він не зміг пройти першого читання і був відправлений на доопрацювання. Таким чином, сьогодні Україна все ще чекає на закон, який би охопив увесь спектр регулювання діяльності цього вкрай важливого питання як надання міжнародної технічної допомоги.

Проте протягом часу співпраці застосовувались різні механізми координації та управління фінансовими ресурсами, що залучались із зовнішніх джерел. Такими механізмами були створення спеціалізованого агентства у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України (середина 1990-х рр.) та його подальше функціонування як окремого центрального органу виконавчої влади (кінець 1990-х рр.). Перші комплексні кроки щодо ініціювання співробітництва з донорською спільнотою зроблені Державним комітетом з наукового та технічного розвитку, що був структурним підрозділом Кабінету Міністрів України протягом 1992–1995 рр. [7]. У квітні 1992 р., відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.04.1992 р. № 190, засновано Національний центр реалізації міжнародної технічної допомоги Україні. У 1993 р., згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 02.09.1993 р. № 695, на основі зазначеного Національного центру створено новий орган – Агентство з міжнародного співробітництва та інвестицій, що в 1995 р. перейменовано на Агентство координації міжнародної технічної допомоги. Агентство було відповідальним за розробку та впровадження механізмів координації міжнародної технічної допомоги, державну реєстрацію та моніторинг проектів технічної допомоги, а також за контроль над ефективністю виконання міжнародних проектів. У 1996 р. постановою Кабінету Міністрів України від 18.04.1996 р. № 441 ухвалено Порядок державної реєстрації програм та проектів технічної допомоги та встановлено, що з 1 червня 1996 р. реєстрація є обов'язковою для усіх донорських проектів.

У серпні 1996 р. Агентство з координації міжнародної технічної допомоги було ліквідовано, і натомість засновано нове Національне агентство України з реконструкції та розвитку (Указ Президента України від 30.08.1996 р.

№ 771). Новий орган продовжував виконувати всі функції свого попередника, але додатково був відповідальний за міжвідомчу співпрацю та координацію з питань співробітництва між Україною та ЄС до 1998 р., коли його перейменували на Національне агентство України з розвитку та європейської інтеграції (Указ Президента України від 23.04.1998 р. № 357) і яке було остаточно ліквідоване у 2000 р. Проте питання координації розподілу іноземної технічної допомоги у здійсненні економічних та структурних реформ, що надавалися у рамках міжнародних договорів України були визначені однією з головних функцій Міністерства економічного розвитку.

Загалом, протягом останніх десяти років до питань координації технічної допомоги мали відношення три державні установи – Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Головне управління державної служби (з 2011 р. – Національне агентство з державної служби) та Міністерство фінансів.

У 2007 р. згідно з Указом Президента України № 325 Україна приєдналася до Паризької декларації щодо підвищення ефективності зовнішньої допомоги від 2 березня 2005 р., де визначені основні зобов'язання держави-партнера. Загалом, в Україні створено розгалужену договірно-правову та нормативно-правову базу технічного співробітництва з донорами міжнародної технічної допомоги. Законодавство у цій сфері складається з 21 міжнародного рамкового договору, що регулюють організаційно-правові засади та умови співробітництва.

На сьогодні, формування та реалізація державної політики з питань залучення міжнародної технічної допомоги покладено на Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (відповідно до постанови № 459 Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р.) [9]. Також в Україні встановлена єдина система залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги, що визначає усі основні правовідносини суб'єктів цієї сфери.

Станом на 1 вересня 2015 р. в Україні впроваджується 343 проекти загальною контрактною вартістю близько 3 млрд. доларів США, а відповідно до єдиного державного реєстру Міністерства економічного розвитку та торгівлі України з 1996 року здійснено державну реєстрацію 3224 проектів міжнародної технічної допомоги [8]. Метою більшості проектів є сприяння впровадженню системних та інституційних реформ. Допомога надається в різних видах та формах, переважно у вигляді послуг з консультування, обміну досвідом та постачання

обладнання [3, с. 2]. Найбільшими донорами протягом багатьох років для України залишаються Сполучені Штати Америки (близько 3 млрд. доларів США станом на 2012 р.) та Європейський Союз (понад 1,3 млрд. євро станом на 2012 р.) [12, с. 16]. Іншими постійними донорами є Канада, Німеччина, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія, Туреччина, якщо ж говорити про міжнародні організації, то це ООН, Світовий банк, Організація економічного співробітництва та розвитку та Європейський банк реконструкції та розвитку. За усі роки співробітництва донорами було виділено понад 9 млрд доларів США.

Проте, порівнюючи рівень надання технічної підтримки країнам Центрально-Східної Європи, індекс людського розвитку яких є вищими від України, ці цифри є на порядок меншими [1, с. 68], що говорить про несприйняття України як держави, що зможе максимально використати отримані ресурси. Проте варто зазначити, що кількість проектів, які реалізуються в Україні щороку зростає, охоплюючи все більше сфер суспільно-політичної платформи.

Основними напрямками надання технічної допомоги є:

- вдосконалення регуляторної політики, покращення інвестиційного клімату, розвиток підприємництва та конкуренції на внутрішньому ринку;
- розвиток та стандартизація сільськогосподарського сектору;
- підвищення рівня ядерної та радіаційної безпеки, захист держави та громадян;
- розвиток освіти, науки, культури та туризму;
- розвиток громадянського суспільства, місцевого самоврядування, забезпечення верховенства права, боротьба з корупцією, підтримка ЗМІ, регіональний розвиток;
- розвиток фінансового ринку та банківського сектору;
- вдосконалення екологічної системи, охорона навколишнього середовища;
- модернізація муніципальної інфраструктури та транспорту;
- охорона здоров'я та соціальний захист населення.

Якщо розглядати пріоритетні сфери з надання міжнародної технічної допомоги основних донорів, якими є ЄС та США, то варто зауважити наступне: за даними Національної індикативної програми Європейського Союзу (2007–2010 рр.) пріоритетними напрямками допомоги за період 2007–2010 рр. були підтримка розвитку демократії і належного управління (30%), підтримка реформи системи регулювання та нарощування адміністративного потенціалу

(30%), підтримка розвитку інфраструктури (30%), натомість фінансування в період з 2011–2013 рр. було націлене на належне управління та верховенство права (20–30%), сприяння реалізації Угоди між Україною та ЄС про асоціацію (25–35%), сталий розвиток (45–55%). З 1991 по 2006 рр. ЄС надавало допомогу Україні в рамках програми Tacis (реалізовано проекти на загальну суму понад 2,4 млрд. євро). Починаючи з 2007 р. допомога Україні надається в рамках Європейського інструменту сусідства та партнерства 2007–2013 рр. (ЄІСП), бюджет якого для України складає 2,7 млрд. євро. Окремо здійснювалось фінансування співробітництва з ядерної безпеки, обсяг якого склав 524 млн. євро [4]. Загалом обсяг асигнувань з ЄС до України у 1991–2010 рр. становив близько 3,2 млрд. євро [12, с. 42].

Особливістю надання міжнародної технічної допомоги Україні є також політична домовленість між донорами, що всі донорські проекти мають відповідати стратегії європейської інтеграції, зокрема Порядку денному асоціації Україна – ЄС [13, с. 20]. Це певною мірою обмежує сферу залучення, проте сприяє європейському курсу України та імплементації відповідних європейських норм та стандартів.

Основними програмами та інструментами за якими надається допомога Європейського Союзу для України є:

- 1) Національний компонент ЄІСП (включаючи програми бюджетної підтримки, проекти в рамках інструменту Twinning, програми CIV);
- 2) Регіональні програми ЄІСП:
 - Східна регіональна, включаючи грантові проекти в рамках освітньої програми Tempus;
 - Міжрегіональна програма, включаючи семінари та навчальні поїздки в рамках TAIEH;
- 3) Програми прикордонного співробітництва ЄІСП (грантові проекти);
- 4) Інструмент співробітництва з ядерної безпеки;
- 5) Тематичні програми Європейського Союзу (грантові проекти);
- 6) Інструмент з питань безпеки та миру.

Допомога від Сполучених Штатів Америки надається на основі Актів американської зовнішньої допомоги та меморандумів про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом США щодо програм допомоги. Уряд США надає технічну допомогу, яка охоплює всі сектори української економіки та суспільно-політичну сферу загалом. Допомога з боку Агентства США з міжнародного розвитку, найбільшою за обсягами допомоги донорської установи Уряду

США, надається відповідно до Стратегії розвитку співробітництва з Україною на 2012–2016 рр. за такими напрямками:

- збільшення відповідальності, прозорості та покращення взаємодії у процесах управління;
- сталий економічний розвиток, спрямований на підтримку демократії в Україні;
- покращення рівня життя у цільових групах в зонах підвищеного ризику;
- підтримка Чорнобильського фонду «Укриття»;
- протидія торгівлі людьми.

Міністерством енергетики США надається допомога в напрямі підвищення експлуатаційної безпеки атомних енергетичних реакторів типу ВВЕР–1000, покращення збереженості джерел іонізуючого випромінювання та радіоактивних матеріалів, а також запобігання незаконному розповсюдженню ядерних та інших радіоактивних матеріалів у пунктах пропуску через державний кордон України.

Державним департаментом США надається допомога в таких напрямках: навчання та стажування в США, підтримка наукових обмінів та розвиток наукових досліджень, підтримка мас-медіа, посилення системи експортного контролю.

Міністерство оборони США надає технічну допомогу у військовій сфері, щодо безпеки кордонів, у сфері утилізації твердого ракетного палива ракет SS–24 та зменшення біологічної загрози.

Департаментом охорони здоров'я та соціального забезпечення США надається технічна допомога на виконання Рамкової Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом США про співробітництво у сфері протидії ВІЛ/СНІДу.

Одним із найбільших європейських донорів для України є Німеччина. Загальний обсяг ресурсів, наданих Урядом Німеччини з початку 90-х років, склав близько 400 млн. євро. За весь час співробітництва щорічні обсяги допомоги, як правило, не перевищували 20 млн. євро. З огляду на складну ситуацію в Україні Урядом Німеччини прийнято рішення про надання у 2014 р. допомоги у розмірі 80,79 млн. євро.

Допомога Україні з боку Уряду Німеччини надається за такими напрямками:

1. Сталий економічний і соціальний розвиток, сприяння інвестиціям та підтримка малих і середніх підприємств.
2. Енергетика і енергоефективність.
3. Сприяння сфері охорони здоров'я / боротьба з ВІЛ/СНІД [4].

З точки зору двосторонніх донорів, одним із найбільших є Швеція, допомога якої орієнтована, насамперед, на підтримку узгодження законодавства України до законів і пра-

вил ЄС (наближення до Aquis ЄС, тобто до добутку, досягнутого країнами ЄС у розбудові належного правового середовища). Таким чином План співробітництва України з ЄС є для SIDA основою для надання допомоги у цілях розвитку. Допомога зосереджена на підтримці демократії / прав людини і охороні навколишнього середовища.

Співпраця Швеції з Україною почалася у 1995 р. і загальний обсяг допомоги за період 1995–2006 рр. становив близько 71 млн. дол. США. За чотирирічний період 2008–2011 рр. Уряд Швеції надав допомогу обсягом 69,64 млн. дол. США у ряді секторів економіки України [12, с. 49].

Головною метою співробітництва Швеції з Україною на період з 2009 по 2013 рр. була підтримка більш глибокої інтеграції в ЄС у рамках демократичного управління та прав людини, а також в галузі природних ресурсів і охорони навколишнього середовища. Уряд Швеції виділив близько 20 млн. євро за період 2011–2013 рр. Звичайною практикою SIDA є співфінансування проектів зовнішньої допомоги і надання фінансових ресурсів в управління Світового банку для цілей впровадження проектів.

Окрім США, значимим позаатлантичним донором є Канада, яка надає допомогу Уряду України у проведенні реформ, необхідних для реалізації повного економічного потенціалу країни і створення ефективного інституційного і правового середовища для більш тісної інтеграції з Європою. SIDA співпрацює з Україною на основі «Меморандуму про взаєморозуміння між урядом Канади та урядом України стосовно канадської програми співробітництва», який підписано

24 жовтня 1994 р. Щороку уряд Канади виділяє близько 20 млн. канадських доларів для підтримки програм, які Україна визначила пріоритетними для розвитку таких напрямків, як:

- Верховенство права і ефективність державного управління.
- Торгівля та інвестиції.
- Оподаткування і державні фінанси.
- Закони і стандарти.
- Продовольча безпека.

Таким чином, міжнародна співпраця України з точки зору залучення міжнародної технічної допомоги розпочалася у 1992 р. й активно триває до сьогодні. Кожного року кількість зареєстрованих проектів зростає, посилюючи вплив міжнародного сегменту в українській економічній та суспільно-політичній сфері. Динаміка залучення міжнародних коштів помітно зросла в силу подій останніх двох років та визначенням загальнополітичного курсу на реформування української економіки, здійснення децентралізації та боротьби з корупцією. За усі роки співробітництва донорами виділено понад 9 млрд. доларів США, що були реалізовані в рамках міжнародних проектів. Перспективи залучення та ефективного використання міжнародної технічної допомоги в Україні безперечно є, оскільки попит на реформування суспільно-економічних галузей зростає разом із визначенням європейського шляху розвитку. Також зростає кількість громадських організацій та суспільних платформ, що успішно працюють із залученням донорської допомоги, впроваджуючи проекти націлені на сприяння загальнодержавним реформам та розвитку громадянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адамик В. Міжнародна допомога з подолання бідності: теоретичні аспекти, світовий та вітчизняний досвід / В. Адамик, Н. Комар // Журнал європейської економіки. – 2008. – №1. – С. 57–75.
2. Браун С. Іноземна допомога на практиці / С. Браун. – К. : КНЕУ, 2002. – 241 с.
3. Інформаційно-аналітичні матеріали до питань порядку денного комітетських слухань «Механізми контролю для забезпечення прозорості та ефективності використання міжнародної допомоги» 20 травня 2015 р. – К., 2015. – 6 с.
4. Інформація про залучення міжнародної технічної допомоги у II півріччі 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=InformatsiiodovidkoviMaterialiSchodoMtd>.
5. Кістерський Л. Міжнародна технічна допомога: шляхи підвищення ефективності / Л. Кістерський, Т. Липова. – К., 2010. – 240 с.
6. Липова Т. Роль технічної допомоги в ринкових перетвореннях країн з перехідною економікою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : спец. 08.05.01 / Липова Тетяна. – К., 2006. – 21 с.
7. Напрями реформування державного управління науково-технологічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Monitor16/04.htm>.
8. Перелік проектів міжнародної технічної допомоги, зареєстрованих в установленому законодавством порядку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&title=PerelikProektivMizhnarodnoiTekhnichnoiDopomogiZareiestrovanikhVUstanovlenomuZakonodavstvomPoriadku>

9. Постанова Кабінету міністрів України «Про створення єдиної системи залучення, використання, моніторингу міжнародної технічної допомоги» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-p>
10. Постанова Кабінету міністрів України Про питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-p>.
11. Постанова Кабінету міністрів України Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-p>
12. Проект модернізації державних фінансів. Заключний звіт. – К., 2012. – 123 с.
13. Ресурси міжнародних організацій для цілей розвитку: посібник з програмування та координації проектів / За ред. Л. Кістерського. – К., 2012. – 152 с.
14. Указ Президента України Про міжнародну технічну допомогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/596/99>.
15. Shah A. Foreign Aid for Development Assistance / Anup Shah [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalissues.org/print/article/35>
16. Organization for Economic Cooperation and Development iLibrary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2010-en/10/04/03/index.html?contentType=%2Fns%2FStatisticalPublication%2C%2Fns%2FChapter&itemId=%2Fcontent%2Fchapter%2Ffactbook-2010-82-en&mimeType=text%2Fhtml&containerItemId=%2Fcontent%2Fserial%2F18147364&accessItemIds=>

© **Викторія Медвидь**
(Київ)

ОСОБЕННОСТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В УКРАИНЕ

В статье характеризуется определение термина «международная техническая помощь» и основные понятия, связанные с этой проблематикой. Определены исторические истоки донорской помощи как таковой для стран, что развиваются от мировых стран-лидеров. Выделены основные работы ученых, работающих над проблематикой международной технической помощи и ее влияние на экономически-финансовое развитие Украины. Определены особенности привлечения международной помощи в Украине. Охарактеризована законодательная база, на основе которой осуществляется донорская помощь, возможно, проанализированы основные нормативно-правовые акты, регулирующие возможность использования материальной, технической и финансовой поддержки от стран-доноров и определены основные проблемы, касающиеся законодательного урегулирования этого вопроса. Определены основные государственные структуры и механизмы координации и управления финансовыми ресурсами, что в течение 1992–2015 гг. осуществляли регистрацию и мониторинг всех донорских программ, которые реализовывались странами-донорами. Рассмотрены приоритетные сферы по международной технической помощи основными донорами, каковы ЕС и США, Германия, Швеция, Канада и другие. Определена общая цель проектов, виды и формы предоставления донорской помощи. В статье также рассматриваются основные направления международного сотрудничества и влияние МТП на общественно-политические процессы, начиная с периода независимости Украины. Сделана попытка определить удельный вес и значение международной технической помощи в деятельности общественных организаций и общественных платформ. В статье комплексно изложены понятийный аппарат, что касается вопроса привлечения международной помощи, изложена суть понятия международной технической помощи, определены особенности законодательного урегулирования вопроса, проанализированы направления деятельности МТП и ее влияние на общественно-демократические преобразования в Украине.

Ключевые слова: международная техническая помощь, финансовая поддержка, бенефициар, реципиент, донор, реформы, грант, общественный сектор, общество, государство.

© **Victoria Medvid**
(Kyiv)

SPECIFICS ATTRACTION AND USE OF INTERNATIONAL TECHNICAL ASSISTANCE IN UKRAINE

The article deals with the concept of «international technical assistance» and its involvement in Ukraine, the main directions of international cooperation and the impact of the ITA on the socio-political processes.

It analyzes the historical origins of donor assistance for developing countries from the world's leading countries. Thesis there is determined the main work of scientists working on issues of technical assistance and its impact on economic and financial development of Ukraine, features of attraction of international assistance in Ukraine. Legal basis on which the implementation of donor assistance is possible, analyzed the main regulations governing the possibility of using the material, technical and financial support from donor countries and the main problems concerning legal regulation of this issue were characterized here. The basic government structures and coordination mechanisms and financial management 1992–2015 years were researched in this article. Registering and monitoring all donor programs implemented by donor countries were analyzed. One of the main purpose is to consider priority areas for the provision of technical assistance main donors, which are the EU and the US, Germany, Sweden, Canada and others. The general purpose of the project and the types and forms of donor assistance. The article also discusses the main directions of international cooperation and the impact of the ITA on the socio-political processes, since the period of Ukraine's independence.

Every year the number of registered projects increases, increasing the impact of the international segment in the Ukrainian economic and socio-political sphere. Dynamics of international funds has increased markedly in because the events of the last two years and the definition of general political course towards reforming the Ukrainian economy, the implementation of decentralization and fighting corruption. For all the years of cooperation has been allocated by donors over 9 billion dollars that have been implemented in international projects. Prospects for attracting and effectively using international technical assistance in Ukraine are no doubt, as demand for reform of the socio-economic sectors increases with the definition of the European way of development. Also, a growing number of civil society organizations and social platforms which work successfully with the involvement of donor assistance, implementing projects aimed at promoting a national reform and civil society development. As of September 1, 2015 in Ukraine implemented 343 projects with a total transaction value of about 3 billion dollars and according to the unified state register of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine since 1996. 3224 state registration of international technical assistance. The objective of most projects is to assist in the implementation of systemic and institutional reforms. Help is available in various types and forms, preferably in the form of counseling, exchange of experience and supply of equipment. That's why the attempt to determine the share value and technical assistance in the activities of civil society organizations and social platforms. The article comprehensively described the conceptual apparatus relating to the involvement of international aid, described the essence of the concept of technical assistance, the peculiarities of legal regulation, analyzes the activities of ITA and its impact on social and democratic reforms in Ukraine.

Keywords: international technical assistance, financial support, beneficiary, recipient, donor, reform, grant, public sector, society, state.

До редакції надійшла 14.12.2015.

АСЕАН ТА «ТИХООКЕАНСЬКИЙ ТРИКУТНИК»:
ПОЛІТИКА БАЛАНСУВАННЯ

У статті висвітлені інтеграційні процеси країн Південно-Східної Азії, політику балансування між країнами «тихоокеанського трикутника» (США, КНР, Японія). Дослідження показує природу Південно-Східної азійської регіональної динаміки безпеки, конкретизує так звані стратегії обмеження АСЕАН проти Китаю і частково роль Сполучених Штатів у цих стратегіях. Виходячи з того, що США є життєво важливим гравцем безпеки в регіоні, акцент робиться на тому, як ці держави бачать США та Японію в якості забезпечення гарантій безпеки по відношенню до Китаю.

Метою дослідження є аналіз балансування в ПСА щодо тісних регіональних відносин у плані безпеки із США, КНР та Японією в період від припинення біполярного протистояння до завершення світової фінансово-економічної кризи першого десятиліття XXI ст., представити узагальнюючі гіпотези стосовно того, які держави застраховуються від інших великих держав і за яких умов.

Методологічною основою статті є системний регіональний підхід, принципи історизму, логічності, а також сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Для виконання поставлених цілей було використано такі методи історичного дослідження як історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, структурно-функціонального аналізу. Поєднання цих наукових методів дало можливість усебічно і комплексно дослідити балансування сил у Південно-Східній Азії у постбіполярний період на тлі розвитку регіональних процесів і взаємозв'язку з ними.

Важливо констатувати, що дослідження балансування сил у Південно-Східній Азії буде розвиватись доти, доки сам регіон не набуде статусу гегемона, якщо таке буде можливим. Експерти вважають, що закладені в Тихоокеанській угоді принципи розв'язання торговельних суперечок можуть стати прикладом для майбутніх міжнародних економічних союзів. Зокрема, на часі масштабна угода – Трансатлантичне торговельне та інвестиційне партнерство (ТТІП), що означає створення режиму вільної торгівлі між США та Європейським союзом. Нова зона вільної торгівлі буде являти собою потенційно найбільшу регіональну угоду про вільну торгівлю в історії, на яку має припадати 46% від світового ВВП.

Ключові слова: азійсько-тихоокеанський регіоналізм, Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Китай, Транстихоокеанське партнерство, Сполучені Штати Америки (США), Японія.

5 жовтня 2015 р. представники США, Японії, Малайзії, В'єтнаму, Сінгапуру, Брунею, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Мексики, Чилі і Перу підписали договір про Транстихоокеанське партнерство (ТТІП). Як бачимо у світову торгівлю ввійшли чотири країни Південно-Східної Азії та не включений Китай. І це не просто так. Про приєднання до ТТІП зацікавлені і такі країни, як Тайвань, Камбоджа, Філіппіни, Південна Корея. Варто зазначити, що у світі змінюються правила торгівлі і не останню роль у цьому процесі відіграє баланс впливу у Південно-Східній Азії (ПСА) США, Китаю та Японії.

Учасники ТТІП, як очікується, стануть ще активніше вести торгівлю між собою і поступово перетягувати на себе азійські виробничі ланцюжки. Експерти стверджують, що поява такого партнерства є продовженням американської політики щодо створення економічного блоку для протистояння зростаючому впливу Китаю. У цьому відношенні президент США Барак Обама висловився досить відверто: «Коли більше

95% потенційних клієнтів живуть за межами наших кордонів, ми не можемо дозволити таким країнам, як Китай, писати правила світової економіки. Ми повинні самі написати ці правила, відкриваючи нові ринки для американських товарів, встановлюючи високі стандарти для захисту робочих та збереження довкілля» [2].

Однак, не так давно в ПСА склався трьохсторонній баланс сил. Найбільш впливовими силами в регіоні виступають США, Китай, Японія. Незважаючи на своє перше місце, США ніколи не могли основну увагу направити на даний регіон. Навпаки, для Китаю – це центр докладання головних зусиль. Дані «гегемони» розділилися на два альянси: американсько-японський і Китай (який співпрацює час від часу з Росією). Що стосується тенденції розвитку, «політика панування» США та «політика ініціативи» Китаю будуть існувати, а от чия візьме – залежить від міжнародної обстановки у світі.

Певні аспекти досліджуваної тематики можна віднайти на шпальтах газети «MixedNews» [1, 2].

Незважаючи на те, що деякі аспекти проблематики вже аналізувалися науковцями, варто зазначити, що на сьогодні заявлена тематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Саме в цьому й полягає наукова новизна публікації.

З огляду на це, метою статті є аналіз балансування в ПСА щодо тісних регіональних відносин у плані безпеки із США, КНР та Японією в період від припинення біполярного протистояння до завершення світової фінансово-економічної кризи першого десятиліття XXI ст., представити узагальнюючі гіпотези стосовно того, які держави застраховуються від інших великих держав і за яких умов.

Хеджування поведінки в ПСА складається з трьох елементів. По-перше, це непряме або м'яке балансування, яке в основному включає переконати інші великі держави, зокрема США, в якості противаги китайського регіонального впливу. По-друге, хеджування припускає комплексне залучення Китаю в політичному, економічному та стратегічному рівнях у надії, що китайські лідери можуть бути переконані або соціалізовані в поведінці, яка встановлена міжнародними правилами і нормами. У цьому сенсі політика заручення може розумітися як конструктивне хеджування проти потенційно агресивного китайського панування. Третім елементом є загальна політика, яка охоплює ряд регіональних великих держав для того, щоб дати їм частку в стабілізації регіонального порядку. Загальноновизнано, що держави ПСА насправді зіштовхуються з трьома ключовими небажаними наслідками: китайське панування або гегемонія, американський синдром абстрагування від регіону, нестійкий регіональний порядок існування цих трьох факторів та їх тісний взаємозв'язок ще більше ускладнює характер хеджування поведінки в регіоні.

Два твердження лежать в основі цього проекту. По-перше, країни малого та середнього розміру у ПСА не прийняли ні стратегії балансування, ні стратегії приєднання по відношенню до США та Китаю. Швидше вони розробили стратегію хеджування, яка охоплює непряме балансування, складну участь і велику частку поглинання. По-друге, в той час як регіональні стратегії безпеки США істотно відрізняються від всієї Південно-Східної Азії, в деяких прикордонних державах з'являються загальні стратегічні цілі по відношенню до Китаю, який вимагає більшої участі з боку США у політичній, економічній та військовій сферах. Очевидно, розуміння цих подій буде корисним у формуванні

ефективних партнерських зв'язків і політики між Сполученими Штатами та цими країнами.

Аналізуючи публікації публіцистичного характеру, можна стверджувати, що існує тенденція до вивчення окремих країн без систематичного порівняння або об'єднання різноманітних держав регіону разом як «АСЕАН», маючи на увазі, що регіональна позиція є послідовною і згуртованою [3]. Мало того, що такий недолік специфікації існує без задовільного аналізу, але він також є причиною неправильно сприйняття і помилкового планування політики.

Насамперед, слід звернути увагу, що за допомогою географії, історії та етнічної приналежності, Південно-Східна Азія є регіоном, який характеризується більшими відмінностями і варіацій, ніж його схожостями. Взагалі, відзначимо основні розбіжності між морською і континентальною Південно-Східною Азією, особливо по відношенню до ролі США і Китаю в політиці регіональної безпеки. Морська Південно-Східна Азія залучає політику США в регіоні, щоб зосередити увагу на цій морській дузі, значною мірою через стратегічні морські шляхи. За останнє десятиліття, після її виходу з баз на Філіппінах, США був наданий доступ до портів, ремонтної бази і військових баз в Сінгапурі, Малайзії та Індонезії. Сінгапур бере участь у відносинах з США, в той час як Малайзія має статус спостерігача. Ці країни побоюються, різною мірою про Китай – головним чином з точки зору економічної конкуренції та відносно китайських претензій на Південно-китайському морі. На противагу цьому, континентальні країни ПСА діють набагато більше з урахуванням обмежень у безпосередній близькості до Китаю, а також континентальної геополітики за участю спільних кордонів і конкуруючих впливів, особливо в Індокитаї та М'янмі – тайландсько-китайського взаємозв'язку. Часом зазначена область утворює щось схоже на власну підсистему, що тяжіє до китайського впливу.

Ця тенденція найбільш виражена в М'янмі, Лаосі та Камбоджі, де країни мають залежні відносини з Китаєм і США та відіграють дуже малу роль в їх стратегічному розрахунку [4; 12]. У рамках цієї групи В'єтнам і Таїланд виділяються як держави з більшим простором для маневрності та з іншими параметрами в тому, що вони сильніші держави в субрегіональному пануванні. Таким чином, вони демонструють цікаві стратегії хеджування по відношенню до Китаю.

З американської точки зору, три країни, вибрані для цього дослідження представляють собою важливий інтерес: Таїланд є однією з основ-

них держав, що не входить до НАТО – союзника Сполучених Штатів, Сінгапур є дуже близьким другом США і В'єтнам є країною, з якою Вашингтон більше, ніж просто зацікавлений у налагодженні ближчих стратегічних відносин. Існує надія, що вони будуть поділяти спільну схильність США надавати життєво важливу роль у забезпеченні регіональної безпеки, знаходячи суттєві особливості, відмінності в стратегіях і очікуваннях цих країн буде інформативним для американських політиків, аналітиків. Це особливо важливо, щоб підвести підсумки зрушень у сприйнятті політичних пріоритетів та очікувань, у той час, коли ці країни намагаються пристосуватися до змін у міжнародній системі після 11 вересня 2001 р., терористичних нападів на США та послідовною американською декларацією щодо зовнішньополітичних дій.

У період після терактів у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 р. Сполучені Штати були поглинені війною з тероризмом, війною з Іраком і загрозою зброї масового знищення. Інші країни поділяють цю стурбованість різною мірою. Наприклад, в Південно-Східній Азії, багато країн мають стійкі внутрішньополітичні і регіональні стратегічні проблеми, які повинні вирішуватися в тандемі з новою загрозою міжнародного тероризму [5]. Крім того, держави ПСА мають, як правило, невизначеність зростанням могутності Китаю – давнього стратегічного завдання, що сам по собі, Вашингтон не втратив з погляду, незважаючи на війну з терором.

Постає питання, як у Південно-Східній Азії оцінки регіонального стратегічного навколишнього середовища змінилися після 11 вересня? Як загроза тероризму відображається в регіоні? Чи є Китай загрозою? Можна стверджувати, що тероризм сприймається абсолютно важливим питанням безпеки, являє собою транснаціональний регіон, соціокультурну проблему, яка може бути краще вирішена в першу чергу через збір розвідувальної, поліцейської, а також моніторингової інформації у фінансових мережах, в рамках регіонального співробітництва, і через управління внутрішніх проблем розвитку національних урядів [11; 14; 17].

Китай, навпаки, може бути сприйнятий як традиційний стратегічний виклик, що відображається у сфері великих держав – віщуючи перехід, що більш дрібні держави регіону повинні спробувати адаптуватися, або впливати шляхом звернення до серії істотно силових – політичних варіантів [10]. Ця різниця означає, що тероризм і завдання Китаю цілком може співіснувати у головній частині поряд-

ку денного урядів ПСА. Але ось, що цікаво, чи відбувалась зміна уявлень цих двох питань протягом останніх трьох років?

Констатуємо, під час холодної війни Китай поставив пряму політику військової загрози не комуністичним державам в ПСА через підтримку Пекіна комуністичних заколотів в регіоні. У комуністичній ПСА Китай вів війну з В'єтнамом, щоб «навчити його» після вторгнення в Камбоджу в 1978 р. Після закінчення холодної війни, проте, головна турбота регіону з регіональної безпеки була зосереджена на чотирьох ключових потенціальних загрозах або проблемах, пов'язаних з підйомом Китаю.

По-перше, вони дуже обережно висловлюються про територіальні суперечки з приводу островів у Південно-китайському морі, в яких беруть участь Китай і чотири країни ПСА. Незважаючи на переговори, декларації поведінки в 2002 р., залишаються внутрішні розбіжності всередині країни з питання, і В'єтнам та Філіппіни все ще з осторогою відносяться до китайських посягань [13].

По-друге, держави Південно-Східної Азії стурбовані наслідками потенційного конфлікту між США і Китаєм, якщо Пекін стає все більш напористим чи Вашингтон вирішує прийняти більш агресивну політику стримування стосовно Пекіну.

По-третє, маленькі і середні країни сприймають серйозну загрозу від регіонального домінування китайців. Це найбільш очевидно, якщо Пекін переслідує агресивну політику в плані територіального або ресурсного панування. У цьому сенсі, китайський регіональний однополярний по собі розглядається з підозрою через невизначеність щодо його намірів у довгостроковій перспективі.

Але головна проблема, породжувана посиленням Китаю є економічна. Китай є сьомою за величиною експорту країною у світі і найбільшим виробником зерна, вугілля, заліза, сталі, цементу тощо. З точки зору ВВП з урахуванням карбування паритету, він має другу за величиною економіку після США, а його економіка в середньому не менше 7 % щорічного зростання протягом останнього десятиліття. Отже, зрозуміло, китайська економіка продовжує зростати, її попит на експорт з країн буде збільшуватися, особливо з точки зору сировинних товарів і природних ресурсів. Наприклад, обсяг торгівлі Китаю з ПСА зріс з 8 млрд. \$ в 1981 р. до 41,6 млрд. \$ в 2001 р. Якщо в даний час переговори між Китаєм і азійськими країнами щодо угод про вільну торгівлю є успішними, найбільша в світі

зона вільної торгівлі буде створена та міститиме 1,7 млрд. осіб, сукупний ВВП 2 трлн дол., а загальна торгівля перевищуватиме 1,2 трлн дол.

Проте, Китай і багато країн Південно-Східної Азії на нинішньому етапі економічного розвитку, як правило, конкурентоспроможніші, ніж власники прямих іноземних інвестицій та експорту продукції обробної промисловості на ринках розвинених країн. ПСА турбується, перш за все, про Китай несанкціонований відбір іноземних інвестицій в регіоні: в останні роки Китай залучає від 50 до 70% від іноземних інвестицій в Азії (за винятком Японії), на відміну від 20%. Навіть хоча відбувається падіння рівня притоку іноземних інвестицій, азійські держави можуть мати спільні наслідки з подіями в 1997 р. фінансової кризи, ніж прямої конкуренції з боку Китаю, статистика і раніше представляла питання про довгострокову здібність Південно-Східної Азії, щоб залучити прямі іноземні інвестиції [16]. Крім того, ПСА стикається з жорсткою китайською конкуренцією, швидке зростання та іноземні інвестиції роблять Китай у світі видатним виробником інтенсивних товарів, зокрема, як текстиль, інформаційних технологій, апаратного забезпечення та електроніки. Такі країни, як В'єтнам, Індонезію, Таїланд турбує посилення китайського конкурсу на США і Європейський союз з текстильних квот, в той час як швидке розширення Китаю нетрадиційного експорту, таких як машинобудування і електроніка надає найбільш руйнівний вплив на Індонезію, Таїланд, Малайзію, Філіппіни. У порівнянні з цими країнами, Китай володіє набагато більшою кількістю кваліфікованих робітників. При більш низьких граничних і середніх витратах, Китай, таким чином, має можливість користуватися величезною перевагою по витратах. Середня вартість праці в годину в Малайзії і Таїланді становить близько \$ 2, в порівнянні з тільки 50 центів у Китаї. В результаті країни ПСА стикаються із серйозними проблемами підвищення ціни і якості своєї продукції для того, щоб залишатися конкурентоспроможними.

Зауважимо, коли президентом Китаю був Цзян Цземін, країна мала більш конструктивну зовнішню політику. Це найяскравіше видно із зростаючої співпраці Пекіну з АСЕАН і китайської участі в Регіональному Форумі АСЕАН, що був присвячений обговоренню безпеки регіону, та на якому Китай вперше домовився в документі 2002 р. [6; 7]. Участь Пекіну в двосторонніх та багатосторонніх переговорах стосовно Південно-китайського моря показали його бажання приймати мирні рішення в територіальних суперечках, в економічній

сфері. Також Китай прийняв вільну торгівлю з Південною Азією до 2010 р. і активно прощотував АСЕАН+3 [15].

Акцентуємо увагу на тому, що стійка інституційна підтримка є одним із способів, в який США можуть побічно допомогти В'єтнаму для забезпечення себе від потенційної агресії з боку Китаю з урахуванням заклопотаності Ханоя не робити ніяких рухів, очевидно, спрямованих на стримування Китаю. В'єтнамські чиновники в приватному порядку висловлюють бажання бачити США у змінах своєї політики невтручання щодо цього питання, а не в «ставленні ретельного занепокоєння», особливо в частині, що стосується питань свободи судноплавства і загальної стабільності у Східній Азії. Вони вважають, що занепокоєння США може допомогти утримати потенційний китайський авантюризм в цій суперечці. Наприклад, один американський аналітик також припустив, що Сполучені Штати можуть поліпшити перспективи світу в Південно-китайському морі в кількох напрямках: шляхом підтримки супутникової розвідки контролювати військову активність, проведення періодичних військово-морських навчань, а також підтримка багатосторонньої участі через діалоги та рішення [8].

Оскільки Китай і США прагнуть відігравати більш активну роль в ПСА, держави регіону стали знаходити для себе користь в російській присутності. Час покаже, чи зуміє Росія скористатися новим кліматом для того, щоб налагодити більш ґрунтовні зв'язки з регіональними організаціями. Через пріоритетності для них російсько-китайського співробітництва російські політики поки діють обережно, часом навіть ціною проникнення в Південно-Східну Азію. На думку дослідників з Далекосхідного федерального університету А. Лукіна та С. Севастьянова, одна з можливих інтерпретацій відсутності президента В. Путіна на Східноазійському саміті в Камбоджі в листопаді 2012 р. полягає в його небажанні приймати чийось сторону при обговоренні спірних регіональних проблем. Тим не менш, редактор тайської газети «The Nation» Каві Чонкіттаворн відзначив, що хоча російські ініціативи в сфері безпеки в Південній Азії виглядають «гнітючими», третій термін В. Путіна «зробить вплив на Азійсько-тихоокеанський регіон, і особливо на АСЕАН, більш, ніж коли-небудь раніше». Це пояснюється тим, що інтерес Росії полягає в перерозподілі балансу сил в регіоні, тоді як США і Китай прагнуть збільшити свій власний вплив. У той час, як у ПСА стурбовані зростаючою напористістю Китаю і прагненням США

«відновити рівновагу», Росія може запропонувати для будь-яких двосторонніх переговорів багато чого, а саме озброєння, нафту, газ, Арктичний морський шлях, який з часом стане альтернативою Малаккській протоці. Замість того, щоб задовольнятися маргінальною роллю в азійських міжнародних організаціях, російські політики тепер намагаються розвивати свої власні альтернативи, запрошуючи, наприклад, В'єтнам приєднатися до Євразійського митного союзу. Після кількох десятиліть розмов про роль Росії в АТР російські лідери (за умови якщо вони виявляться готовими послідовно взаємодіяти зі своїми сусідами у вищезазначених сферах) можуть виявити, що інтерес Москви в перерозподілі балансу сил в АТР знаходить відгук у інших регіональних державах, таких як Австралія і Японія. Відповідно, у Росії

з'явиться потенціал для наведення нових мостів між Євразією та Азійсько-тихоокеанським регіоном [9]. Однак, це не змінює ставлення до неї як держави-агресора у Європі.

Китай також «підливає масло у вогонь», і уряд США розуміє всю складність порозуміння з Китаєм, однак значних успіхів ще не досягнуто, але ж є певні зрушення, що дає надію на майбутню мирну співпрацю між КНР та США.

Таким чином, відбувається фрагментація світової економіки, нові регіональні економічні союзи створюються для того, щоб домовлятися, що часто погано виходить в рамках СОТ. Тому можна припустити, що діючі правила світової торгівлі будуть змінюватися, а разом з тим Південно-Східна Азія вже не буде балансувати, а повноцінно й незалежно увійде у міжнародну політику відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головаха Н. Новый баланс сил в Азии: Япония и США, Китай и Россия, Индия и АСЕАН / Н. Головаха // MixedNews, 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mixednews.ru/archives/67741>
2. Гусев С. В мире меняются правила торговли: что принесет Транстихоокеанское партнерство / С. Гусев // Сегодня.ua, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/v-mire-menyayutsya-pravila-torgovli-chto-prineset-transtihookeanskoe-partnerstvo-658172.html>
3. Bert, Wayne. The United States, China, and Southeast Asian Security: A Changing of the Guard? // Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
4. Dalpino, Catharin. The Bush Administration in Southeast Asia: Two Regions? Two Policies? // In Robert Hathaway and Wilson Lee, eds., George W. Bush and Asia: A Midterm Assessment. Washington, D.C.: Wilson Center, 2003.
5. Desker, Barry, and Kumar Ramakrishna. Forging an Indirect Strategy in Southeast Asia // Washington Quarterly 25(2), 2002. Page 161–76.
6. Foot, Rosemary. China in the ASEAN Regional Forum: Organizational Processes and Domestic Modes of Thought // Asian Survey 38(5), 1998. Page 425–440.
7. Goh, Evelyn, and Amitav Acharya. The ASEAN Regional Forum: Comparing Chinese and American Positions // In Melissa Curley and Nick Thomas, eds., Advancing East Asian Regionalism. London: Routledge, 2005.
8. Kenney, Henry J. Shadow of the Dragon: Vietnam's Continuing Struggle with China and Its Implications for U.S. Foreign Policy // Washington, D.C.: Brassey's, 2002.
9. Knong, Yuen Foong. Coping with Strategic Uncertainty: The Role of Institutions and Soft Balancing in Southeast Asia's Post-Cold War Strategy / In J. J. Suh, Peter J. Katzenstein, and Allen Carlson, eds., Rethinking Security in East Asia: Identity, Power, and Efficiency // Stanford: Stanford University Press. 2004.
10. Knong, Yuen Foong. Negotiating Order During Power Transitions // In Charles Kupcan et al., eds., Power in Transition: The Peaceful Change of International Order. Tokyo: United Nations University Press, 2001.
11. McFarlane, John. Future Implications for Policing // Mimeo, 2002. [Electronic resource]. – Access mode: http://idun.its.adfa.edu.au:16080/ADSC/homeland/John_McFarlane.pdf.
12. Muni, S. D. China's Strategic Engagement with the New ASEAN // Singapore: IDSS, 2002.
13. Shee, Poon Kim. The South China Sea in China's Strategic Thinking // Contemporary Southeast Asia 19(4), 1998. Page 369–387.
14. Smith, Paul J. Terrorism in Asia // Harvard Asia Pacific Review 2002. Page 44–50.
15. Wong, John, and Sarah Chan. China-ASEAN Free Trade Agreement // Asian Survey 43(3), 2003. Page 507–526.
16. Wu, Shicun, and Huaifeng Ren. More Than a Declaration: A Commentary on the Background and Significance of the Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea // Chinese Journal of International Law 2(1), 2003. Page 311–20.

17. Zakaria, Fareed. The Return of History: What September 11 Hath Wrought // In James F. Hoge and Gideon Rose, eds., How Did This Happen? Terrorism and the New War. New York: Public Affairs, 2001.

© *Инна Подберезных*
(*Николаев*)

АСЕАН И «ТИХООКЕАНСКИЙ ТРЕУГОЛЬНИК»: ПОЛИТИКА БАЛАНСИРОВАНИЯ

В статье освещены интеграционные процессы стран Юго-Восточной Азии, политика балансирования между странами «тихоокеанского треугольника» (США, КНР, Япония). Исследование показывает природу Юго-Восточной азиатской региональной динамики безопасности, конкретизирует так называемые стратегии ограничения АСЕАН против Китая и частично роль Соединенных Штатов в этих стратегиях. Исходя из того, что США являются жизненно важным игроком безопасности в регионе, акцент делается на том, как эти государства видят США и Японию в качестве обеспечения гарантов безопасности по отношению к Китаю.

Целью исследования является анализ балансирования в ЮВА согласно региональных отношений в плане безопасности с США, КНР и Японией в период от прекращения биполярного противостояния к завершению мирового финансово-экономического кризиса первого десятилетия XXI в., представить обобщающие гипотезы о том, какие государства страхуются от других великих держав и при каких условия.

Методологической основой статьи является системный региональный подход, принципы историзма, логичности, а также совокупность общенаучных и специальных методов исследования. Для выполнения поставленных целей были использованы следующие методы исторического исследования как историко-сравнительный, историко-системный, проблемно-хронологический, структурно-функционального анализа. Сочетание этих научных методов позволило всесторонне и комплексно исследовать балансировки сил в Юго-Восточной Азии в постбиполярный период на фоне развития региональных процессов и взаимосвязи с ними.

Важно констатировать, что исследование балансировки сил в Юго-Восточной Азии будет развиваться до тех пор, пока сам регион не приобретет статус гегемона, если такое будет возможным. Эксперты считают, что заложенные в Тихоокеанском соглашении принципы решения торговых споров могут стать примером для будущих международных экономических союзов. В частности, на времени масштабное соглашение – Трансатлантическое торговое и инвестиционное партнерство (ТТИП), что означает создание режима свободной торговли между США и Европейским союзом. Новая зона свободной торговли будет представлять собой потенциально большое региональное соглашение о свободной торговле в истории, на которую будет приходиться 46% от мирового ВВП.

Ключевые слова: азиатско-тихоокеанский регионализм, Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН), Китай, транстихоокеанское партнерство, Соединенные Штаты Америки (США), Япония.

© *Inna Podberезnykh*
(*Mykolayiv*)

ASEAN AND «PACIFIC TRIANGLE»: POLICY OF BALANCING

The article highlights the integration process of South-East Asian, policy of balancing between «Pacific Triangle» (USA, China, Japan). Research shows the nature of the Southeast Asian regional security dynamics, concretizes the so-called ASEAN limitation strategy against China and partly the role of the USA in these strategies. Based on the fact that the USA is a vital player in the regional security, the focus is on how these states see the USA and Japan as security guarantors of security in relation to China.

The aim of the study is to analyze the balance in the Southeast Asia about close regional relations in the security of the United States, China and Japan during the period of suspension of bipolar confrontation to end of the global financial crisis first decade of the XXI century and to submit generalizing hypotheses about which insured about other great powers and under what conditions.

The methodological basis of the research is a systematic regional approach, the principles of historicism, logic and a set of general and special methods. To accomplish these goals we used the following methods of historical research as a historical and comparative, historical, systemic, problem-chronological, structural and functional analysis. The combination of these scientific methods made it possible to comprehensively investigate and complex balance of forces in the Southeast Asia in the post-bipolar period against the backdrop of regional processes and the relationship with them.

In terms of strengthening regional and global impact of China due to the global financial crisis of

2008–2010., moving the center of global economic development to Asia Barack Obama administration clearly demonstrates the desire to restore US leadership in the region, which strengthens US-Chinese competition for influence in SEA. East and Southeast Asia begin more acutely than ever; feel the need and benefits of economic cooperation, perhaps even to integration. The objective course of economic development, the laws of the market determine that Asia-Pacific countries, especially the «Asian subsystem» all increasingly depend on economic ties with each other. The formation of regional groupings in Europe and America, competition for financial and material resources, complexity and uncertainty of prospects of multilateral trade negotiations at the global level, problems in relations with the US - all this creates a number of international problems the release of which can only be multilateral cooperation.

As a result, in Southeast Asia is some evidence of a marked shift in the perception of China as a potentially destabilizing factor. On the one hand, politicians still support the realist view that economic potential will necessarily evolve into a military power. On the other hand, the same policy seems to have become more optimistic about the political implications of China's rise. They seem resigned to the reality of rebirth giant neighbor and see their task to make the best of it, usually normalizing this situation, which makes it less unknown quality and thus offers more control.

It is important to note that the study of balancing forces in Southeast Asia will be developed until the region itself has acquired hegemonic status, if such is possible. Experts believe that the agreement laid down principles in the Pacific solving trade disputes could become a model for future international economic alliances. In particular, the time scales deal – Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP), which means the creation of a free trade regime between the US and the European Union. The new free trade zone will potentially be the largest regional free trade agreement in history, which should account for 46% of global GDP.

Key words: Asia-Pacific regionalism, the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), China, trans partnership, United States (US), Japan.

До редакції надійшла 22.12.2015.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930: 94 (519) (092) Лі Сунсін «1545/1598»

© Івеліна Черевко
(Київ)

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОРЕЙСЬКОГО АДМІРАЛА ЛІ СУНСІНА (1545–1598): ІСТОРИОГРАФІЯ

Адмірал Лі Сунсін відіграв надзвичайну роль не тільки для історії Кореї, але й всієї Азії. У статті розкриваються найважливіші віхи життя та воєнний шлях видатного флотоводця. Крім того, у статті розглядаються джерела та праці видатних вчених, що стосуються даної теми. Історіографічний аналіз показав, що наявні праці недостатньо повно розкривають історичний портрет Лі Сунсіна та його роль в історії. Йому приділена незначна увага в окремих дослідженнях науковців у контексті інших важливих проблем Імджинської війни або корейської історії.

Стаття висвітлює процес становлення та діяльність Лі Сунсіна, а також деякі ключові події, що вплинули на формування особистості цієї впливової постаті. Подається коротка біографія та опис найвизначніших його воєнно-морських кампаній. Приділено увагу самостійним перекладам з корейської мови найхарактерніших цитат з деяких першоджерел.

Ключові слова: Лі Сунсін, Імджинська війна, кобуксон, корабель-черепаха, корейський воєнно-морський флот, Нанчжун Ільгі, Чінбірок, Імджин Джанчо, Чосон Ванджо сіллок.

«Я все ще маю 12 кораблів!» – такі слова Лі Сунсін сказав королю Сонджо перед битвою на Мьон Рян [13, с. 175]. Важливе місце для кожної країни грає роль особистості в історії. У Японії – це Ода Нобунага, для Великобританії – адмірал Нельсон, для України – Богдан Хмельницький, а для «Країни Вранішньої Свіжості» – Лі Сунсін. За його мужність, відданість, чесну службу, і присвяту життя своїй країні, він возвеличується, як одна з найгероїчніших постатей в Кореї. Британський адмірал, Джордж Александр Балард, також порівнював Лі Сунсіна з адміралом Нельсоном: «Англійцю завжди важко визнати, що був хтось рівний Нельсону у його справі, але якщо когось і можна так розглядати, то, безумовно, ним має бути цей видатний флотоводець азійської раси, який жодного разу не зазнав поразки і загинув в присутності ворога [в бою з ворогом]; завдяки діянням якого, з уламків сотень японських кораблів, що лежать з їх доблесними воїнами на дні моря біля берегів Корейського півострову, можна зібрати карту морських шляхів. Жодному морському командирі, хіба що Лі Сунсіну підійдуть слова Наполеона, що «війна – це справа однієї людини, але не людей». Самі корейці, мабуть, були, в якомусь роді, кращими моряками, але не такими природженими вояками, як японці; і це [перемоги] вдавалося лише тому, що адмірал передавав всьому флоту свій власний непереможний дух, під його командуванням люди були готові коли завгодно зустрітися з фізично сильнішим ворогом, були готові до бою і йшли з впевненістю до кінця...» [2, с. 65–68]. Це був геніальний флотоводець, який змінив

хід історії усєї Азії, маючи лише 13 кораблів проти 330 японських, адже Тойотомі Хідейоші, японський військово-політичний лідер, планував завоювати Піднебесну, а якщо вийде й Індію та розглядав Чосон, як легку і швидко здобич, й навіть не думав, що Імджинська війна (1592–1598 рр.) з Кореєю затягнеться аж на 7 років та обернеться поразкою для Японії. У всенародному опитуванні, що проводилося в травні 2005 р. університетом Сонджунхьон, Лі Сунсін був обраний 43,8% голосів, найвеличнішою постаттю в історії Кореї [1, с. 7].

Актуальність даної статті полягає в тому, що на теперішній час в Україні немає комплексного дослідження, присвяченого саме геніальному Лі Сунсіну: звідси необхідність проведення спеціальної роботи – висвітленню історіографії та його короткої біографії. Джерельною базою даної публікації стали: щоденники «Лі Чунмугон чжонсо» 1795 р. («Повна закінчена збірка документів Лі Сунсіна, князя Вірної сили») (충무공이순신전서), в які входить найвідоміший його щоденник «Нанчжун Ільгі» («Воєнний щоденник» 1592–1598 рр.) (난중일기), який охоплює період Імджинської війни [14]. Саме ці першоджерела, крім того, що розповідають про політичну ситуацію в країні, повсякденне життя воєнного стану та Імджинську війну, демонструють внутрішній світогляд флотоводця, котрий попри все ставив службу батьківщині, персоніфіковану в обличчі монарха, а також життя своїх солдатів. Підтвердженням цьому є біографія флотоводця, який, враховуючи інтереси держави, неодна-

разово проявляв категоричність щодо відносин з вищестоящими командирами, але без зауважень приймав будь-які накази, що надходили від короля зі столиці та був ладен продовжувати службу на будь-якому пості та посаді.

Саме зі щоденників можна відстежити його абсолютне неприйняття дезертирства, за яких би умов це не проявлялося. В передостанній і найвизначнішій його воєнній кампанії у Мьон Рян 1597 р., в його щоденнику занотовані декілька емоційних та характерних записів вірнопідданого талановитого флотоводця та командувача, що попри все вистояв та не дав схилити голови своїм солдатам: «[День п'ятнадцятий дев'ятого місяця року чон'ю] ... я сказав: «Воєнна традиція каже: «шукаючий смерті обов'язково залишиться в живих, а опікаючий своє життя обов'язково загине», і ще кажуть, що одна людина захищаюча вузький прохід [річки], може змусити ворога боятися тисячі... [14, с. 641]. [День шістнадцятий дев'ятого місяця року чон'ю]... нас обступили з усіх боків подвійним [колом], і було неможливо передбачити результат бою. Люди на палубі [з жахом] дивилися один на одного, [їх обличчя] побіліли. І я почав підбадьорювати, умовляти їх, кажучи про те, що ворожих кораблів може бути й ціла тисяча, але вони не зможуть підійти до нас прямим курсом, і ні в якому разі не можна падати духом, потрібно зібратися з силами і продовжити стріляти... подивився на кораблі інших воєнних командувачів, вони відійшли далеко в море і чекали того, що можливо їм не треба буде рухатися вперед [дезертири] ... насамперед треба було відрубати [боягузам] голови і вивісити на загальний огляд... розпорядився свистіти в сторону командуючого основними силами, ...лиш тоді кораблі командуючого основними силами і начальника головного морського гарнізону Мі Чжохана почали повільно наближатися до мого корабля... Я, стоячи на палубі, закричав що є сили: «Ан Ві! Ти смерті хочеш? Хочеш, щоб я стратив тебе по законах воєнного часу? Куди ти підеш? Де станеш жити, якщо втечеш зараз?»... після цих слів Ан Ві швидко поплив в сторону ворога... Ан Ві і його команда стояли на смерть... об'єднавши сили почали розстрілювати японських... на моєму кораблі був японський утікач Сьонса, який прийшов і здався з ворожого табору... він сказав: «Люди на в червоній шовковій одежі і є японський командуєчий Мадаші»... я віддав наказ ... і його [японського командувача Мадаші] витягнули на палубу. Розпорядився відрубати йому [японському командувачу Мадаші], голову і вивісити на

огляд ворога, тим самим дуже підірвав їм [ворогам] бойовий дух... пустили до дна 30 ворожих кораблів, а інші почали втікати. Перемога в цьому бою – дійсно велика вдача, яку дарувало нам Небо» [14, с. 642–645]. Єдине, що Лі Сунсін був ладен прирівняти до служби державі та королю – це служба батькам. У своїх щоденниках він неодноразово згадує батьків, особливо свою матір. Підтвердженням цього може бути один з багатьох записів щоденника: «[День дванадцятий першого місяця року Кабо]... Матінка на прощання після сніданку все повторювала мені: «Повертайся з миром, ти маєш змити сором нашої держави» і проводила мене в дорогу назад...» [14, с. 204]. Крім того, зі щоденника Лі Сунсіна «Нанчжун Ільгі» видно його ставлення до організації системи управління воєнно-морських сил, а точніше її дезорганізації: «[День шістнадцятий першого місяця року Імджин] ... Наказав покарати палками офіцерів воєнного флоту і чиновників з Пандапу, які не займались ремонтом воєнних кораблів. Просто нечувано, що заступник командуєчого флотилією і тимчасовий начальник головного морського гарнізону не перевіряли кордони та не поклали край цьому безладу і справа зайшла так далеко. Коли люди не думають ні про що, окрім того, аби за рахунок інших відгодовувати свої черева, легко передбачити, що чекає попереду...» [14, с. 8].

Важливим джерелом є звіти Лі Сунсіна до двору «Імджин Джанчо» («Донесення адмірала Лі Сунсіна [до короля] по Імджинській війні») (임진 장초) [13], які теж увійшли до «Лі Чунмугон чжонсо» 1795 р. («Повна закінчена збірка документів Лі Сунсіна, князя Вірної сили») (충무공이순신전서). Саме сюди ввійшли усі листи та рапорти воєнкомадувача до короля та один з характерних останніх виразів, що став вже афоризмом у Кореї: «...з 1592 через те, що воєнно-морські сили порушили їх головні морські коридори, ворог не міг захопити провінції Чунчен і Чолла протягом 5 чи 6 років. Я все ще маю 12 кораблів! Я буду нести свою службу проти ворога до кінця. Якщо ми розформуємо флот, це буде не тільки послуга ворогові, але й дасть йому можливість просуватися з провінції Чунчен до річки Ханган без жодних перешкод, через що я дуже схвильований. Навіть якщо під моїм командуванням небагато кораблів, ворог не зможе зневажати мною допоки я живий» [13, с. 174–175]. Крім того, у своїх звітах до короля Лі Сунсін повідомив про розробку свого першого у світі броненосця, адже саме він відродив та переробив секретну корейську збору – перший у світі критий,

броньований листами заліза, корабель – ко-буксон («корабель-черепаха»)(거북선) Лі Сунсіні першим зрозумів переваги панцерників та розробив тактику їхнього використання [9, с. 118]. «Заздалегідь передбачаючи японське вторгнення, я створив корабель-черепаху, який спеціально побудував з головою дракона, з паші якого ми зможемо стріляти гарматами, а залізними шипами, що знаходяться на верхній частині, протикати ноги ворогів, якщо вони спробують піти на бордаж. Завдяки тому, що він у формі черепахи, наші люди зможуть бачити все, що зовні, але ворог не зможе побачити, що всередині. Він рухається так маневрено, що зможе вирватися проти сотні ворожих кораблів у будь-яку погоду, щоб атакувати їх гарматами та вогнеметами» [13, с. 40–41].

Тим не менш, враховуючи, що основне джерело, а саме збірка «Лі Чунмугон чжон-со» («Повна закінчена збірка документів Лі Сунсіна, князя Вірної сили») вийшла тільки у 1795 р., майже через 200 років після смерті Лі Сунсіна, ми не можемо у своєму аналізі життя та здобутків флотоводця звертатися лише до неї, саме тому варто звернути увагу на «Чосон Ванджо сіллок Сонджо сіллок» («Хроніки правління короля Сонджо з королівської династії Чосону») (조선왕조실록 선조실록) [3] та «Чосон Ванджо сіллок Сонджо суджон сіллок» («Хроніки правління короля Сонджо з королівської династії Чосон у з поправками») (조선왕조실록 선조 수장실록) [4], в яких відображуються обговорення різних політичних ситуацій, воєнного положення, призначень тощо. Щодо Лі Сунсіна, то уряд його недолюблював, і не дивлячись на його героїчні заслуги у першій частині війни, все одно збирався стратити, що детально описано в «Чосон Ванджо сіллок Сонджо сіллок» [3, вип. 18, с. 205–207]. Тим не менш, у другій частині війни, аналізуючи «Чосон Ванджо сіллок Сонджо суджон сіллок», ставлення до Лі Сунсіна значно покращилося.

Варто відзначити і записи його племінника Лі Буна «Лі Сунсіні Хьонрок» (Записи діянь Лі Сунсіна) (이순신 행록), які в англійському перекладі ввійшли до «Імджин Джанчо» [13]. Саме з них вдається зрозуміти, яким чином командувач організував своїх людей, впливав та піднімав їх бойовий дух: «...У нас був наказ короля, і якщо виникла така ситуація [як зараз] ми маємо прийняти рішення померти разом. Як можемо ми сумніватися віддати свої голови за щедрість короля. Є тільки одна дорога для нас: або перемога, або смерть!...» [13, с. 226]. Важ-

ливим в «Лі Сунсіні Хьонрок» є і опис того ж корабля-черепахи: «Він [Лі Сунсіні] винайшов воєнний корабель такого ж розміру, як і корабель, що критий дошками [паноксон]. На його верхній палубі були встановлені залізні шипи для того, щоб проколювати ноги будь-кого з ворожих нападників. Єдиним вільним місцем був прохід у формі хреста на поверхні для вільного пересування команди корабля. У носовій частині була голова Дракона, в роті якого знаходилися дула гармат, і ще гармата на кормі. Існувало по шість гарматних отворів, з лівого та правого бортів, на нижніх палубах. Оскільки він був у формі великої морської черепахи, отримав назву Кобуксон (корабель-черепаха). Під час сутички з ворожими дерев'яними кораблями, верхня палуба вкривалася солом'яними настилами, щоб замаскувати списи у бою. Корабель маневрено рухався по хвилях за будь-яких вітрів, його гарматні ядра та вогняні стріли знищували ворожі об'єкти, що дало нашому флоту перемоги в усіх битвах» [13, с. 210].

Важливим джерелом для нас є книга «Чінбірок» («Записи про сумні уроки минулого, щоб остерігатися бід у майбутньому») (징비록) Рю Сонрьона, який був другом Лі Сунсіна, а також Першим міністром Чосону [10]. Вона складається з двох частин і описує та пояснює події періоду Імджинської війни, починаючи з 1586 р. Рю Сонрьон яскраво змальовує всі основні явища війни та кризи, а також людей, що брали участь у ній. Крім того, автор вказує на помилки, описуючи, що пішло не так. Метою написання книги, як пише Рю Сонрьон у передмові [13, с. 15], була спроба допомогти уникати подібних катастроф у майбутньому. У книзі описані перспективи відносин між Кореєю, Китаєм та Японією, історія яких тісно переплітається і відома конфліктами та війнами. В одному з розділів міститься біографічна інформація Лі Сунсіна [13, с. 37–41]. Взагалі, з 62 епізодів книги, 5 присвячено саме розгромам флотоводцем японських військово-морських сил, два останніх – його патріотичному та героїчному протистоянню до самої смерті. Саме Рю Сонрьон передбачав можливість війни і наголошував королю та Лі Сунсіну готуватись до неї. Транскрибована копія цієї книги була опублікована в 7 книгах по 16 частин у 1647 р.

Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. був позначений ростом зацікавленості науковців до історичної постаті Лі Сунсіна. В цей час корейська наука збагатилась новими даними з різних галузей знань. Проблема дослідження життя адмірала та Імджинської війни на-

була міжнародного статусу. Серед корейських дослідників-імджиністів, які в контексті війни розглядали й портрет Лі Сунсіна, варто відзначити таких науковців, як Джо Сандо з книгою «Лі Сунсін – національний герой Кореї» 1970, 2005 рр., Чжо Сондо з працею «Лі Сунсін – князь Вірної сили» 2001 р., Лі Мінуна з книгою «Японське вторгнення року Імджин. Історія морської війни» 2008 р., Чхве Намсона з доробком «Війна року Імджин» 1931 р., Лі Хьонсока з його працею «Історія Імджинської війни» в двох томах 1967 р., Нам Чоню з книгою «Лі Сунсін» 1994 р., Пак Юнхі з доробком «Адмірал Лі Сунсін та його армада «Черепакх»» 1978 р., Чой Сокнама з колосальною двотомною працею «Лі Сунсін» 1992 р., Чой Хосіка «Доблесні армії на південному сході Кореї» 2003 р., Чо Чжунхва і книгою «Переоцінка історії Імджинської війни» 1996 р., Пек Хеїля з його статтею «Короткі нариси по броньованим кораблям-черепакхам адмірала Лі Сунсіна» 1977 р. Крім того, варто згадати тих, хто сприяв розвитку поширення інтересу для дослідження Лі Сунсіна, а саме: Ім Вонбіна – голову дослідницького центру, присвяченого Лі Сунсіну та Пак Джонпюна, який був історичним радником у нещодавніх зйомках фільму 2014 р. – «Мьон Рян». Серед японських науковців потрібно відзначити Катано Тсугію з його працею «Лі Сунсін та Хідейоші» 1997 р.

Серед зарубіжних учених варто звернути увагу на Семюеля Хавлей з його колосальною працею «Імджинська війна: вторгнення Японії до Кореї та спроба завоювати Китай у XVI столітті» 2005, 2014 рр., Марка Джейсона Гілберта зі статтею «Адмірал Лі Сунсін, кораблі-черепакхи та нова історія Азії» 2007 р., Стефана Торнбуля з працею «Вторгнення самураїв: Японсько-Корейська війна 1592–1598» 2002 р., а також його випуск «Бойові кораблі далекого Сходу: Японія та Корея 612–1639 років», Одрі Остіна зі статтею «Адмірал Лі Сунсін: національний герой» 1988 р., Горация Андервуда з доробком «Корейські човни та кораблі» 1934 р., а також на IV частину Кембриджської історії Японії 2006 р. Крім того, варто відзначити російськомовний переклад щоденника «Нанчжун Ільгі» О.С. Піроженком у 2013 р. В українській історіографії єдиним науковцем, який виклав біографію Лі Сунсіна та опис його броненосців є В.А. Рубель (праці «Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій» 1997 р. та «Історія середньовічного Сходу» 2002 р.) Хіба що можна додати переклад з корейської на українську мову підручника Кім Чжонбе «Новий погляд на історію Кореї» 2010 р., де

стисло викладений перебіг Імджинської війни та декілька разів згадується Лі Сунсін, як її герой.

Задля більш повного та об'єктивного розуміння здобутків Лі Сунсіна необхідно детально проаналізувати життєвий шлях флотоводця, що дасть змогу зрозуміти фактори, які впливали на процес становлення його, як військового, адмірала та вдосконалювача озброєння. Лі Сунсін народився в Ханяні (стара назва Сеулу з 1394–1910 рр.) на восьмий день третього місяця року Ильса¹ (28.04.1945 р. за сучасним стилем) у небагатій сім'ї чиновників-янбанів². Його батько, скоріш за все, провалив вступний іспит на державну службу, мати ж флотоводця відома лише за ім'ям Пьон. Він був 12 нащадком роду Лі і третім сином з чотирьох у своїй родині [5, с. 26]. Його виховували у конфуціанських традиціях, заклавши ще з дитинства чесність, благородство, відданість країні і народу. Рю Сонрьон писав про адмірала: «Лі Сунсін був хлопчиком, який зрідка сміявся або говорив, але виглядав благородно, як добре освічений чоловік. Він часто мовчав, але коли б не було потрібно, завжди демонстрував своє безстрашся» [5, с. 27].

У 1552 р. його родина переїхала на батьківщину матері в містечко Ансан в провінції Чунчон, скоріш за все, це було пов'язано з відсутністю належних коштів для життя в Ханяні [7, с. 21]. Мало-що відомо про дитинство адмірала. Майбутній флотоводець навчався у приватній школі в повіті Ансана разом з двома своїм братами, він був старанним учнем, гарно вчився та багато читав. У кінці навчання Сунсіна проголосили одним з найкращих, а тому зі своїми здобутками він однозначно міг би стати видатним ученим чи чиновником. Цього дуже хотіли його батьки, аби продовжити сімейну традицію, але Лі Сунсін завжди прагнув бути військовим, незважаючи ні на що. Його батько, Лі Чжон, не підтримував воєнні забави сина і наполягав на отриманні Лі Сунсіном класичної конфуціанської освіти [5, с. 29]. Проте, цілком можливо, що окрім бажання Лі присвятити своє життя військовій справі, на долю вплинуло ще й те, що сім'я, хоч і була шляхетного походження, проте, скоріш за все, досить бідною, й не могла забезпечити повну гідну освіту у підготовці до

¹ Датування за місячно-сонячним календарем китайського типу. Він базувався на періодичності видимих рухів місяця та сонця. Місяці підраховували за фазами місяця, а пори року – за сонцем. Рік складався з 12 місяців, а пора року (яких було 4) з 3 місяців [5, с. 733].

² Янбани – правлячий стан в Чосоні, який за професійною ознакою поділявся на цивільних – мунбанів і військових – мубанів чиновників. Щоб юридично зберегти приналежність родини до класу янбанів, представник хоча б одного з трьох поколінь мав служити на державній посаді [6, с. 13].

екзамену державних службовців усім чотирьом синам [11, с. 118]. Тому, одним з найскладніших рішень у житті Лі Сунсіна був його вибір присвятити себе війсьній справі, всупереч волі батьків, котрі наголошували на державній адміністрації і всіляко намагалися відмовити його від військової мрії, адже це було чимось незвичним для шляхетної особи (на відміну від Японії, де військову справу поважали і у класовому суспільстві вона займала високе місце [7, с. 23]). У 1564 р., коли Сунсіну було майже 20 років, він одружився на пані Пан – доньці Пан Чжина, що був начальником кунсу¹ Посона. У подружжя народилося три сини: Лі Хве (лютий 1567 р.), Лі Є (лютий 1571 р.), Лі Мьон (лютий 1577 р.), а також донька – пані Лі. Крім них у Лі Сунсіна було ще 4 позашлюбних дітей від пані О [8, с. 29].

І після одруження, у віці 21 року, почав старанно тренуватися. Він тренувався з ранку до ночі, займався верховою їздою, фехтуванням, особливо любив стрільбу з луку. Військову підготовку Лі здобував самостійно, робив власноруч стріли, вивчав воєнну тактику з книжок і влаштовувався до майстрів воєнної справи учнем. Після чого, у серпні 1572 р., у віці 28 років він відправився до Ханяну, щоб скласти Кваго², але під час іспиту з верхової їзди, коли кінь випадково оступився, майбутній флотоводець впав з нього на камінь і зламав ногу. Та хоча Сунсін вже за хвилину стояв, аби піднятися на коня, і пройти всю дистанцію, чим вразив екзаменаторів, проте його не взяли. Він не розчарувався, а почав тренуватися ще сумлінніше, готуючись до наступного екзамену [7, с. 23]. Кваго проводилися лише раз на чотири роки, тому у віці 31 року, у лютому 1576 р., майбутній флотоводець нарешті блискуче склав усі екзамени з воєнної науки та бойового мистецтва і отримав звання молодшого офіцера. За корейськими мірками для цього звання він був вже досить старий, адже більшість складали Кваго у віці двадцяти років, проте, майбутній адмірал вразив всіх екзаменаторів своїми виключними знаннями воєнного мистецтва та тактики.

Перші 15 років кар'єри Лі Сунсіна можна охарактеризувати як дуже контрастні. Він був розумнішим і талановитішим від інших офіцерів, мав впливових друзів в уряді, які могли б йому допомогти просунути по кар'єрі вгору, проте, Лі був дуже принциповою та чесною людиною, про що неодноразово згадує його друг Рю Сонрьон у своїх записах, тому

¹ Кунсу – повіт.

² Кваго – Національний екзамен; кандидати, що успішно його склали отримували звання молодшого офіцера.

обрав для себе важкий, але благородний шлях. Крім того, Сунсін, навпаки, все життя боровся з корупцією та побратимством у воєнних станах, що принесло йому багато клопоту. Він вважав, що воєнні положення не можуть змінюватися і мають залишатися однаковими для всіх, незалежно від статусу та рангу. Як приклад, можна навести історію, що сталася у лютому 1579 р., після підвищення Лі Сунсіна до понгса³ в Хулльонвон (Академія воєнних тренувань)⁴. Він опинився в підрозділі, що відповідав за кадрову роботу та підвищення воєнних, а його старший офіцер, Сео Ік, хотів підвищення для одного зі своїх друзів та наказав Лі Сунсіну підробити документи. Проте, Лі, незважаючи на те, що його могли звільнити за відмову підкоритися наказу, написав начальнику: «На мою думку, пане, це не чесно, підвищувати людину за фальшивим наказом, бо через це кваліфікована людина, навпаки втратить можливість підвищення. Крім того, не можна робити ніяких виключень у кадрових положеннях, навіть для особливих людей» [5, с. 38]. Внаслідок чого, офіцера Лі перевели до провінції Чхунчхон і призначили помічником командувача армією у жовтні 1579 р., проте вже через дев'ять місяців, у липні 1580 р., Лі Сунсін несподівано отримав наказ вступити на посаду манхо⁵, завідувати всіма районними справами і взяти командування воєнно-морською базою Пальпхо провінції Чолла та, незважаючи на віддану службу, був знов брехливо звинувачений зловмисними начальниками. Губернатор провінції Сон Сік отримав фальшивий звіт, а також інші брехливі наклепи на Сунсіна, тому вирішив провести інспекцію всієї провінції, аби виявити порушення. Перебуваючи в Нинсоні, Сон Сік наказав викликати до себе Лі Сунсіна і змусив його читати напам'ять уривки з класичних китайських творів по воєнній науці, проте Сунсін процитував їх слово в слово. Та щоб знайти хоч якісь його недоліки, губернатор змусив командувача намалювати оперативну мапу, яку той зобразив з усіма складами, воєнними укріпленнями казармами та іншими підзвітними установами. Після цього Сон Сік, сповнений поваги до Лі Сунсіна, був вражений тим, в якому порядку він утримує свій гарнізон.

У 1580–1582 рр. професіоналізм Лі Сунсіна допоміг, коли йому потрібно було захищатись

³ Понгса – державний офіцер, 8-го рангу.

⁴ Хулльонвон – державний орган, який відповідав за бойову підготовку і організацію державних іспитів для воєнних службовців.

⁵ Манхо – воєнно-морський командувач, що відповідає за ескадри – найнижчий розряд 4 рангу.

від фальшивих звинувачень та виправдовуватися перед губернатором чи командуючим армією провінції, але в січні 1582 р. вороги Лі Сунсіна отримали чудову можливість помститися йому за його «правильність». До бази приїхала воєнна інспекція, щоб перевірити дисципліну за спеціальним наказом короля. Відповідальним за цю перевірку був Сео Ік, його колишній начальник з Хулльонвону, котрий використав своє положення, аби помститися старому ворогу та звільнив Лі Сунсіна за «недбальство, яке він проявив в утриманні військового обладнання» [5, с. 41–42]. І майбутній адмірал був змушений повернутися до Ансану, проте, через 4 місяці його знову призначили на пост понгса в Хулльонвон у травні 1583 р. Майбутній флотоводець знову з ентузіазмом взявся за справу, не дивлячись на те, що ще пів року тому займав вищу посаду, тому у липні 1583 р. був призначений на посаду гвонвана¹ у Бьонгма-джелдоса² в провінцію Хамгьон, що на північному-заході країни. Цю посаду він отримав завдяки рекомендації свого колишнього начальника – Лі Йона. Опинившись у районі, який часто піддавався нападам кочівників, Лі Сунсін облаштував нові укріплення на заставі і приділяв велику увагу воєнним навчанням свого загону [11, с. 27]. Після чого у жовтні 1583 р. був призначений на ту ж посаду, але в Гьонвонбо поруч з річкою Туманган провінції Хамгьон, куди дуже часто нападали племена чжурченів. Майбутній адмірал постійно звітував керівництву по службі і розробив план щодо захисту району і знищенню ворога. Він вирішив розташувати свої війська в засаді, аби здійснити раптову атаку та вислав невеличку групу солдатів, як приманку, аби заманити ворога у вигідну для корейських військ позицію. В результаті цієї блискучої операції, він спіймав ворожого генерала і розбив війська чжурченів, за що уряд мав би його нагородити, але через командувача Східного Воєнного Району, Кім Усо, який дуже заздирив успіху Лі Сунсіна та надіслав повідомлення до уряду, буцімто Сунсін доволі часто не виконував накази, чим порушував воєнне положення, не отримав його, проте був підвищений до чамгуна³ в Хулльонвоні у листопаді 1583 р. [11, с. 119–120; 11, с. 44]. Але 15 листопада 1583 р. – в Ансані помер його батько, проте через погані

¹ Гвонван – командир маленької бази – найнижчий розряд 9 рангу.

² Бьонгма-джелдоса – воєнний командувач – нижчий розряд 2-го рангу.

³ Чамгун – урядова посада воєнного офіцера вищого розряду 7-го рангу в Хансенбу і Хулльонвоні.

комунікації у ті часи, командувач Лі дізнався про це лише в січні 1854 р. І за конфуціанською традицією, отримавши дозвіл і залишивши посаду, поїхав додому, де протягом трьох років⁴ дотримувався трауру [7, с. 28].

У січні 1586 р. Лі Сунсін був призначений на посаду Сабоксі-джубу⁵ та всього через 16 днів знов отримав підвищення до манхо⁶ в Джосанбо, провінції Хамгьон по рекомендації його друга Рю Сон Рьона (який на той час вже значно підвищився по службі), та вже в серпні 1587 р. майбутній адмірал, на додаток до своєї попередньої служби, був призначений дундженгваном⁷ на острові Ноктундо. Приступивши до служби, він і далі продовжував укріплювати й ремонтувати спорудження та тренувати солдатів. Крім того, розуміючи можливість нападу чжурченів, він просив у генерала Лі Іля підкріплення, проте той проігнорував його, після чого, в серпні 1587 р. племена чжурченів, що перевищували за кількістю у декілька разів, спробували захопити острів. Було складно відбити напад без підкріплення від Лі Іля, проте солдати Сунсіна стійко вистояли і чжурчени поспішно відступили. У бою майбутній флотоводець був поранений у ліву ногу, але й далі продовжив переслідування [5, с. 46] і в результаті звільнив близько 50 солдатів, але 160 осіб, включаючи мирне населення, потрапили у полон [7, с. 28]. Генерал Лі Іль, який відмовився надіслати підкріплення на острів, боячись за це розправи, звинуватив у всьому Лі Сунсіна. І організував воєнний трибунал, на якому з Лі намагалися вибити зізнання різноманітними тортурами, проте майбутній флотоводець, як завжди проявив свою твердість, відповівши на звинувачення: «Я наполегливо просив вас надіслати на острів підмогу, але ви не виконали цього раніше і нас атакували вороги. Лист з проханнями у мене з собою. Якщо уряд прочитає його, я вірю, вони ніколи не звинуватять мене за поразку у битві. Я намагався зробити все можливе, аби захистити острів від ворожої атаки. З мінімальною кількістю солдатів, ми відбили наступ і витіснили ворога з острова, врятувавши багато людей, включаючи звичайних громадян, які були захоплені». В результаті, уряд надіслав

⁴ За конфуціанським звичаєм син має сумувати як мінімум 3 роки за своїм батьком.

⁵ Собуксі – державний орган, який забезпечував королівський двір транспортом. Джубу – службовець найнижчого розряду 6-го рангу.

⁶ Манхо – воєнно-морський командувач, що відповідає за ескадри – найнижчий розряд 4 рангу.

⁷ Дундженгван – офіцер, що відповідає за Дунджен (земля, яку обробляли солдати і вирощували там злаки для себе).

Лі Ілю наказ: «Виходить, що Лі Сунсін не та людина, яка має бути відповідальною за поразку, в такому разі, призначте йому бегеджонгун»¹ [5, с. 48-49]. Таким чином, смертна кара була замінена на розжалування до звичайного рядового і Лі Сунсін у віці 42 років у серпні 1587 р. був знов відправлений в район, де відбувалися постійні набіги чжурченів. Під час служби, майбутній адмірал, як завжди, блискуче себе проявив і вже у лютому 1589 р. був призначений гвонгваном² під керівництвом Лі Гвана, котрий і порекомендував його на цю посаду, а згодом призначив джобанджаном³ на додаток до його попередньої посади. Таким чином, Сунсін повернувся на південь, і там, у листопаді 1589 р. його було призначено сончжонгваном⁴ до столиці, де він працював здебільшого з особистими посвідченнями та сертифікатами державних службовців. Там уже через місяць, у грудні 1589 р., його підвищили до хьонгама⁵ міста Джонип в провінції Чолла, де він був змушений управляти ще й сусіднім містечком. Своєю роботою управляючий Лі продемонстрував таланти у веденні державних та воєнних справ: він спробував розібратися у всіх невіршених питаннях, що накопичилися і об'єктивно, одне за одним, вирішив їх на користь людей, за що ті його дуже поважали [5, с. 48–50]. Пройшовши сотні випробувань на своєму шляху, Лі Сунсін нарешті отримав визнання і гідну посаду, 13 лютого 1591 р., завдяки наполегливим рекомендаціям його друга, Рю Сонрьона⁶, Лі Сунсіна було підвищено до 3-го рангу і призначено командуючим флотилії лівої напівпровінції на базі Чолла-чвасуйон⁷ [8, с. 30; 11, с. 51]. Цей стрімкий зліт протягом трьох років відкрив йому шлях до безсмертної слави великого адмірала, яку він здобув в один з найважчих часів, що переживала його батьківщина.

В той час, як Лі Сунсін намагався посилити війська та укріпити бази проти японського

¹ Бегеджонгун – це такий вид покарання. Обвинувачуваний мав служити, як звичайний солдат, не маючи ранг. Він має бути позбавлений колишнього рангу і звання.

² Гвонван – командир маленької бази – найнижчий розряд 9 рангу.

³ Джобанджан – командир, якого тимчасово направляють в регіон, де відбуваються воєнні дії.

⁴ Сончжонгван – службовець, який надсилав повідомлення королю.

⁵ Хьонгам – управляючий хьонами (найнижчим ранг місцевої адміністрації) 6-го рангу.

⁶ Рю Сон Рьон в той час займав пост, який можна було прирівняти до міністра.

⁷ Чолла-чвасуйон – одне з двох командувань воєнно-морського флоту провінції Чолла.

вторгнення, Тойотомі Хідейоші готувався до нападу, надсилаючи шпигунів за внутрішніми справами корейського уряду. Вторгнення відбулося у Пусан 23 травня 1592 р., який захопив Коніші Юкінага з 18 700 солдатами. Першою ж масштабною кампанією флотоводця Лі була Окпо. 17 червня 1592 р. флот Лі Сунсіна зайняв воєнні позиції в гирлі гавані Окпо. Японський флот налічував понад 50 кораблів, більшість з яких стояли порожні, а солдати в цей час палили будинки і грабували мешканців, що проживали біля порту. Коли з корейських кораблів пролунав перший залп вогню, японців охопила паніка – одні повертались на свої кораблі і намагались втекти, інші тікали в сторону пагорбів по суші. Японські кораблі йшли повним ходом, але під командуванням Лі корейцям вдалося їх наздогнати і оточити біля порту. По закінченню битви 28 японських кораблів були знищені, а з корейського боку лише 3 людини отримали поранення. По дорозі в Йонсу, 17 червня (битва за Ханпо) і 18 червня (битва за Чокджинпо) Лі Сунсін ще декілька разів розбивав японські невеликі групи кораблів і врешті повернувся в Йонсу, знищивши разом 42 кораблі та захопивши 600 мішків рису [11, с. 184–189].

Наступною важливою воєнно-морською кампанією була Танпо. 8 липня 1592 р., адмірал терміново направився на схід зі своїми 23 кораблями. На цей раз він відмовився від маленьких човників, але взяв з собою свою головну зброю – кобуксон. Його флот зустрівся з Вон Кюном в бухті Но Рян, в якій вони об'єдналися і направилися до Сачонупо, де вже стояли японські кораблі. Лі Сунсін, аби не ризикувати своїми кораблями, вирішив виманити частину японців у відкрите море, що йому успішно вдалося. У цьому бою флот Лі Сунсіна переважав над японським у співвідношенні 26 до 12. Проте, битва була важкою, оскільки у японців кораблі були великі й нові. Лі Сунсін був поранений у ліве плече в бою, але продовжував боротися до кінця. У Моряранпо він об'єднався з командиром правої напівпровінції Чолла, Лі Окгі та його 25 великими суднами, де вранці 12 липня 1592 р. йому звітували, що 21 японський корабель стоїть біля причалу Танпо. Лі Сунсін вирішив оточити ворога і відкрив вогонь з гармат, в першу чергу, по флагманському кораблю японців. Вороги намагались протистояти, відбивати у контратаці, але не могли ніяк зашкодити кораблю-черепасі, бо той був наче непереможний морський монстр. Врешті, й смерть японського командувача, котрому відрубали голову, підірвала бойовий дух ворога найбільше. Японці почали тікати, хтось до

берега, хтось в гори, а інші вздовж берегової зони [5, с. 104–106]. Корейці вже збиралися повертатися, як отримали нове повідомлення, що біля 20 великих японських кораблів наближаються до Танпо. Проаналізувавши умови, адмірал наказав трохи відплисти, бо прохід був дуже вузький, що могло б зашкодити атаці. В результаті, він розгромив ще 26 японських кораблів, після чого розбив ворогів ще в портах Йондинпо і Юльпо. Всього у своїй другій кампанії Лі Сунсін знищив 72 японських кораблі, не втративши жодного корабля, а лише 13 солдатів. Зрештою, японські військово-морські сили відступили до Пусану, а адмірал повернувся до Йонсо [7, с. 33].

Наступною масштабною була військово-морська кампанія Хансандо. Адмірал Лі Сунсін після перемог у червні був зайнятий ремонтом кораблів та відновленням сил у Йонсу. В той же час, Хідейоші шукав можливостей знищити корейський флот, тому надіслав одного зі своїх генералів Вакісаку Йосухару з 70 кораблями та елітним підрозділом його власних військ. Другий флот під командуванням Кукі Йошітака і третій під Като Йошікара пізніше приєдналися до Йосухару за наказом Хідейоші. Знаючи про майбутню битву, Сунсін зібрав флот з 51 корабля, об'єднавши сили з адміралами Лі Окгі та Вон Кюном та вирішив виманити ворога у відкрите море біля острова Хансандо. За планом, адмірал розташував більшу частину своїх військ поруч з Хансандо, й інші 5 кораблів надіслав до Кьонерян, аби виманити японців. Ворог, побачивши жалюгідну кількість кораблів, одразу почав переслідування, але був змушений невдовзі зіткнутися з корейським флотом на чолі з Лі. Коли японці вийшли у відкрите море і досягли узгодженого місця, флотоводець наказав зайняти позицію Хагікджин¹ і атакувати спочатку флагманський корабель. У результаті цієї кампанії, Лі Сунсін, маючи всього 58 кораблів розгромив 67 японських, не втративши жодного. Щодо співвідношення людських жертв, то жертви японців налічували понад 10 000, а корейців – 19 померлих. Визнаючи велику роль Лі Сунсіна у ході війни, його призначили Самдо-сугун-тонгджеса² і під його командуванням опинилися об'єднанні військово-морські сили трьох провінцій [8, с. 31].

¹ Хагікджин – одна зі схем оборони, яку ще називали «крила журавля». У ній корабель-черепаха був посередині інших кораблів, що ставали у вигнуту лінію, схожу на крила журавля, таким чином оточивши ворогів перед атакою.

² Самдо-сугун-тонгджеса – звання «Головний командувач великого флоту, який об'єднує 3 флоти (Чолла, Чунгчон, Гьонсан)»

Четвертою, найвідомішою та найвідважнішою була битва за Мьон Рян. У грудні 1596 р., коли переговори між Китаєм та Японією провалились, Хідейоші після чотирирічної перерви, поновив плани про захоплення Кореї. Тим часом, адмірал Лі переживав чергові труднощі через звинувачення висунуте Вон Кюном. Японці ж знали, що якщо вони хочуть реалізувати свої плани, то в першу чергу їм потрібно знищити ворога номер один і причину всіх їх поразок – Лі Сунсіна, тому продумали план, аби позбавити його симпатії короля: надіслали свого солдата Йошіру у військовий табір генерала Кім Йонсу, де японець запропонував, що буде корейським шпигуном. Одного дня Йошіра відрепортував генералові Кіму, що флотоводець Като Кійомаса збирається наступати на Корею, і тому до нього потрібно направити Лі Сунсіна. Генерал Кім просив дозволу у короля, щоб надіслати адмірала Лі до того місця, куди просувається ворог. Однак Лі, незважаючи на всю свою відданість королю, вперше не підкорився його наказу, адже знав, що там неймовірно небезпечне місце через кам'янисте дно та течії. Адмірал вважав, що це буде самогубством, проводити будь-яку військову операцію в тих умовах. Коли король про це дізнався, то був неймовірно розлючений, й подумав, що адмірал Лі зазнався й саме тому не хоче виконувати наказ [5, с. 182–185]. В результаті, 12 квітня 1597 р. адмірала Лі взяли під арешт і ледь не втратили. Короля змогли вмовити, тому лише за видатні заслуги флотоводця помилювали, понизивши до простого піхотинця та звільнили з в'язниці 16 травня 1597 р. А Вон Кюн отримав звання, яке нещодавно належало Лі Сунсіну і став головним військово-морським командувачем трьох провінцій. Тим часом, шпигун Йошіра підганяв генерала Кіма надіслати корейський флот, аби протистояти японським кораблям, тому Вон Кюн повів всі кораблі, які вдалося зібрати. Результат був передбачуваним, катастрофа до якої призвів командувач своїми безглуздими маневрами та військовими комбінаціями, знищила майже весь флот. Зі 134 кораблів, якими керував Вон Кюн, уціліли всього 12 і то лише завдяки командувачу Пе Солю.

Це була перша і остання морська поразка з боку корейців у період Імджинської війни. Коли король почув про розтятий флот, він відкликав свою постанову щодо Лі Сунсіна, поновив його на посаді. Командувач Лі повернувся до виконання своїх обов'язків і хоча йому вдалося знайти ще один корабель, проте навіть з 13 кораблями, шанси були мізерні. Сам король писав йому: «Ти не зможеш протистояти япон-

цям, тому краще розформувати флот і використати його у боях на суші» [5, с. 189], але адмірал вирішив рушати в бій і 25 жовтня 1597 р., зібрав свій флот і направив його до гирла протоки Мьон Рян. Далі відбулося те, що корейці називають «чудом на протоці Мьон Рян». Корейському флоту на чолі з Лі Сунсіном вдалося відбити наступ 330 японських кораблів, маючи всього 13 боєздатних [11, с. 482]. Фактично флот Лі виступав проти 133 японських кораблів, інша ж частина японців стояла трохи далі, бо місце, яке обрав Лі Сунсін для бою, було дуже вузьке [12, с. 201–202]. Таким чином, японці не змогли виступити одразу з усіма своїми кораблями та побачити точну кількість корейських кораблів. Ця перемога шокувала японське командування і зірвала плани подальшого просування по корейському узбережжю. Однією з головних причин перемоги був неймовірний авторитет Лі Сунсіна серед солдатів та місцевого населення. В найважчій битві йому вдалося зупинити дезертирство декількох капітанів, які піддалися паніці та забезпечити непорушність воєнного строю, в якому він використовував улюблену тактику – дистанційну поразку ворога [11, с. 490]. З іншого боку, така перемога стала можливою у зв'язку з тим, що японські капітани неправильно оцінили чисельний склад корейського флоту і почали відступати, коли перша спроба була відбита. Крім того, Лі Сунсін використав човни з простими людьми далеко на горизонті і не вводячи їх у бій, психологічно тиснув на ворога [11, с. 486–490].

Фінальною для Лі Сунсіна стала битва за Но Рян. 18 вересня 1598 р. японський флот отримав звістку про смерть Хідейоші [12, с. 218], а також наказ відступати і повертатися. Дізнавшись про це, адмірал Лі вирішив заблокувати ворогу прохід назад і об'єднатися з Мінським воєнно-морським флотом адмірала Чен Ліня. Адмірал Лі Сунсін повів флот в останню свою битву 16 грудня 1598 р., в якій корейці остаточно відбили ворожу навалу, потопивши 200 кораблів, втекти змогли ж лише 50 японських кораблів. У цій битві від смертельної кулі загинув найвидатніший флотоводець усіх часів Лі Сунсін, з останніми словами: «Битва на само-

му піку. Накрийте мене зараз щитом і не дайте нікому з солдатів дізнатися про мою смерть» [13, с. 237–238].

Отже, Лі Сунсін пройшов складний шлях від простого солдата до воєнно-морського командувача (адмірала). Незважаючи на важку долю, до останнього залишався відданим королю та корейському народу. Він був геніальним тактиком, стратегом, непереможним флотоводцем і, що не менш важливо, командувачем, який цінував життя кожного солдата та виграв битви з мінімальними втратами. Крім того, Сунсін був новатором та першовідкривачем у кораблебудівництві, адже саме він побудував перший у світі броньований залізом корабель-черепаху – кобуксон, який не тільки трошив ворожі кораблі своїми шипами, що знаходилися на броньованій кришці-панцирі, але й захищав солдатів від обстрілів. Адмірал Лі був одним з найталановитіших флотоводців у світовій історії, він не програв жодної зі своїх 23 битв, навіть коли фактично виступав з 13 кораблями проти 330 японських. Своїми перемогами Лі Сунсін врятував не тільки Корейський півострів, зупинивши просування ворожого флоту, але й усю Азію, адже японський військово-політичний лідер, Тойотомі Хідейоші, планував дійти аж до Індії. Ним досі пишаються, як в КНДР, так і в Республіці Кореї, та вважають одним з найвизначніших національних героїв.

Отже, історіографічний аналіз показав, що дана тема не опрацьовувалась вповні ані західними вченими, ні, тим більше, їх українськими колегами. Крім того, наявні праці недостатньо повно розглядають історичний портрет Лі Сунсіна, здебільшого тому, що флотоводець розглядається в контексті Імджинської війни або історії Кореї взагалі. Проблема дослідження, в першу чергу, полягає у відсутності доступу до спеціальної літератури в Україні. Окрім того, більшість досліджень опубліковано корейською або рідше англійською мовами. Щоб вповні опрацювати першоджерела, потрібно звернутись до китайських ієрогліфів. Проте, існуюча джерельна база та здобутки корейської історіографії, роблять Імджинську війну й постать Лі Сунсіна, як одну з ключових у ній, перспективними в плані вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Серед зарубіжних учених Admiral Yi Sun-sin: A Brief Overview of His Life and Achievements. Samjung Munhwasa, Seoul, Seodaemun-gu: Korean Spirit & Culture Promotion Project, 2009. – 81 p.
2. George Alexander Ballard. The Influence of the Sea on the Political History of Japan. – London: Forgotten Books, 2013. – 339 p.
3. 조선왕조실록선조실록. 42권.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sillok.history.go.kr> [Чосон Ванджо сіллок Сонджо сіллок (Хроніки правління короля Сонджо з королівської династії Чосону). 42 частини]

4. 조선왕조실록선조수장실록.4권.: [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: <http://sillok.history.go.kr> [Чосон Ванджо сїллок Сонджо суджон сїллок (Хронїки правлїння короля Сонджо з королївської династїї Чосону з поправками). 4 частини]
5. Jo Seong-do. Admiral Yi Sun-Sin a National Hero of Korea. – Seoul: Sinseowon, 2005. – 303 p.
6. Коваленко О. Самурайські хронїки. Ода Нобунага. – К.: Дух і Літера, 2013. – 960 с.
7. Ли Сун Син. Военный дневник (Нанчжун ильги) / Вступит. статья, пер. с ханмуна, коммент. и прил. О.С. Пироженко. – М.: Наука. – Вост. лит., 2013. – 375 с.
8. Marc Jason Gilbert. Admiral Yi Sun-Sin, the Turtle Ships, and Modern Asian History // Education About ASIA. Asia in World History: 1450–1770. – Chattanooga: University of Tennessee, 2007. – V. 12. – №1. – P. 29–35.
9. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: Підручник / В.А. Рубель. – К.: Либідь, 2002. – 736 с.
10. 류성룡. 징비록 / 이재호 옮김. – 서울: 역사야아침., 2007. – 415쪽.
[Рю Сонрьон. Чинбірок («Записи про сумні уроки минулого, щоб остерігатися бід у майбутньому») / переклад Лі Джехо. – Сеул: Історичні сніданки, 2007. – 415 с.]
11. Samuel Hawley. The Imjin War: Japan's Sixteenth-Century Invasion of Korea and Attempt to Conquer China. – Lexington, Conquistador Press, 2014. – 664 p.
12. Stephen Turnbull. Samurai Invasion: Japan's Korean War. – London: Cassell&Co, 2002. – 256 p.
13. 이순신. 임진장초. 대흥하 옮김. –서울: 연세대학교출판부, 1981. – 276쪽.
[Лі Сунсін. Імджин Джанчо (Донесення адмірала Лі Сунсіна [до короля] по Імджинській війні) / переклад Те Хунха. – Сеул: Видавництво університету Йонсея, 1981 – 276 с.]
14. 이순신. 난중일기 / 편집 김성민. –서울: 아이월 콘텐츠, 2014. – 696쪽.
[Лі Сунсін. Нанчжун Ильгі: Щоденник воєнного періоду / за редакцією Кім Сонміна. – Сеул: Айвел Контентс, 2014 – 696 с.]

© *Ивелина Черевко*
(Киев)

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОРЕЙСКОГО АДМИРАЛА ЛИ СУНСИНА (1545–1598): ИСТОРИОГРАФИЯ

Адмирал Ли Сунсин сыграл чрезвычайную роль не только в истории Кореи, но и всей Азии. В статье раскрываются важнейшие вехи его жизни и военный путь выдающегося флотоводца. Кроме того, в статье освещены источники и работы выдающихся ученых, которые посвятили свою жизнь изучению данной темы. Историкографический анализ показал, что имеющиеся работы недостаточно полно раскрывают исторический портрет Ли Сунсина и его роль в истории Кореи. Ему уделено незначительное внимание в отдельных исследованиях ученых в контексте других важных проблем Имджинской войны или корейской истории.

В статье раскрывается процесс становления и деятельность Ли Сунсина, а также некоторые ключевые события, которые имели влияние на формирование личности этой неординарной фигуры. Подается краткая биография и описание самых значимых его военно-морских кампаний. Уделено внимание самостоятельным переводам с корейского языка характерных цитат из некоторых первоисточников.

Ключевые слова: Ли Сунсин, Имджинская война, корабль-черепаха, кобуксон, корейский военно-морской флот, Нанчжун Ильги, Чинбирок, Имджин Джанчо, Чосон Ванджо сїллок.

© *Ivelina Cherevko*
(Kyiv)

LIFE AND ACHIEVEMENTS OF KOREA'S ADMIRAL YI SUN-SIN (1545–1598): HISTORYOGRAPHY

Admiral Yi Sun-sin was a highly influential figure in Korean history, but his impact also influenced the rest of Asian history. This article describes the most significant milestones of his life and the advanced strategic military approach he carried out during his time as a naval commander. In addition, the article gives information about some of the primary sources and dedicated scholars who have lent their lives work to this topic. Historiographical analysis has revealed that existing works do not construct an accurate historical portrait of Yi Sun-sin's impact beyond Korean History. Little attention to Yi Sun-sin's portrait is given by important scientists in the independent researches on Imjin War and Korean History.

The article explores how Yi Sun-sin rose to power and some of the key experiences that molded the becoming of his influential character. There is a brief biography and descriptions of some of his main Naval Campaigns. Furthermore, there are some quotes of the primary sources that were independently translated from Korean texts.

Keywords: Yi Sun-sin, the Imjin War, the Turtle ship, the Kobukson, the Korean Navy, Nanjun Ilgi, Chingbirok, Imjin Changch'o, Joseon Wangjo Sillok.

До редакції надійшла 20.12.2015.

КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ В ЧАСИ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ (XIX – 80-ТІ РР. XX СТ.)

Акцентується увага на історіографії української колонізації Запоріжжя в часи кошового отамана Петра Калнишевського. Підкреслюється, що в дослідженнях XIX – початку XX ст. чільне місце відводиться господарській діяльності П. Калнишевського, яка спрямовувалась на економічний розвиток Запорозької Січі, в основу якої покладалось заселення козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації».

Колонізацію та економічний розвиток Запоріжжя в період отаманування П. Калнишевського вивчали в XIX ст. А. Скальковський, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Г. Надхін, Д. Багалій, Д. Яворницький. У своїх дослідженнях вони зазначали, що основною метою колонізаторської політики було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії.

Уперше термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського вжито Ф. Ніколайчиком. Історик Д. Багалій вперше в історіографії розглянув запорожців як безпосередніх учасників колонізації Півдня України, визначивши їх роль у цьому процесі. Дослідник, пишучи про етнічний склад населення регіону, наголошував, що його більшість була українською. Домінуючим типом господарства на Запоріжжі в другій половині XVIII ст., за його переконанням, залишався український. Новаторським у працях Д. Багалія є включення Донбасу до загальної історії регіону Півдня України.

Наукові доробки XIX ст. із деякими доповненнями лягли в основу праць істориків пізнішого періоду. Так, подібну оцінку колонізаторської політики зустрічаємо в розвідках дослідників першої половини XX ст. – В. Біднова, Л. Падалки, А. Каценка, М. Аркаса, І. Крип'якевича.

Наукові праці істориків радянської доби, пропущені через решето тогочасної цензури, спрочено і викривлено пояснювали події, пов'язані з Запорозькою Січчю та кошовим отаманом П. Калнишевським. Хоча у дослідженнях О. Апанович, К. Гуслистого, М. Слабченка, В. Грекова, М. Кириченка, В. Голобуцького знаходимо важливі матеріали з соціально-економічної історії Запоріжжя в часи П. Калнишевського, характеристики етапів колонізації земель Запорозької Січі, де підкреслюється основна роль українського селянського і козацького населення в освоєнні Степу. Науковці стверджують, що запорожські поселення були заходами П. Калнишевського державного значення й несли на собі ще й сліди «культурної колонізації». Радянський історик В. Кабузан, з посиланнями на архіви, переконливо довів, що населення Півдня в період, який досліджується, складалося переважно з етнічних українців. Основні форми ведення господарства на Запоріжжі в період Нової Січі, господарську діяльність П. Калнишевського дослідив В. Голобуцький. Радянська історіографія була затиснута ідеологічними лецатами і питання колонізації та економічного розвитку Запоріжжя в часи П. Калнишевського висвітлювались переважно на догоду тогочасній марксистсько-ленінській методології.

Ключові слова: колонізація, економічний розвиток, господарська діяльність, Запоріжжя, Південь України, П. Калнишевський, історіографія.

Запорозька Січ протягом кількох десятиріч впливала на суспільно-політичне життя всієї України. Вона стала національним символом українського народу, феноменом вітчизняної історії. Козацтво як неповторне, самобутнє явище відзначалося не лише своєю воїнською звитягою, а й конструктивною та прогресивною соціально-економічною діяльністю. В середині XVIII ст. активізувалася стихійна українська колонізація на теренах Запоріжжя.

Чільне місце в історичній літературі посідає господарська діяльність П. Калнишевського, спрямована на економічний розвиток Запорозької Січі, в основу якої було покладено заселен-

ня козацького краю, що увійшло в історіографію як «політика колонізації».

Це питання в XIX ст. вивчали такі історики, як А. Скальковський, П. Єфименко, Ф. Ніколайчик, Д. Багалій. У своїх працях дослідники зазначали, що основною метою колонізаторської політики було забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії.

А. Скальковському в «Історії Нової Січі...» (за життя витримала три видання – 1841, 1846, 1885–1886 рр.), за твердженням Г. Швидько, фактично вдалося написати «військово-політичну історію Запорозької Січі і пов'язані

з нею питання боротьби запорожців за свої землі проти натиску царизму, внутрішні незгоди в їх середовищі, викликані різними факторами об'єктивного і суб'єктивного порядку», показати «взаємодію між природним середовищем і характером господарства, яке склалося у Подніпров'ї, між ступенем колонізації і історичною місією козацтва, характером існуючого на Запоріжжі устрою» [31, с. 16]. А. Скальковський, наголошуючи на значимості землеробства на Запоріжжі, стверджує, що «сама громада, походзячи від руської крові, була колонією народу землеробського» [27, с. 143]. Заселення степів Запорозьких, як пише автор, проходило по річці Орелі й нижче Самари. Щодо господарства, то найбільше виділялись Самарська, Кодацька, Орільська та Протовчанська паланки: «Там було й хліборобство, й інші галузі справжнього господарства» [27, с. 143].

Історик П. Єфименко писав: «знаючи, що недостаток в хліборобстві був основною причиною тієї залежності, в якій перебувало військо від царського жалування, він (П. Калнишевський. – Г.К.) всі зусилля спрямував на збільшення кількості сіл, хуторів та зимівників, вимагаючи, щоб нові поселенці неодмінно орали землю і сіяли жито» [12, с. 408]. Збільшення населення відбувалося за рахунок переселенців з Нової Сербії, Польщі і Буджака, для яких відводилась територія Кодацької паланки. Зі статті дізнаємось, що П. Калнишевський у 1755 і 1758 рр. у складі депутації перебував у Санкт-Петербурзі, де відстоював право запорозьких козаків на їхні землі, проти розширення сербських і новосербських поселень.

Уперше термін «колонізація» щодо політики П. Калнишевського було вжито в кінці XIX ст. Ф. Ніколайчиком. Розглядаючи проблему заселення вільних територій, автор виникнення численних населених пунктів відносив саме до заслуг П. Калнишевського. За словами дослідника, «найчудовіший запорозький ватажок», «людина з військовими доблестями», «спритний дипломат, обдарований адміністратор», кошовий отаман «посилено займався колонізацією Запоріжжя» [31, с. 250]. При ньому з'являлись не лише нові зимівники, хутори, а й цілі села. Як наголошує Ф. Ніколайчик, на запорозькі землі «народ ішов з України руської і польської, з Молдавії, з Новосербських поселень і навіть з татарського Буджака» [31, с. 250].

З пафосом описуючи славні сторінки історії запорозьких козаків, Г. Надхін підкреслює, що саме вони «першими заселили пустирі Новоросійські зимівниками, хуторами, селами,

містечками, які перетворились потім у міста. Запорозці першими кинули багатоплідне зерно в благодатну тутешню землю, яка годувала хлібом всю Європу» [22, с. 67].

Найважливішою проблемою творчості Д. Багалія стала історія колонізації. Вчений, надаючи історії колонізації першорядну роль в історичному процесі, був близький до американського дослідника Ф. Тернера, який пояснював особливостями колонізації історичну спадщину своєї країни. На думку В. Кравченка та Н. Швайби, саме Д.І. Багалій зумів здійснити одну з перших спроб концептуалізації історії Півдня України й створити загальну схему її історичного розвитку [20, с. 5].

Д. Багалій чітко вказав на необхідність дослідження колонізації Запоріжжя: «Вивчення питання колонізації має першочергове значення для істориків» [25, с. 1]. Специфіка історії краю, на думку історика, полягала у темпах колонізаційного процесу, у вражаючих результатах самої колонізації, а також участь у ній різних народів, але «головні контингенти його давала Україна» [1, с. 54].

Вперше в історіографії Д. Багалій розглядає запорожців як безпосередніх учасників колонізації Півдня, намагаючись визначити їх роль у цьому процесі. Автор переконливо стверджує, що «першими колоністами Новоросійських степів стали запорозькі козаки» [18, с. 20]. Розвиваючи думку далі, історик пише, що «поряд з військовою метою... – Запоріжжя переслідувало й інше завдання – колонізацію раніше пустинного краю; якщо раніше домінувала перша мета, то потім все більшого значення набувала друга... Остання Нова Січ досягла в цьому плані найбільших успіхів» [18, с. 23–24]. Саме запорожці підготували підґрунтя для швидкого заселення краю в другій половині XVIII ст., ведучи боротьбу з татарами, приймаючи переселенців із Гетьманщини, перетворюючи зимівники на слободи [1, с. 92, 95].

Пишучи про етнічний склад населення, Д. Багалій припускав, що його більшість була українською (малоросійською) [1, с. 467]. Історик обґрунтував тезу, що саме запорожці заклали основи мирної колонізації в краї та продовжували колонізувати ці землі й після знищення Запорозької Січі 1775 р., залишаючись помітною складовою частиною процесу вільної народної колонізації [1, с. 91]. Науковець припустив, що запорожці самі були спроможні заселити більшість земель «вольностей», якби їх не віддали іншим. Іноземну колонізацію він розглядав окремо, як характерну особливість колонізації Новоросії в цілому [1, с. 167].

Домінуючим типом господарства на Запорозжжі в другій половині XVIII ст., на думку вченого, залишався український (малоросійський) [1, с. 515]. Розвиток матеріальної культури він ототожнював із розвитком землеробства в краї.

Новаторським елементом книги Д. Багалія можна вважати включення Донбасу до загальної історії регіону Півдня України, хоча він не знайшов належної оцінки до сьогодення [1, с. 68–72].

Д. Багалій у наукових працях пише не лише про Січ-фортецю, й про те, що у XVIII ст. там було торгове містечко, де купці «за дешево купували у козаків здобутки їх рибальства, мисливства та здобич од «луплення» стад і дуже дорого продавали товари, необхідні для козаків» [18, с. 58]. Оскільки Січ займала невелику територію, тому значна частина її населення мусила виходити на вольності, – на зимівники, де вони зайнялися промислами і свою продукцію привозили на Січ. Д. Багалій скрупульозно описує значимість бджільництва, полювання, скотарства як трьох «найважливіших промислів запорожців» [18, с. 59]. Скотарство XVIII ст. він називає «основою індивідуального багатства, джерелом для накопичення грошей» [18, с. 60]. І подає це на прикладі останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, який продав овець на величезну на той час (дата не називається. – Г.К.) суму в 28 тис. крб. Дослідник також наводить дані (правда, без посилань на джерело) за 1769 р., коли татари у ході свого нападу «захопили у кошового отамана 600 коней, у Колпака 1200 овець, 127 коней і 300 голів рогатої худоби; у військового писаря Глоби 4000 овець і 130 волів; у козака Дудника 250 коней і 70 волів; у козака Рудя 5010 овець і 6 волів; у козака Горюхи 2000 овець і 6 коней; у козака Абрама 200 коней і 50 волів, і це не зруйнувало остаточно їх господарство» [18, с. 60]. Д. Багалій, описуючи різні форми господарства запорозької старшини, подає важливу статистику про кількість козаків, найманих робітників, селян-хліборобів у зимівниках. Зокрема, у 12 зимівниках Самарської паланки козаків було 1546 чоловік, наймитів – 1801; у зимівниках (не називається їх чисельність. – Г.К.) Личківської паланки – відповідно 54 і 412 чоловік. Тобто, в Самарській паланці на 1,5 господарів припадало 1,8 наймитів, а в Личківській – наймитів було в 7,6 разів більше, ніж хазяїв, що говорить про них, як господарства найманої праці [18, с. 60].

Історик, знову ж таки на прикладі П. Калнишевського, наводить дані про поширення купівлі нерухомого майна, позику грошей під заставу зимівника.

Пишучи про постійний ріст чисельності зимівників (на 1766 р. називається їх кількість у 4000), Д. Багалій наголошує на перетворення господарств з часом у хліборобські. На прикладі Самарської, Кодацької, Орільської і Протовчанської паланок він розкриває масштаби хліборобських господарств, хлібної торгівлі, грошових прибутків.

Окремо йде мова про торговельні шляхи і ринки збуту продукції. На Запорозжжі виділяє сухопутну і морську, закордонну і внутрішню торгівлю. Наголошується на домінуючій ролі грошей у товарному обміні запорожців, що спонукало російський уряд заборонити вивіз в Крим і Туреччину срібної і золотої монети.

Повертаючись знов і знов до господарської діяльності П. Калнишевського, Д. Багалій неодноразово наголошує на «особистому зайнятті справами» отаманом [18, с. 65]. Описуючи результати господарювання кошового, історик, фактично повторює опубліковані раніше матеріали Д. Яворницького та А. Скальковського. Це і дані про наявність великої рогатої худоби та коней у господарствах отамана, їх продаж, отримані від нього кошти [18, с. 85].

Ліквідацію Запорозької Січі автор називає давно спланованими колоніальними намірами Російської імперії з метою знищення економічної самостійності Запорозжжя, розширення своєї території за рахунок освоєних запорожцями земель, втілення державної централізації з поміщицько-кріпацькою системою соціальних відносин, «знищення українського конкурента» [18, с. 65].

Відомий історик козаччини Д. Яворницький, даючи відповідь на питання про причини ліквідації Запорозької Січі, наводить текст маніфесту імператриці Катерини II: «Заводя собственное хлѣбопашество, расторгали они (запорозькі козаки – Г.К.) тѣмъ самое основаніе зависимости ихъ отъ престола нашего и помышляли, конечно, составить изъ себя, посреди отечества, область, совершенно независимую, подъ собственнымъ своимъ неистовымъ управленіемъ...» [11, с. 4]. Далі вказується, що запорожці, користуючись своїми землями, «довольно уже и преуспѣли», приносячи «существенный отъ онаго государству вредъ» [11, с. 4]. Тобто, значні успіхи запорожців у веденні господарства, хліборобстві, економічна незалежність, згідно з маніфестом Катерини II, становили небезпеку для Російської імперії, що й послужило однією з причин ліквідації Запорозької Січі.

В «Історії України», виданій 1886 р. товариством «Просвіта» у Львові, зазначається:

«Спочатку ці землі (запорозькі – Г.К.) лежали пустирем; у безкінечних запорізьких степах водилися табуни диких коней. З часом запорожці стали закликати на свої вільні степи селитися охочих людей. Приходили люди з України, з Волощини, з Польщі; товариство радо їх приймало, наділяло землями, але вимагало щоб вони оселившись орали землю і сіяли жито. Ось так на запорозьких землях поблизу Січі стали заводитися хутори і села» [24, с. 2–3].

Важливим для істориків є документ із архіву В.С. Попова, колишнього секретаря Г.О. Потьомкіна, який зберігався в приватній колекції професора університету св. Володимира О.І. Ставровського. Надрукований він вперше 1882 р. у журналі «Кіевская старина». У ньому наголошується на важливості освоєння козаками запорозьких земель, успіхах у господарюванні. Далі йде мова про «насильницьку нову штучну колонізацію краю Російською імперією», «руйнацію зимівників і відмінно влаштованих господарств» [21, с. 326], захоплення та розкрадання запорозьких земель («гігантського по розмірах запорозького пирога»), які «займали весь простір нинішніх двох губерній херсонської та катеринославської і становили понад десять мільйонів десятин землі» [21, с. 323]. У документі стверджується, що «ситий, балуваний, розпещений Потьомкін, який розпоряджався по своїх примхах долею величезного краю, додумався до неіснуючого грецького проекту, прагнучи переступити всі країни та моря, добратися до Царгорода, відновити давню Візантію і заради своїх фантастичних проєктів він поспішав покінчити із запорожцями, знищуючи історичне їхнє право і значення, одна лише згадка їх про це право перетворюється в тяжкий державний злочин...» [21, с. 325].

В одній із статей «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей» [10, с. 283–704] подається чисельність реєстрованих козаків у Коші від 20 січня 1762 р. – 3245 осіб, запорозької військової старшини – 5 (серед неї називається військовий суддя П. Калнишевський), курінних отаманів – 38, священників січової церкви – 10 осіб тощо [10, с. 655]. Важливим джерелом є донесення кошового отамана від 7 січня 1763 р. генерал-губернатору Глебову про захоплення козацьких коней постояльцями з фортеці св. Єлизавети [10, с. 647].

Наукові доробки XIX ст. із деякими доповненнями лягли в основу праць істориків пізнішого періоду. Так, подібну оцінку колонізаторської політики зустрічаємо в розвідках дослідників першої половини XX ст. – В. Біднова, Л. Падалки, А. Каценка, М. Аркаса, І. Крип'якевича та

ін. Зокрема, В. Біднов при висвітленні питання про заселення вольностей Війська Запорозького приходить до висновку, що місце розселення прийшлого народу не обмежувалося лише Кодацькою паланкою, про що свого часу сповіщав П. Єфименко, їм надавались у розпорядження й землі Орільської паланки [2, с. 26].

Л. Падалка високо оцінив політику колонізації, вбачаючи в ній природне перетворення Запоріжжя в нове цивільне суспільство, яке суттєво відрізнялося від воєнної запорозької общини [26, с. 14].

1905 р. у книзі [23] з історії міста Олександрівська (пізніше – Запоріжжя) Я. Новицький ретельно описав будівництво Олександрівської фортеці на землях Війська Запорозького Низового у ході створення російським урядом укріпленої Дніпровської лінії (1770–1806 рр.). Цінність книги полягає в подачі листування (близько трьох десятків листів) між Кошем і отаманом П. Калнишевським, який із старшиною та запорозьким військом протистояли в придніпровських степах турецькому війську, а в цей час (літо 1770 р.) на Запорожжя прибували російські війська, «пригнані з Воронежської губернії 3000 робітників, які на р. Самарі будували редути, копали землянки, заготовляли сіно...» тощо [23, с. 5]. Повідомляється також і про знищення ними ряду запорозьких зимівників.

Наукові праці істориків радянської доби, пропущені через решето тогочасної цензури, спрощено і викривлено пояснювали події, пов'язані із Запорозькою Січчю та кошовим отаманом П. Калнишевським.

Прикладом можуть слугувати праці О. Апанович та К. Гуслистого, В. Голобуцького, опубліковані в другій половині XX ст. Так, за підрахунками О. Апанович та К. Гуслистого, на кінець існування Запорізької Січі на її території існувало близько 4 тис. зимівників. Проте автори не зараховують це до заслуг П. Калнишевського, тоді як із документів і попередніх студій, достеменно відомо, що в ці роки кошовим був П. Калнишевський, який саме й займався активною колонізацією краю. Таке замовчування пояснюється насамперед негативним ставленням до кошового отамана з боку радянської влади. Більш детального змісту в праці набуває проблема особистого господарства П. Калнишевського, причому простежується негативно забарвлене змалювання кошового, як представника заможної верстви населення, яка використовувала працю низів у власних інтересах. Володіючи двома зимівниками та млинами, зазначають історики, кошовий використовував працю посполитих для догляду за ними [8, с. 14].

На відміну від А. Скальковського та Д. Яворницького, які головну увагу в своїх дослідженнях зосередили на політичній історії Запорозької Січі, М. Слабченко зосередився на правовій, соціальній, економічній та адміністративно-територіальній проблематиці. Дослідник ретельно вивчив кошовий архів, який тоді знаходився в Одесі, критично переосмислив праці багатьох попередників (Д. Яворницького, А. Скальковського, Л. Падалки, Ф. Міллера, П. Куліша, М. Грушевського та ін.), з допомогою позитивістської, особливо соціологічної та марксистської методології, ґрунтовно проаналізував зазначені аспекти запорозької історії.

У першому розділі частини першої п'ятого тому циклу монографій вченого [30] аналізується історіографія, з'ясовується проблема походження та ідентифікації запорозького козацтва, заселення Пониззя, окреслюються кордони, подається теоретико-правове обґрунтування державного апарату та механізму держави у Вольностях, міжнародно-правової суб'єктності Коша Січі. Вчений вважав Січ самодостатньою, самостійною державою [30, с. 210]. Під дефініцією «господарство» він розуміє не економіку в чистому вигляді та у вузькому розумінні. Для М. Слабченка господарство – це механізм держави, який складається з апарату управління, примусу й державних підприємств, установ, закладів, що в цілому охоплюють поняття держави у його трактуванні. Соціальні зрушення в середовищі старшини, на думку автора, робили її землевласниками, по духу – дворянами-поміщиками, а їхню владу на Січі – поміщицькою [30, с. 212–213]. Дефініцію «вольності» науковець трактує як волю козаків розпоряджатися землею, встановлювати норми користування нею, права власності, які належали лише козацтву.

У другому розділі досліджується запорозький курінь як головна військово-адміністративна та судова одиниця Січі. За переконанням М. Слабченка, саме курінь започаткував Січ, адже він виник першим і дав поштовх подальшому розвитку самоврядування та державотворення на Запорозжжі. Січ у державно-правовому аспекті за формою устрою стала федерацією куренів. Курінь, як «самостійна економічна одиниця», відіграв провідну роль у здійсненні курінними отаманами організації господарства [30, с. 245]. Важливим є розкриття українським істориком і правником проблем походження куренів, їх назв, структури, самоуправління, організації господарства, морально-етичних правил, духовності, культури, психологічно-ментальної спорідненості козаків

тощо. Значне місце відводиться такому «поширеному явищу споріднення запорожців, як побратимство» [30, с. 230–231]. Погоджуємось з твердженням В. Заруби, що «й до сьогодні немає аналогів в історичній літературі за глибиною і широтою аналізу куреня в динаміці його розвитку» [14, с. 362].

У третьому розділі важливим є вивчення еволюції січового товариства, кількості й хронологічної послідовності та назв Січей, кількості куренів у кожній з них. Вражає скрупульозність підходу вченого до характеристики кошового отамана, поля його діяльності. На ряді прикладів історик доводить обрання на цю посаду «одного із дужчих отаманів», «переважно з давніших куренів», «Калнишевського – з Куцівського», «військового осавула до кошівства» [14, с. 271]. На кошового отамана можна було обирати одну особу «скількись разів», «вік при цьому не мав значення» [14, с. 271]. Чим більше відповідав кошовий ідеї батьківства, тим більше було його значення й повага до нього [14, с. 277]. Відштовхуючись від тодішньої марксистської методології, М. Слабченко приходить до «оригінальних» висновків про панування на Січі «мусульманського феодалізму».

Четвертий розділ, який повністю присвячений нормам запорозького права, є корисним нам у контексті висвітлення розвитку приватної власності на Січі XVIII ст. (на землю, майно), натуральної та грошової форми оплати, класифікації злочинів та їх покарань тощо. Акцентується також увага на розвитку «господарчо-індивідуальної власності» на Новій Січі [14, с. 311].

В п'ятому розділі з'ясовуються соціально-правові засади діяльності загальносічової ради функціонування господарства, податкової системи у Вольностях, процес утворення запорозької старшинської еліти, соціально-правова сутність інститутів державного механізму Коша Нової Січі. Детально характеризуються найважливіші види господарської діяльності: скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво тощо [14, с. 315–340]. На прикладі «великих підприємств» П. Калнишевського, історик робить висновок про те, що скотарство на Новій Січі було у рази прибутковішим від хліборобства [14, с. 323]. Окремо розкривається соціальний склад населення Запорозжжя та його правове становище. Подається опис майна січової старшини, видів сільськогосподарських робіт, умов праці та форм оплати, податків тощо.

У другій частині [29] цінним є розділ, який розкриває історію та етапи колонізації земель

Запорозької Січі, де підкреслюється основна роль українського селянського і козацького населення в освоєнні Степу. Третій розділ відображає соціально-економічний розвиток Вольностей, економічні зрушення у другій половині XVIII ст., склад населення, повинності, побут тощо.

Заслуга М. Слабченка, за словами дослідника його наукової спадщини В. Заруби, полягає в тому, що «на підставі наукового, об'єктивного підходу до проблеми вчений подає виважені оцінки соціально-економічного та юридичного устрою Січі, пропонує власну концепцію минулого Вольностей, періодизацію їх розвитку. Створена М. Слабченком схема вибирає, перш за все, історію державних, юридичних, адміністративних та соціальних аспектів, чого не було у працях попередників, а відтак це був дійсно революційний переворот в історичній та історико-правовій науці» [14, с. 368].

Актуальними є висловлювання М. Слабченка про те, що індивідуальне господарство передбачало економічну свободу, як гарантію самостійності господарювання [28, с. 140]. На думку вченого, економічна свобода була рушійною силою при обігу земель, а хутір – основою господарювання.

В. Греков вказує, що якби не російсько-турецька війна, то Запорізька Січ була б зруйнована раніше, ніж 1775 р.: «...московський уряд, рано чи пізно, але мусів покінчити рахунки з Запорожжям, що енергійно відстоювало й свої автономні права на самоврядування й свої земельні вольності, що заваджали здійснювати урядові плани щодо адміністраційно-економічного устрою Новоросійського краю» [7, с. 209].

Автор подає статистичні дані (правда, без посилок на джерела) щодо кількості зимівників у 4-х запорозьких паланках: у 1755 р. їх було 431, а на час знищення Січі 1775 р. – понад 2000, а саме: на лівому березі Дніпра – 838, на правому – 1178 [7, с. 217]. Йде мова про зимівники, «що рясніли численними отарами овець й табунами коней». В. Греков стверджує, що такий «поміщицький характер господарсько-побутового життя військової старшини особливо гостро визначився саме за Калнишевського з 1760-х років» [7, с. 218]. Знаходимо, що П. Калнишевський мав два великих хутори – на Саксагані й Каменці – з величезними господарствами. Наводяться дані про набіг татарів на Запорожжя у 1769 р. і пограбування майна кошового отамана та крадіжку понад 600 голів коней. Козак Поповичського куреня Ф. Рудь самих овець втратив 5000, козак Канівського куреня Ф. Горюха – до 2000 овець, козак Щербинівського куреня О. Дуд-

ник – 250 коней і 70 волів, козак Величківського куреня А. Абаза – 200 коней і 50 волів. Тут же подаються дані про секвестрування хутірського господарства П. Калнишевського після скасування Січі й інформація про його масштаби: 638 коней, 18 бугаїв, 107 пар волів, 415 корів, 440 голів молодняка, 12 840 овець, 1069 кіз, 96 свиней тощо [7, с. 218]. Цікавими є дані про те, що після згаданого вище татарського набігу, вже через п'ять років писар І. Глоба мав 253 коней, 7272 вівці, 579 одиниць товару.

Серед позитивів у діяльності П. Калнишевського В. Греков називає його господарський хист, бажання оживити «аграрний рух на Запорожжі», «залюднити запорозькі порожні землі шляхом збільшення сіл, хуторів і зимівників, ... переманювання чужинців і передачу їм земельних наділів у Кодацькій паланці» [7, с. 221]. Автор пише, що «кмітливий і практичний розум Калнишевського завбачав, як відомо, надійний засіб боротьби з хизацькою Москвою та з її таємним, зрадливим заміром щодо Запорожжя» [7, с. 218]. Авторитет П. Калнишевського він підкріплює неодноразовими, в тому числі й від 22 грудня 1767 р., клопотаннями запорозького війська на ім'я київського генерал-губернатора Ф. Воейкова про дозвіл обрати своїм кошовим отаманом, де перераховуються його заслуги, здобутки та подається виразна характеристика діяльності.

Професор Є. Загорівський у науковій розвідці [13], що побачила світ 1927 р., зосереджується на питанні відстоювання запорожцями митних пільг при веденні ними внутрішньої та зовнішньої торгівлі (депутації до російського уряду, письмові скарги, звернення; діяльності запорозької старшини щодо цілковитого скасування мита з місцевих товарів тощо). Науковець прийшов до висновку, що російська фіскальна політика була направлена на обмеження економічної самостійності Запорожжя [13, с. 808].

Н. Полонська-Василенко, яка у 1931 р. була науковою співробітницею Української Академії наук, проаналізувала праці XVIII ст. з історії Запорозької Січі [3]. Серед них «История о казаках запорожских» С. Мишецького, «Летописное повествование о Малой России» О. Рігельмана, «Известие о казаках запорожских» Г. Міллера, розділ про Запорожжя «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського. Порівнявши видання С. Мишецького та Г. Міллера, історик прийшла до висновку, що останній «не тільки використав працю першого як історичне джерело, а мало не все оповідання Мишецького переписав, позбавив його прийнятної в автора

систематичності» [3, с. 816]. Пізніше Д. Бантиш-Каменський «мало не весь відділ, присвячений Запорозжю списав у Міллера» [3, с. 818]. О. Рігельман також «списав все, що малює побут Запорозжя, його політичний устрій, соціальний лад», «списав у Мишецького більшу частину свого оповідання, присвяченого Запорозжю» [3, с. 822], а решту, що додав, «взяв таки у Міллера» [3, с. 823]. Підсумовуючи, історик робить висновок: «за єдине першоджерело з історії Запорозжя XVIII століття можна брати лише працю С. Мишецького» [3, с. 824].

Певний інтерес (якщо ще й врахувати дату виходу 1931 р.) для нас становить книга М. Кириченка [17], що комплексно розкриває соціально-політичний устрій Запоріжжя. У передмові автор зазначив, що ця книга «з'явилась у наслідок нашої праці на семінарі кафедри історії України Інституту Марксизму-ленінізму» (Український інститут марксизму-ленінізму (1922–1931) у Харкові. – Г.К.) [17, с. 3].

М. Кириченко, з'ясовуючи мету поїздки запорозької депутації 1767 р. до Петербурга, вказує на її вимоги: 1) підтвердження прав і стародавніх вольностей Війська Запорозького, наданих ще від королів польських і князів литовських; 2) повернення Війську Запорозькому земель, захоплених Донським Військом, Новою Сербією, Слов'яно-Сербією і Новоросійськими полками; 3) зруйнування фортець і редутив (Старо-Самарський, Ново-Січовий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Козацький та Єлисаветин) і повернення земель запорозцям; 5) вивести із запорозьких земель всі команди й виділи російських військ і пікінерських [17, с. 37]. Дослідник наголошує, що запорозьке керівництво намагалось мирними, дипломатичними методами протидіяти російському наступу на Запорозжя.

На думку М. Кириченка, саме в другій половині XVIII ст. відбулися кардинальні зміни в запорозькому житті. Запорозжя більше сконсолідувалось, змінились соціальні взаємини. Причиною цього був перехід на нові форми господарських засад запорозького господарства [17, с. 45]. Автор критикує А. Скальковського, який, з одного боку, не побачив на Запорозжжі приватної власності, а з іншого, стверджує «про панів, які були власниками землі»; цим самим вносячи плутанину в дане питання [17, с. 48]. Історик погоджується з висловлюваннями російського військового інженера С. Мишецького, який на сторінках «Истории о козаках запорожских» (1847) не лише визнавав приватну власність на землю в запорозців, а й вказував на її глибоке коріння та великі розміри [17, с. 49]. Науко-

вець переконаний, що власність на Запорозжжі XVIII ст. мала глибокий ґрунт і носила публічно-правовий характер. Приватна власність була основою запорозького господарства [17, с. 50].

Аналізуючи історіографію форм землеволодіння на Запорозжжі другої половини XVIII ст., М. Кириченко вказує на «державну власність на тутешні землі, де осідали займанщики, які згодом закріплювали їх у приватну власність, а слідом за вільною займанщиною потяглася роздача земель у приватну власність запорозьким урядом» [17, с. 63].

Автор подає детальний опис «отаманського маєтку П. Калнишевського», який базується виключно на працях А. Скальковського, М. Слабченка, Д. Яворницького [17, с. 99].

Науковець розкриває суть політики російського уряду щодо Запорозької Січі: «Царська камарилья почула близьку загрозу, а для того вона ближче підсунула до Запоріжжя експериментально вже не раз випробуваний історичний рецепт, що називають його московською демагогією. Поділяй і пануй – такою була російська політика щодо всіх своїх сусідів» [17, с. 103]. М. Кириченко пише: «У Петербурзі хвилювалися, побоювалися, економічного зросту Калнишевського, бо Калнишевських на Січі було багато» [17, с. 101]. Саме в часи Нової Січі «запорозьке сільське господарство було високо товарним, високоприбутковим» [17, с. 74].

Як наголошує М. Кириченко, «з вільнонайманою працею на Запоріжжі розвивався новий тип сільського господарства. Він за своїм виробничим характером був схожий на суто буржуазне господарство українського степу..., воно було передумовою розвитку американського типу сільського господарства. Фермерський тип господарства в українському степу зародився ще до приходу німецького колоніста і бере свій початок з запорізького зимівника, з його вільнонайманою працею... В Запорозьких Вольностях за хліборобство брався вільний селянин, а тому тут розвиток виробничих відносин йшов скоріше, ніж там, де кріпацтво гальмувало буржуазний розвиток сільського господарства» [17, с. 125].

М. Кириченко підкреслює, що колосальне значення в справі зміцнення Запорозжя, з господарського й політичного погляду, відіграло заселення Запорозьких Вольностей, яке особливо активно проводив спритний кошовий П. Калнишевський, добре усвідомлюючи роль колонізації, й тому жваво взявся проводити її в життя [17, с. 139]. Запорозькі поселення були заходами П. Калнишевського державного значення й несли на собі сліди «культурної

колонізації» (будівництво церков, розвиток шкільної освіти) [17, с. 142]. Серед цілого ряду переконливих прикладів, які наводить автор, що підтверджують високий відсоток письменних запорожців, важливим є посилання на документ за 1763 р., з якого дізнаємось про курінних отаманів, які «дали кошевому расписку... тогда на 13 неграмотныхъ в одномъ курене оказалось 15 грамотныхъ». Чи, наприклад, в 1779 р. під час присяги російському цареві «изъ 69 человекъ, принесшихъ присягу, 37 оказалось грамотныхъ и 32 неграмотныхъ» [17, с. 143].

М. Кириченко неодноразово стверджує «про суто буржуазний характер запорозького господарства, в основі якого лежали товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва» та «експортно-імпортна торгівля» [17, с. 80]. На думку науковця, було б невірно «заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького, Іваненка, Тарана, Гаркуші), а й середньої торгової буржуазії» [17, с. 101].

В. Дядиченко у дусі тодішньої радянської методології розкриває соціально-економічний розвиток Запорозької Січі 60–70-х рр. XVIII ст., який, за його твердженням, характеризувався загостренням класових суперечностей [9, с. 41]. Головна його теза: старшина і багате козацтво, як пануючий клас, посилюючи гноблення, широко використовували у своїх господарствах працю козаків і селян, примушуючи їх відбувати різні натуральні повинності [9, с. 41]. Його висновок: за рахунок визиску і поневолення народних мас, запорозька старшина наживала величезні багатства. Для переконливості автор наводить дані опису майна кошового отамана П. Калнишевського та військового писаря І. Глоби.

Радянський історик В. Кабузан у науковій розвідці [15] торкається початкового періоду в заселенні запорозьких земель, коли приплив населення був найбільший, коли заснована переважна частина населених пунктів, коли державна колонізація відсунулась на другий план. У цей час край ставав обжитим з розвинутим землеробством і тваринництвом. За твердженням автора, «все це робилося без скільки-небудь серйозної допомоги царської адміністрації» [15, с. 45].

На початку статті В. Кабузан подає історіографічний вступ, де бігло згадує праці А. Скальковського, Д. Багалія, О. Дружиніна, Ф. Макар'євського зі скупими відомостями про освоєння земель запорозькими козаками. Детально простежує хід заселення цього регіону на основі архівних матеріалів Центрального державного архіву давніх актів у Москві, які опра-

цював у 1960-х рр. Матеріали є важливими, адже вони базуються на основі перепису населення на території земель колишнього Війська Запорозького в 1775 р., проведеного одразу ж після ліквідації самостійності Запорозької Січі. Дослідник зазначає, що за даними, зібраними начальниками військових команд у період ліквідації Січі, «все її населення (козаки неодружені і сімейні, селяни і т.д.) становило 59637 чол. (38845 душ чоловічої статі і 20792 жіночої) [15, с. 38]. Історик також наводить дані про те, що на території земель правого боку Дніпра, які ввійшли до Новоросійської губернії «було взято на облік 23063 душ обох статей (17117 душ чоловічої і 5946 душ жіночої статі), у 18 селах і 763 зимівниках», а на території лівого боку Дніпра, яка ввійшла до складу Азовської губернії, було взято на облік 21728 душ чоловічої і 14846 жіночої статі, разом 36574 душ, у 127 селах і 838 зимівниках [15, с. 38]. Автор підкреслює, що загальну кількість населення Запорозжя, обчислену військовими командами, слід визнати трохи заниженою. Та й А. Скальковський і Д. Яворницький визначали населення Запорозжя на середину 1775 р. у 100 тис. осіб. Провівши власні ретельні розрахунки, В. Кабузан називає найбільш вірогідну цифру – «близько 72 тис. осіб обох статей» [15, с. 39].

В монографії науковця В. Кабузана [16], попри її марксистсько-ленінські теоретико-методологічні засади та інші вади тодішньої радянської історіографії, на великому фактичному матеріалі (в основному архівному) прослідковується процес заселення та господарського освоєння Новоросії, акцентується увага на її колонізації переважно вихідцями з Лівобережної України (Полтавської та Чернігівської губерній), що й визначило переважання українців у цьому регіоні [16, с. 4]. Виявлені автором матеріали доводять, що в Новоросії швидше, ніж в інших районах імперії, розвивались буржуазні відносини. Автор з'ясовує основні зміни в чисельності, становому та етнічному складі населення в зв'язку з міграційними та асиміляційними процесами, а також природним приростом.

Важливими є дані, насамперед, з посиланнями на архіви, які показують, що населення Новоросії в період, який досліджується, складалося переважно з етнічних українців.

У 1857 р. українці становили більше половини населення Новоросії, тоді як росіяни склали лише 7,63% [16, с. 267]. Історик наводить сотні даних про чисельність населення регіону, з яких видно, що всюди домінували по кількості українці. Наприклад, у 1763 р. на території майбутнього Бахмутського повіту

Катеринославської губернії українці склали 75,41%, а росіяни – 4,72% від усього населення краю [16, с. 256]. Як пише В. Кабузан, «кидається у вічі ріст питомої ваги українців, у той час чисельність російського населення зменшилася навіть в абсолютних цифрах (з 536 до 361 душі ч.с.)» [16, с. 256]. У Донецькому повіті цього ж року українці склали – 65,12%, молдавани – 26,77 %, на долю «інших етнічних компонентів» (у т.ч. і росіян – Г.К.) припадало 8,11% населення [16, с. 257]. У Єлизаветградській провінції в 1775 р. на долю українців припадало 64,94%, молдаван – 18,47%, росіян – 13,42% [16, с. 257] та ін. Автор подає цікаві дані про появу в другій половині XVIII ст. нових поселень на землях колишнього Війська Запорозького (Катеринославському, Херсонському, Новомосковському, Олександрівському, Ростовському та Павлоградському повітах) і наводить дані про 487 нових поселень. За нашими підрахунками, В. Кабузан понад 50 разів наголошує на «вирішальній ролі в заселенні Новоросії українців» [16, с. 9, 111, 123, 247, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 266, 268 та ін.]. Хоча в книзі і не подаються матеріали безпосередньо про господарський розвиток заселених земель, але видання є цінним у плані з'ясування чисельності населення, його етнічного складу, що прислужилося при вивченні соціально-економічного розвитку регіону.

Історик окремих розділ книги присвячує історіографії теми та характеристики джерел [16, с. 5–48]. Він характеризує праці представників «дворянсько-буржуазної» (А. Скальковського, Д. Багалія, О. Клауса, Г. Писаревського, С. Станіславського, М. Державіна, Д. Яворницького) та радянської (В. Япунського, Н. Полонської-Василенко, І. Койфмана, В. Голобуцького, С. Марецького, М. Сергієвського, В. Покшишевського, О. Дружиніної, О. Коцієвського) історіографії.

Вагомий внесок у дослідження історії Запорозької Січі часів П. Калнишевського зробив В. Голобуцький. Наукова спадщина історика становить понад 200 праць. Серед них важливе місце займає трилогія з історії козацтва: «Чорноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957), «Запорозька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775» (1961).

Цінність монографії В. Голобуцького «Чорноморское казачество» [5], в основу якої покладено поглиблений варіант докторської дисертації, полягає у фундаментальності та масштабі джерельної бази, в акцентуванні значної частини уваги на соціально-економічному факторі. У контексті проблеми,

що розглядається нами, важливим є перший розділ книги, який присвячений соціально-економічному розвитку земель Запорозького війська другої половини XVIII ст. Його параграфи подають важливу інформацію про запорозьке козацтво в період Нової Січі, землеволодіння, зимівники і слободи, соціальний склад втікачів на Запоріжжя, соціальне становище запорозької сіроми, землеробство, скотарство, промисли, ремесло, торгівлю тощо. Науковець акцентує увагу на відсутності кріпацтва на Запоріжжі, особливостях господарського розвитку регіону.

У книзі «Запорожское казачество» [4] В. Голобуцький детально зупиняється на зимівнику (хуторі) козацької старшини – основній формі ведення господарства на Запоріжжі в період Нової Січі. Історик акцентує увагу на їх чисельності, особливостях господарювання, використанні найманих робітників. Ретельно розглядається розвиток землеробства, садівництва, рибальства, бджільництва тощо.

У монографії «Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734–1775» [6] серед інших В. Голобуцький з'ясовує й питання господарської діяльності П. Калнишевського. Дослідник подає опис зимівників, розміру та характеру господарств, особливостей землеволодіння й землекористування, грошового обігу. Значна увага приділяється розвитку скотарства, землеробства й різних промислів. Історик наголошує на зв'язку господарств з ринком (внутрішнім і зовнішнім), характері соціальних відносин у самому зимівнику, техніці землеробства на Запоріжжі. Окремо йде мова про наступ Росії на козацькі вольності, захоплення запорозьких земель тощо.

Детальна характеристика дослідницької спадщини В. Голобуцького подається нами в статті «Наукові студії В.О. Голобуцького про господарську діяльність запорозьців періоду Нової Січі (1734–1775)» [19].

Ведучи мову про праці В. Голобуцького, ми не повинні забувати про те, як влучно написав С. Юсов, що « історик творив у рамках «прокрустового ложа» тоталітарного ідеологічного монізму, що суттєво позначалося на його працях. В них наявні типові для радянської історіографії хиби як-то: замовчування (або тенденційна інтерпретація) ряду процесів, явищ, фактів, котрі не відповідали комуністичним методологічним ідеологемам; висування на перший план процесів і подій, що не мали важливого значення для історичного процесу, але підносилися комуністичною ідеологією на рівень кардинальних (наприклад,

споконвічне прагнення українців до «возз'єднання» з росіянами; класові антагонізми) тощо [33, с. 300].

В. Голобуцький став провідним радянським істориком-козакознавцем, інтерпретатором історії козаччини в УРСР. Погоджуємось з висновками С. Юсова про те, що науковець, захищаючи українську складову в офіційному образі історії України, вдавався до тактичної мімікрії, камуфляжу, приховування поглядів. Наукові студії В. Голобуцького з козацької історії мають не лише науково-практичне, а й суспільно-громадське значення. Трилогія вченого, за твердженням сучасних історіографів, відіграла важливу роль у формуванні суспільного погляду на унікальність, самобутність, окремішність козацької історії українського народу.

Отже, історіографія XIX – початку XX ст. значну увагу приділяла українській колонізації та економічному піднесенню Запоріжжя в часи кошового отамана Петра Калнишевського. Дослідники наголошували, що тогочасна колонізаторська політика була спрямована на забезпечення економічної незалежності Війська Запорозького від Російської імперії. Наукові праці істориків радянської доби переважно спрощено і викривлено, часто сфальшовано, пояснювали події періоду Нової Січі та віхи біографії П. Калнишевського. Хоча в деяких із них знаходимо важливі матеріали з соціально-економічної історії Запоріжжя в період отаманування П. Калнишевського, характеристики етапів колонізації земель Півдня України, де підкреслюється основна роль українського чинника в їх освоєнні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х. : Вид-во НУА, 2008. – 552 с.
2. Бедновъ В. Послѣдній кошевой Запорожья. П. Ив. Кальнишевській / В. Бедновъ. – Б.м., 1903. – 32 с.
3. Василенкова-Полонська Н.Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н.Д. Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядеятих роковин наукової діяльності. – К. : З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 811–824.
4. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
5. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество / В.А. Голобуцкий. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.
6. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 / В.О. Голобуцький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
7. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. / В. Греков // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. XI. – С. 209.
8. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 88 с.
9. Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII ст. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 52 с.
10. Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715–1774 г. // Записки Императорскаго Одесскаго общества исторіи и древностей. – Одесса : Тип. А. Шульца, 1886. – Т. 14. – С. 283–704.
11. Эварницкій Д.И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій / Д.И. Эварницкій. – Новочеркасскъ : Типографія А.А. Карасева, 1887. – 16 с.
12. Ефименко П.С. Калнишевскій, послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи, 1691–1803 / П.С. Ефименко // Русская Старина. – 1875. Ноябрь. – Кн. XIV. – 420 с.
13. Загоровський Є.О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Є.О. Загоровський // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядеятих роковин наукової діяльності. – К. : З друкарні УАН, 1927. – № 51. – С. 806–810.
14. Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): Монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.
15. Кабузан В. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775–1782 рр. / В. Кабузан // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 37–45.
16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
17. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків; Дніпропетровське: ДВОУ вид-во «Пролетар», 1931. – 172 с.
18. Колонизация Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры. Историческій этюдъ Д.И. Багалѣя. – К. : Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1889. – 120 с.

19. Коцур Г.Г. Наукові студії В.О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734–1775) / Г.Г. Коцур // Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки). – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html>
20. Кравченко В.В. «Заселення Полудневої України» Д.І. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко / В.В. Кравченко, Н.І. Швайба // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. / Д.І. Багалій. – Т. 5. – Ч. II. Заселення Полудневої України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку. З додатками Н.Д. Полонської-Василенко. – Х. : Вид-во НУА, 2008. – С. 4–20.
21. Матеріали для історії б. Запорожжя // Київская старина. – 1882. Март. – № 8. – С. 322–337.
22. Надхинь Г. Память о Запорожѣ и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Сѣчи / Г. Надхинь. – М. : Въ Университет. типогр. Катковъ, 1877. – 69 с.
23. Новицкій Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи 1770–1806 гг. / Я.П. Новицкій. – Екатеринославъ: Типогр. Губернскаго Земства, 1905. – 176 с.
24. Одовецъ К. Петро Кальнишевскій, останній кошовий отаманъ «Сѣчи Запорожской» / К. Одовецъ // Исторія Украины за часовъ Петра Великого и Катерины II. – Львовъ: Выдане товариства «Просвѣта», 1886. – 33 с.
25. Очерки изъ исторіи колонизации степной окраины Московскаго государства. Изслѣдованіе Д.И. Багалѣя. – М. : Въ Университет. типогр. М. Катковъ, 1887. – 616 с.
26. Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строителѣ, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петрѣ Калнышѣ / Л. Падалка. – Полтава : Электрич. типогр. Г.И. Маркевича, 1908. – 36 с.
27. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
28. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях / М.Е. Слабченко. – Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. 1. Землевладение и формы сельскаго хозяйства. – 222 с.
29. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народнаго господарства України від Хмельниччини до світової війни) / М.Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 2 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1929. Вип. 6. – С. 159–252 (Збірник соціально-економічнаго відділу ВУАН. – № 18).
30. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / Організація народнаго господарства / М.Є. Слабченко. – Т. 5. – Вип. 1 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН. – К., 1927. – Вип. III. – С. 203–340 (Збірник соціально-економічнаго відділу ВУАН. – № 12).
31. О. Н. Родина Калнишевскаго / Н. О. // Київская старина. – 1892. Май. – Т. XXVII. – С. 249–277.
32. Швидько Г.К. А.О. Скальковський та його «Історія Нової Січі...» / Г.К. Швидько // Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 3–16.
33. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. – 336 с.

© Галина Коцур
(Київ)

КОЛОНИЗАЦИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПОРОЖЬЯ ВРЕМЕН ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО: ИСТОРИОГРАФИЯ (XIX – 80-Е ГГ. XX ВВ.)

Акцентируется внимание на историографии украинской колонизации Запорожья во времена кошевого атамана Петра Калнышевского. Подчеркивается, что в исследованиях XIX – начала XX вв. большое внимание отводится хозяйственной деятельности П. Калнышевского, направленной на экономическое развитие Запорожской Сечи, в основу которой возлагалось заселения казачьего края и вошло в историографию как «политика колонизации». Колонизацию и экономическое развитие Запорожья в период атамана П. Калнышевского изучали в XIX в. А. Скальковский, П. Ефименко, Ф. Николайчик, Г. Надхин, Д. Багалей, Д. Яворницкий. В своих исследованиях они отмечали, что основной целью колонизаторской политики было обеспечение экономической независимости Войска Запорожского от Российской империи. Впервые термин «колонизация» относительно политики П. Калнышевского использовал Ф. Николайчик. Историк Д. Багалей впервые в историографии рассмотрел запорожцев как непосредственных участников колонизации Юга Украины, определив

их роль в этом процессе. Исследователь, описывая этнический состав населения региона, отмечал, что его большинство были украинцами. Доминирующим типом хозяйства в Запорожье во второй половине XVIII в., по его убеждению, оставался украинский. Новаторским в трудах Д. Багалея является включение Донбасса к общей истории региона Юга Украины.

Научные труды XIX в. с некоторыми дополнениями легли в основу изучений историков более позднего периода. Так, подобную оценку колонизаторской политики встречаем в работах исследователей первой половины XX в. – В. Биднова, Л. Падалки, А. Кащенко, Н. Аркаса, И. Крипякевича. Научные труды историков советской эпохи, пропущенные сквозь сито тогдашней цензуры, упрощенно и искаженно объясняли события, связанные с Запорожской Сечью и кошевым атаманом П. Калнышевским. Хотя в исследованиях Е. Апанович, К. Гуслистого, М. Слабченко, В. Грекова, М. Кириченко, В. Голобуцкого находим важные материалы по социально-экономической истории Запорожья времен П. Калнышевского, характеристики этапов колонизации земель Запорожской Сечи, где подчеркивается основная роль украинского крестьянского и казачьего населения в освоении Степи. Ученые утверждают, что запорожские поселения были действиями П. Калнышевского государственного значения и несли на себе еще и следы «культурной колонизации». Советский историк В. Кабузан, со ссылками на архивы, убедительно доказал, что население Юга в исследуемый период, состояло преимущественно из этнических украинцев. Основные формы ведения хозяйства на Запорожье в период Новой Сечи, хозяйственную деятельность П. Калнышевского исследовал В. Голобуцкий. Советская историография была зажата идеологическими тисками и вопрос колонизации и экономического развития Запорожья во времена П. Калнышевского освещались преимущественно в угоду тогдашней марксистско-ленинской методологии.

Ключевые слова: колонизация, экономическое развитие, хозяйственная деятельность, Запорожье, Юг Украины, П. Калнышевский, историография.

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

COLONIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN TIMES OF PETRO KALNYSHEVSKY: HISTORIOGRAPHY (XIX – 80 YEARS OF XX CENTURY)

Attention is focused on Ukrainian historiography in the time of colonization of Zaporozhzhia in times of Petro Kalnyshevsky. It is emphasized, that in studies of XIX–XX century the prominent place in economic activity was given to P. Kalnyshevsky, this activity was aimed at economic development of Sich, which laid the basis for the settlement of Cossack land, that was included in historiography as the «politics of colonization».

Colonization and economic development of Zaporizhzhia during the government of P. Kalnyshevsky was explored in the nineteenth century by A. Skalkovsky, P. Efyomenko, F. Nikolaichyk, G. Nadhin, D. Bahaliy, D. Yavornytsky. In their studies, they noted that the main purpose of the colonialist policy was to ensure the economic independence of the Cossack Army from the Russian Empire.

For the first time the term «colonization» for the policy of P. Kalnyshevsky was used by F. Nikolaichyk. The historian D. Bahaliy was the first one, who considered the Cossacks in his historiography as direct participants in the colonization of South Ukraine, defining their role in this process. The researcher, writing about the ethnic composition of the region, stressed that it was most Ukrainian. The dominant type of economy in Zaporizhzhia, in the second half of the XVIII century, to his point of view, remained Ukrainian type. The inclusion of the Donbas region to the total history of southern Ukraine was the innovation in the writings of D. Bahaliy.

The research portfolio of nineteenth century, with some additions, formed the basis of the works of historians later period. Thus, similar assessment had the researchers, who discovered colonialist policy in the first half of the twentieth century. - V. Bidnov, L. Padalka, A. Kaschenko, M. Huslysty, M. Arkas, I. Krypyakevych.

The historians of the Soviet era made proceedings, that were filtered through the sieve of contemporary censorship, they explained the events connected with Zaporozka Sich and ataman P. Kalnyshevsky simplified and distorted. Although in studies of A. Apanovych, K. Huslysty, M. Slabchenko, V. Grekov, M. Kyrychenko, V. Golobutsky, we can find important material of social and economic history in the times of P. Kalnyshevsky, specifications stages of colonization lands Zaporozka Sich, which emphasizes the fundamental role of Ukrainian Cossack and Ukrainian peasant population in the exploration of steppe. The scientists claim, that Cossacks settlement were measures of national importance and had traces of «cultural colonization». Soviet historian V. Kabuzan, linked to archives, has convincingly proved, that the population of the South, in a period that he was studied, was consisted mainly of ethnic Ukrainian. The main forms of farming in Zaporizhzhia during the New Sich and economic activity of P. Kalnyshevsky was

explored by V. Golobutsky. The soviet historiography was pushed out by the ideological vise, and issues of colonization and economic development Zaporizhzhia, in times of Kalnyshevsky, were highlighted mostly in favor of the then Marxist-Leninist methodology.

Keywords: colonization, economic development, economic activity, Zaporizhzhia, South Ukraine, P. Kalnyshevsky, historiography.

До редакції надійшла 18.12.2015.

УДК 94(477.46) "18"

© Ольга Скус
(Умань)

КОНФЕСІЙНА ПАЛІТРА УМАНЩИНИ В ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті розкриваються особливості, структура та репрезентативність основних груп джерел з історії співіснування конфесійних осередків Уманщини в ХІХ ст. Зроблено акцент на тому, що основу джерельної бази обраної теми є неопубліковані матеріали з державних архівів України та музеїв. Запропоновано класифікацію джерел в залежності від форми викладу, цільового призначення, місця зберігання тощо. Охарактеризовано окремі групи документів з точки зору їх інформативності з наведенням конкретних прикладів з історії релігійних громад в регіоні. Звернено увагу на важливості використання в дослідженнях із подібної проблематики матеріалів періодичної преси, статистичних довідників та пам'ятних книг як частини джерел особового походження. Проаналізовано діяльність російської імперської влади, яка ліквідувала структурну організацію уніатської церкви, послабила соціально-економічне римо-католиків та суспільно-політичне становище іудеїв Уманщини, при цьому всіляко підтримувало і утверджувало Православну Церкву на Уманщині. Зроблено висновок про важливість дослідження історії релігійних осередків Уманщини та репрезентативність джерельної бази даної наукової проблеми.

Ключові слова: акти, джерела, книги, трансформація, конфесія, церква, костели, синагоги, православні, католики, греко-католики, іудеї, хасидизм.

На сучасному етапі конфесійний чинник набуває дедалі більшого значення в українському державотворенні та формуванні цивілізованого і гідного українського суспільства. Це, таким чином, зумовлює актуальність дослідження місця та ролі релігійних громад в конфесійних трансформаціях на Уманщині в ХІХ ст. Адже саме в цей період своїм корінням входять як формування загальної релігійної панорами в регіоні, так і проблеми міжконфесійних і міжетнічних взаємин. Реалізація цього завдання є неможливою без ґрунтовного переосмислення усього історичного шляху українського народу, відображення історичних реалій в наявних джерелах, їх публікації та використання у вітчизняній історіографії.

Документи, які відтворюють історію конфесійних осередків Уманського повіту Київської губернії в 1793–1917 рр. є досить розпорошеними.

Джерельною базою даної наукової проблеми дослідження є матеріали, що зберігаються в архівних установах, опубліковані матеріали (офіційні документи царського уряду, місцевої влади, законодавчі акти, збірники документів, статистичні матеріали, адрес-календарі, періодична преса, публіцистика). Джерела з історії

конфесійного життя Уманщини виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису НБУ імені В. Вернадського (ІР НБУ) та Уманського краєзнавчого музею (УКМ).

Зважаючи на малодослідженість теми і те, що вона належить до кола наукових проблем загальноукраїнського та регіонального рівнів, автор намагалася вивчити та використати максимальну кількість архівних матеріалів.

Уся джерельна база проблематики дослідження представлена такими групами:

1. Законодавчі (нормативні) акти опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії (2 та 3 збірки) та окремими томами, царські укази;

2. Діловодна документація. Основні положення роботи підкріплені саме цими документами, які умовно поділено на документацію центральних урядових установ, місцевих органів влади та звітну документацію. Документи створювалися у процесі функціонування таких установ, як Синод, Сенат, канцелярії військових та цивільних генерал-губернаторів, канцелярії київського митрополита, консисторій,

благочиній, органів місцевого громадського самоврядування (земських управ, міських дум, волосних і сільських правлінь) та парафіяльних керівництв (настоятелів храмів, церковних старост), що мали відношення до релігійного життя на Уманщині.

Названі інститути мали такі документи: акти (накази, розпорядження, циркуляри, статuti, інструкції); контрольно-звітна документація (доповіді, донесення, рапорти, звіти); епістолярні (секретні, офіційно-ділові, приватні); документи діловодства (протоколи засідань з'їздів духовенства, журнали засідань консисторій і благочиній, судові справи духовенства, заяви, скарги, доноси, штатні розклади по церквах, розписки про отримання державного жалування, прибутково-розхідні книги); статистичні відомості (інформація про єпархії, благочинія, храми, монастирі, дані про кількість православного та іновірного населення за єпархіями).

Найбільш поширеними є документи, які продукувались консисторіями, духовними правліннями, канцеляріями, рабинатами, деканатами, парафіяльними священно- та церковнослужителями. Крім того, входження Уманського повіту до складу Київської губернії зумовило відкладення архівної документації у фонди, що мають відношення до історії конфесій регіону: губернського і повітового правління, генерал-губернаторства, губернського статистичного комітету.

3. Матеріали статистики: статистичні відомості Київської єпархії, статистика Київської губернії, що подавалася у щорічних «Пам'ятних книгах Київської губернії». Статистичні матеріали дають найбільш повну і корисну інформацію про етноконфесійний стан Уманщини. Статистичні відомості допомогли виконати кількісний аналіз чисельності населення за національною та конфесійною ознаками, виявлення динаміки релігійних громад, визначити рівень розвитку освіти. Аналіз та обробка статистичних матеріалів дали змогу простежити динаміку розвитку конфесій у цілому.

4. Часописи. У нашому дослідженні використано провідний часопис Православної Церкви «Киевские епархиальные ведомости», в яких розміщувалася значна кількість публіцистичного матеріалу, висвітлювалися проблеми і перспективи розвитку православ'я та інших конфесій у регіоні тощо;

5. Матеріали довідкового характеру: до цієї групи джерел належать календарі, адрес-календарі, пам'ятні книжки, довідкові книги, путівники, у яких було подано аналіз та матеріали з етноконфесійної картини Уманського повіту другої половини XIX – початку XX ст.

Значний документальний матеріал міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, зокрема було використано для роботи фонди: «Київська Духовна консисторія» (ф. 127), «Канцелярія Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія Київського військового губернатора» (ф. 533), «Колекція документів Волинського музею 1400–1932 рр.» (ф. 2227), «Звенигородсько-Уманський римокатолицький деканат 1782–1909 рр.» (ф. 1043), «Уманський рабинат» (ф. 1165), «Уманський монастир» (ф. 2081).

Найбільш наповненим є фонд «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.)». У 1796 р. з ліквідацією намісництва і утворенням губерній була створена посада київського військового губернатора, який одночасно був (до 1798 р.) Малоросійським генерал-губернатором, влада якого поширювалась на Лівобережну Україну. Указом Сенату від 9 вересня 1801 р. «О подчинении пограничных губерний военным губернаторам» «киевскому военному губернатору была подчинена Минская губерния, находившаяся под его управлением до 1826 г. Указом от 24 февраля 1832 г. киевский военный губернатор был назначен также генерал-губернатором Подолии и Волыни». З того часу Київська, Подільська та Волинська губернії за офіційним адміністративно-територіальним поділом складали «Юго-Западный край». Генерал-губернатор був найвищим представником царату в підпорядкованих губерніях [1]. Йому підкорялися всі місцеві, громадянські та військові відомства. Підвідомчий був Міністерству Внутрішніх Справ. Ліквідований наказом від 30 жовтня 1914 р., але ліквідаційний період тривав до 1916 р. [2, с. 50]

Фонд містить справи зі звітами губернаторів Київської, Подільської, Волинської губерній про стан православного і латинського духовенства, «уничтожение Унии и преобразование евреев»¹, про політичний нагляд за діяльністю римокатолицького духовенства та різних церковних братств, установ, товариств і шкіл, спостереження за релігійними службами та антиросійськими виступами римокатолицьких священників. У фонді знаходяться дані про кількісний склад духовенства, чисельність парафіян, костьолів, монастирів, каплиць, таємних польських шкіл та національно налаштованих релігійних організацій, про церковне землеволодіння, кріпаків та інвентарі. Фонд зберігає нака-

¹ Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 7354, арк. 9–24 зв.

зи, розпорядження, повідомлення Київського, Подільського і Волинського військового генерал-губернаторів з приводу закриття костьолів, монастирів і каплиць, про карально-репресивні заходи, спрямовані на зменшення впливу римо-католицького духовенства на населення Київської губернії, про покарання католицьких священників за антиросійську та антиправославну діяльність.

З'ясовуючи адміністративну структуру православ'я в регіоні, нами проаналізовано та використано архівні збірки Київської духовної консисторії, які були створені не пізніше 1700 р. У період з 1789 до 1832 рр. носила назву Київська духовна декастерія. Це був адміністративний орган православної церкви в межах Київської єпархії. Їй належала адміністративна, виконавча і судова влада. Ліквідована в березні 1919 р. [2, с. 233] Фонд зберігає описи 589–595, в яких містяться рапорти сіл Уманського повіту, описи 702–906, в яких подається інформація про призначення, переведення, звільнення з приходів Уманського повіту православних священників. Описи 1009–1011 містять клірові відомості церков Уманського повіту з 1793 по 1913 рр. У справах опису 1023 зберігаються відомості про стан церков і духовенства, статистичні відомості про євреїв, католиків, лютеран, шундистів та інших віруючих в Уманському повіті, досить детальні описи сіл і церков Київської єпархії за 1838–1919 рр.

Колекція документів Волинського музею 1400–1932 рр. надійшла до Центрального державного історичного архіву в м. Києві з ЦНБ АН УРСР в червні 1979 р. у стані листового й компактного розсипу загальною кількістю документів 6145. Фонд склався ще у дореволюційний час у Волинському музеї (м. Житомир) і являє собою лише частину відомої колекції рукописів. У 1932 р. цю збірку було передано до Всенародної бібліотеки України. Це переважно документи з історії церкви (православної, уніатської та католицької). У фондах зберігається значна кількість документів російських та польських адміністративних установ і громадських організацій, що стосуються політики, управління й економіки, матеріали з історії міст, генеалогічні, метричні та особові документи.

У фонді «Колекція документів Волинського музею» вивчено документи та матеріали про історію конфесій на Уманщині, а саме: «Книга візитацій Піддубецького, Страплівського, Дубенського, Жидичинського, Тулинського, Дерманського, Уманського, Низкиницького, Малійовецького, Зимненського, Булостоцького та Луцького базиліанського монастирів із зазначенням належних до них парафій, за

описом 1799–1820 рр.» (Справа 508), «Нотатки невстановленої особи з історії Римо-Католицької церкви. Друга половина XIX ст.» (Справа 829) та «Конспекти Ю. Вольницької (перша половина XIX ст.)» (Справа 887). Вони дають змогу з'ясувати становище греко-католицького та римо-католицького духовенства на Уманщині впродовж XIX ст., охарактеризувати їх суспільно-економічну, громадсько-благодійницьку та політичну діяльність. У них подано матеріали, пов'язані з внутрішнім життям римо-католицьких священників, а саме: статуту різних церковних конгрегацій, пасторські листи єпископів до парафіян і духовенства, їх накази та розпорядження з приводу канонічних та економічних сторін життя єпархії. У фонді зберігаються списки єпископів, духовенства та окремі відомості про кількість костьолів та монастирів на Правобережній Україні.

Діяльність Київських митрополитів з 1844 до 1917 рр. відображено у фондах канцелярії Київського митрополита (ЦДІАК України, ф. 182) та Київської духовної консисторії (ЦДІАК України, ф. 127). Документи цього фонду дозволяють простежити зміну статусу митрополитів. Фонди канцелярії Київського митрополита та Київської духовної консисторії склали особливу цінність для нашого дослідження.

Архієреї, що очолювали українські єпархії, за посередництва канцелярії Київського митрополита отримували документацію з Синоду. Безпосередньо з синодальної канцелярії єпископи отримували віддруковані статуту та інструкції і передавали їх до консисторій. Як і митрополит, архієреї вели широке листування зі світськими та духовними установами вищого рангу (імператором, Синодом) та їм підвідомчими (благочиніями, парафіяльним духовенством).

Різноманітною є документація, яку продукували єпархіальні установи – консисторії, духовні правління та благочинія. Це документи звітно-статистичного характеру, метричні відомості, судові рішення консисторій, дані з фінансово-облікових і господарських справ єпархій, протоколи засідань.

Діяльність конфесійних осередків в Уманському повіті Київської губернії можна вивчати за справами таких фондів як «Уманський рабинат», «Буцький рабинат», «Звенигородсько-Уманський римо-католицький деканат» тощо.

Окрему частину джерел складають матеріали, що знаходяться у фонді «Київське губернське жандармське управління». Тут є багатий фактичний матеріал про переслідування ксьондзів, каральні методи самодержавства у плані приду-

шення агітаційних виступів римо-католицького духовенства, повні характеристики священників, аналіз їх діяльності та особливості їх приватного життя. У зібранні також є відомості про кількість таємних польських шкіл, костьолів, монастирів та каплиць, циркулярні приписи та накази і розпорядження про таємний нагляд за Богослужіннями та ксьондзами, детальні рекомендації про політично-неблагонадійних священників, описи різних релігійних об'єднань римо-католицьких парафій та їх діяльність, агентурні повідомлення.

Системному дослідженню сприяє опрацювання фондів Державного архіву Київської області (ДАКО): «Київське губернське правління» (ф. 1), «Канцелярія Київського губернатора» (ф. 2), «Київська губернська будівельна і дорожня комісія» (ф. 44), «Київський губернський статистичний комітет (1835–1919 рр.)» (ф. 804), «Уманське повітове правління» (ф. 1339), «Тальнівське повітове правління» (ф. 1009).

Невеликими за кількістю й обсягом, але важливими для нашого дослідження, є документи фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, зокрема Уманська колекція (ф. XXIV, справи 2295, 2310, 2359, 2374), збірка Новицького (ф. II). З останнього фонду історія конфесійного життя на Уманщині представлена сповідальними розписками (справи 24495–24530) та статистичними відомостями про духовенство, церкви, населення та метричні записи (справи 29828–29841).

Архівні джерела доповнюють опубліковані документи. Багатий документально-актовий матеріал міститься в «Полном Собрании Законов Российской империи» (ПСЗРИ) (зібрання 1-е, 2-е, 3-е, СПб., 1830–1917 рр.). Звід законів дає змогу прослідкувати відносини кліру з представниками урядових структур, визначити головні напрями роботи урядовців для зменшення впливовості представників католицької церкви та єврейських общин на населення імперії, охарактеризувати саму структуру законодавчих актів від владно-погрозових (акти 1830–1831, 1842–1844, 1860–1866 рр.), до ліберальних (акти 1905–1907 рр.), прослідкувати територіально-адміністративні зміни парафій, деканатів та самої єпархії, які відбувалися протягом XIX – початку XX ст.

З опублікованих джерел також використано інші зібрання наказів імператорів та Синоду, статутів, законодавчих актів [3] та інструкцій. Останні виходили окремими виданнями і розсилалися по всіх єпархіальних центрах [4].

Важливим джерелом є церковна періодика другої половини XIX ст., зокрема «Киевские Епархиальные Ведомости», які почали виходити з 1 березня 1861 р. Програма нового видання розроблена під керівництвом високопреосвященного Митрополита Київського і Галицького Арсенія та схвалена Святішим Синодом 12 січня 1861 р. Завданням друкованого органу було своєчасно ознайомлювати парафіяльне духовенство з важливими церковними подіями та новинами. Першими редакторами Єпархіальних Відомостей стали кафедральний протоієрей І.М. Скворцов та священник П.Г. Лебединцев. Спочатку газета виходила двічі на місяць і складалася з двох частин: офіційної і неофіційної, духовної літератури [5, с. 135]. У другій половині XIX ст. у «Киевских Епархиальных Ведомостях» найчастіше друкувалися історико-статистичні матеріали про духовенство єпархії та Уманського повіту зокрема. На сторінках Єпархіальних Відомостей побачило світ десятки публікацій, які мали відношення до церковної історії краю 1775–1861 рр. Ці дослідження релігійного минулого були досить нерівнозначними за повнотою і ступенем науковості, достовірності, за методологічними підходами. Давалися взнаки як загальна ситуація в Російській імперії та на Уманщині, так і принципи формування редакцією неофіційних частин «Киевских Епархиальных Ведомостей». Відомості почали виходити саме в період назрівання та здійснення важливих внутрішніх реформ Російської держави, що безпосередньо стосувалося як самого духовенства, так і його пастирської діяльності.

Серед статистичних джерел виділяються загальноросійські та губернсько-єпархіальні видання довідкового та статистичного характеру. Це, перш за все, фундаментальні видання «Весь Юго-Западный край...» [6, с. 605–628] та «Алфавитный указатель населённых пунктов, вошедших в настоящий список» [7, с. 1549–1674], які у розділах про Уманський повіт містять статистичну інформацію про населення, церкви, духовенство тощо.

Серед багатьох видань в Україні другої половини XIX – початку XX ст. важливе місце займають видання «Памятных книг Киевской губернии» [8–30], які були серійними і видавалися Київським Губернським Статистичним комітетом з 1856 по 1915 рр. Вони містять статистичний матеріал про повіти Київської губернії та м. Києва з додатком Адрес – Календаря губернії. Видання подавали динаміку чисельності населення і закономірності його життя. Друкувалися матеріали про склад та діяльність адміністративної, судової, виконавчої гілок

влади та громадських організацій повітів. Подавалися статистичні відомості про торгівлю, промисловість, сільськогосподарське виробництво, землеробство в губернії.

Видання «Памятной книги Киевской губернии» не обминало увагою діяльність церковних організацій та конфесійних осередків, які існували в Уманському повіті Київської губернії. Опрацьована з цих видань довідково-статистична інформація використовувалась для перевірки достовірності інших джерел, оскільки вона була підготовлена офіційними державними статистичними органами.

Сьогодні від генерального корпусу джерел через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини, вціліла невелика частина. Комплексний аналіз джерел різного походження і видової ознаки та подальша евристична робота дозволяють з достатньою мірою достовірності проаналізувати

конфесійний вимір розвитку Уманського повіту Київської губернії у 1793–1917 рр. й реалізувати поставлені завдання.

Отже, різnorідний характер джерел, залучення для вирішення дослідницьких цілей, диференційований підхід до їх вивчення та використання, поглиблений джерелознавчий аналіз та відпрацювання деяких спеціальних методик дають можливість дослідникам вирішити поставлені завдання. Таким чином, результати опрацювання друкованих і рукописних матеріалів, архівних, музейних і бібліотечних зібрань, робота щодо виявлення опублікованих джерел дозволяють стверджувати, що наявні матеріали, хоча і є розпорошеними, в цілому являють собою комплекс, який може служити репрезентативною базою для дослідження виміру конфесійного життя на Уманщині під впливом центральної російської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / НАН України; Інститут історії України / Валентина Степанівна Шандра. – К., 2005. – 428с. : іл. – Бібліогр.: в кінці розділів.
2. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.
3. Никотин И.А. Столетний период (1772–1872) Русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876): в 2 т. / И.А. Никотин. – Вильна, 1886. – Т. 1. – 380 с.; Т.2. – 420 с.
4. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878. – М. : Типография М.Н. Лаврова и К., 1879. – 500 с.
5. Кузнец Т.Православнедуховенство Уманського повіту за матеріалами «Київських Епархиальних Ведомостей» / Тетяна Кузнец // Київська старовина. – 2004. – №1. – С. 135–148.
6. Весь Юго-Западный край. Справочная и Адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Составлена Юго-Западным отделением Российской Экспертной Палаты под общим наблюдением проф. М.В. Довнар-Запольского и под ред. преподавателя Киевского Коммерческого Института А.И. Ярошевича. – [изд. 1-е]. – К. : Изд. Тов-ва Л.М. Фиш и П.Е. Вольсов, 1915. – 1116 с.
7. Алфавитный указатель населённых пунктов, вошедший в настоящий список. – Б.м., 1900. – 1896 с.
8. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г. – К., 1857. – 387 с.
9. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 г. – К., 1890. – 148 с.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 г. – К., 1891. – 337 с.
11. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 г. – К., 1893. – 307 с.
12. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 г. – К., 1895. – 265 с.
13. Памятная книжка Киевской губернии на 1896 г. – К., 1896. – 334 с.
14. Памятная книжка Киевской губернии на 1897 г. – К., 1897. – 294 с.
15. Памятная книжка Киевской губернии на 1898 г. – К., 1898. – 384 с.
16. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – К., 1899. – 398 с.
17. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. – К., 1899. – 552 с.
18. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 г. – К., 1900. – 618 с.
19. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 г. – К., 1901. – 464 с.
20. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 г. – К., 1902. – 372 с.
21. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 г. – К., 1904. – 470 с.
22. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 г. – К., 1905. – 192 с.
23. Памятная книжка Киевской губернии на 1907 г. – К., 1906. – 274 с.
24. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 г. – К., 1908. – 475 с.
25. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 г. – К., 1909. – 521 с.
26. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г. – К., 1911. – 536 с.

27. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 г. – К., 1911. – 564 с.
 28. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. – 579 с.
 29. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. – К., 1914. – 560 с.
 30. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 г. – К., 1915. – 534 с.

© *Ольга Скус*
 (Умань)

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ПАЛИТРА УМАНЩИНЫ В XIX В.: ОСОБЕННОСТИ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ

В статье раскрываются особенности, структура и репрезентативность основных групп источников по истории сосуществования конфессиональных организаций Умани в XIX в. Сделан акцент на том, что основой источниковой базы темы есть неопубликованные материалы из государственных архивов Украины. Предложена классификация источников в зависимости от формы изложения, целевого назначения, места хранения и др. Охарактеризованы отдельные группы документов с точки зрения их информативности с указанием конкретных примеров из истории религиозных общин в регионе. Обращено внимание на важность использования в исследованиях с подобной проблематики материалов периодической печати, статистических справочников и памятных книг как части источников личного происхождения. Проанализирована деятельность российской имперской власти, ликвидировала структурную организацию униатской церкви, ослабила социально-экономическое римо-католиков и общественно-политическое положение иудеев Умани, при этом всячески поддерживало и укрепляло Православную Церковь на Уманщине. Сделан вывод о важности исследования истории религиозных организаций Умани и репрезентативности источниковой базы данной научной проблемы.

Ключевые слова: акты, источники, книги, трансформация, конфессия, церковь, костелы, синагоги, православные, католики, греко-католики, иудеи, хасидизм.

© *Olha Skus*
 (Uman)

THE CONFESSIONAL PALETTE OF UMAN IN THE NINETEENTH CENTURY: THE PECULIARITIES OF SOURCE BASE

The article describes the features, structure and representation of major groups of sources on the history of confessional Uman cells coexistence in the nineteenth century. The focus was made on the fact that the basis source of chosen theme is unpublished materials from state archives and museums of Ukraine. The classification of sources was offered depending on the form of presentation, purpose, storage and so on. The separate document groups characterized in terms of their information content with their specific example guidance from the history of the religious communities in the region. Attention is paid on the importance of using material issues in research of periodicals, statistical reference books and commemorative books as sources of personal origin.

The implementation of this task is impossible without a thorough rethinking of the whole historical way of Ukrainian people, reflect the historical realities of existing sources, their publication and in using the national historiography.

The documents that reflect the history of Uman County Kiev province religious centers in 1793–1917 years are quite dispersed.

The source base of scientific research problems are materials that stored in archival institutions, published materials (official documents of the royal government, local government, legislation, collections of documents, statistical materials, addresses, calendars, periodicals, publications). Sources of the Uman denominational life history were found in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev, Kyiv Oblast State Archives, the NBU Institute of Manuscripts named after V. Vernadsky and in Uman Local History museum.

The all source base of entire issues is presented by the following groups:

1. Legal (regulations) acts published in The Complete Collection of Russian Empire Laws (2 and 3 collections) and individual volumes, royal decrees;

2. The secretary documentation. The main thesis's are supported with these documents which are conventionally divided into documentation of central government agencies, local authorities and reporting documentation.

The most common are produced documents by the consistory, spiritual departments, offices, rabbinate, deans, parish clergy and clergymen. In addition, the entry of the Uman County in a Kiev province ledged the deposition of archival documents in funds related to the history of religions in the region: the province and the county government, the governor-general government and the provincial statistical committee.

3. *Statistic materials: Kyiv Diocese statistical information, Kiev province statistic that supplied in the annual «Kiev province memorable books». Statistical materials provide the most complete and useful information about the Uman religious minorities condition.*

4. *Journals. In our investigation we used the leading journal of the Orthodox Church «Kiev diocesan journal», which housed a significant number of journalistic material, highlighted problems and prospects of the Orthodox Church and other faiths in the region and so on;*

5. *Informative materials: this group of sources includes calendars, address- calendars, memorable books, reference books, guides, which were lodged analysis and materials from ethnic and religious paintings in Uman District of the late nineteenth – early twentieth century.*

System research is promoted by the studying of the State Archives Kiev region funds: «Kyiv provincial government», «Office of the Kiev governor», «Kiev provincial building and road commission», «Kyiv Regional Committee (1835–1919 years.)», «Uman county government», «Talnovsky county government».

Small in number and scope, but essential to our research, are documents of the Institute of Manuscripts National Library of Ukraine named Vernadsky funds, particular Uman collection, Novicki compilation.

An important source is the Church periodicals of the late nineteenth century, including «Kyev diocesan journal» that began to emerge from 1 March 1861.

Among the statistical sources and provincial all-out-diocesan publication reference and statistical nature. Among the many publications in Ukraine in the second half of the nineteenth century-early twentieth century the most important is the publication «Memorable Kyev province books» that was published serially and Kyiv Regional Committee from 1856 to 1915. They contain static material counties of the province and the city of Kyiv. Kyiv Supplement address – calendar province.

Today through various objective and subjective circumstances plucked a small part of the general body of sources. Comprehensive analysis of the sources of different origin and species characteristics and further heuristic work permit to analyze with a sufficient degree of reliability confessional dimension of Uman County Kiev province in 1793–1917 years and realize its objectives.

We've analyzed the activity of the Russian imperial government that eliminated the structural organization of the Uniate Church, weakened social economic Roman Catholics and social political situation of the Uman Jews, with the full support and have sustained the Orthodox Church in Uman district. The conclusion about the importance of research into the history of religious centers of Uman and representativeness of sources of scientific problems was made.

Key words: acts, sources, books, transformation, confession, religion, church, Roman Catholic churches, synagogues, power, members of Orthodox Church, Roman Catholics, Greek Catholics, Jews, Hassidism.

До редакції надійшла 15.12.2015.

УДК 930.1:177.72–058.12(477)"16/17"

© **Віта Коцур**
(Київ)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БЛАГОДІЙНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ.

Історії благодійності козацької старшини присвячена значна кількість літератури, різнопланової за проблематикою, шириною висвітлення аспектів. Аналіз стану наукової розробки, джерельного комплексу досліджуваної проблеми дозволяє виокремити основні історіографічні періоди в розробці теми: 1) 1991–1999 рр.; 2) 2000–2015 рр. Вагоме значення має повнота хронологічного охоплення історико-науковою літературою проблеми дослідження, що дає можливість простежити і з'ясувати відображення становлення та розвитку благодійності козацької старшини й тих змін, що відбувалися в ній і вітчизняній історіографічній науці. Відзначаючи комплексність систематичного висвітлення козацької доби історії України з конкретністю його структурованого відображення, необхідно наголосити на суттєвих труднощах, пов'язаних з необхідністю виокремлення наукового матеріалу стосовно благодійності козацької старшини та її відображення сучасною українською історіографією. Потрібно вказати на наявність великого обсягу опублікованої літератури, що дозволило з'ясувати конкретний стан наукової розробки проблеми. Істотним моментом є великий об'єм

історіографічних та історичних джерел і значна розпорошеність документів й матеріалів у різних архівних фондах, бібліотеках. Комплексне вивчення масиву історичних і історіографічних джерел дозволяє зробити висновок, що він є достатньо репрезентативним і загалом сприяє вирішенню поставлених у даній статті завдань.

Ключові слова: періодизація, благодійність, козацька старшина, сучасна українська історіографія, етапи досліджень, вітчизняні науковці, методологія досліджень.

На основі аналізу праць науковців можна виділити два основних етапи періодизації сучасного розвитку знань з історії благодійності козацької старшини середини XVII–XVIII ст. Перший – розпочався з проголошення незалежності України і тривав до кінця 1990-х рр. Другий етап зумовлений появою принципово нових праць узагальнюючого характеру, пов'язаний з початком 2000-х рр. і продовжується в сучасних умовах. Звичайно, на кожному з них оновлювалися методи дослідження, поглиблювалася постановка питань, долалися ідеологічні та методологічні стереотипи, зменшувався тиск політичних чинників на історичну науку.

Перший етап сучасної вітчизняної історіографії благодійності козацької старшини характеризується не лише поживаленням досліджень з проблеми, залученням значно ширшої джерельної бази, але й новою якістю та значимістю праць. У рамках цього етапу вийшли у світ праці О. Гуржія [9], В. Кривошеї [17], Л. Мельника [19], Д. Наливайка [22], В. Смолія, В. Степанова [31] та інших [11].

У першій половині 1990-х рр. з'явився цілий ряд ґрунтовних наукових статей і розвідок, у яких сучасні вітчизняні дослідники М. Андрусак [1], І. Зельська [12], С. Саченко [28], В. Січинський [29; 30] вивчали особливості благодійності козацької старшини, її безпосередній внесок у церковне будівництво, розвиток культури взагалі. Згадані автори звернули увагу на активізацію таких прагнень у часи гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи.

Дослідники історії церкви та релігійної думки в Україні О. Крижанівський і С. Плохій [18, с. 147] переконані, що активізація благодійності в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. викликана тим, що гетьман і старшина враховували значний вплив церкви на народні маси, прагнули мати в ній свого союзника, а тому фінансово підтримували й видавали найбільше охоронних універсалів. Зазначимо, що ця точка зору авторів не стала домінуючою серед сучасних українських дослідників. Більшість істориків вважає, що Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. заклала міцний фундамент для утвердження соціокультурного феномену

того часу – благодійництва, поклала початок формуванню нової політичної еліти, ментальності, нових пріоритетів суспільства.

Українські дослідники другої половини 90-х рр. XX ст. ґрунтовно вивчали як окремі аспекти історичних витоків та традицій благодійності, так і її основні тенденції козацької доби. Серед них: С. Кагамлик [13], В. Ковалінський [16], І. Мигович [20], С. Хведченя [37]. Найбільше матеріалів присвячено благодійній діяльності гетьманів у ході спорудження київських храмів, фінансуванні монастирів, Києво-Печерської лаври. У ряді наукових розвідок з'ясовується ставлення козацтва до церков і духовенства, їх підтримку, місце Києво-Межигірського монастиря в духовному житті Запорозьких Вольностей.

Публікації В. Панашенко [25; 26], які базуються на широкій історіографічній базі, надають важливу інформацію про життя та діяльність соціальної еліти, полково-сотенний устрій Гетьманщини. Акцентується увага на козацькій старшині – новій еліті тогочасного суспільства. Вагомими для вивчення козацької біографістики є публікації відомого історика В. Борисенка [2; 3].

Підсумовуючи особливості першого історіографічного етапу, зазначимо, що в 1990-ті рр. вивчення питання благодійності козацької старшини в середині XVII–XVIII ст. відбувалося паралельно з позбавленням ідеологічних штампів і нашарувань. Характерним також було й те, що переважно з'являлися наукові статті й розвідки, краєзнавчі матеріали. Поширення набули публікації бібліографічного та інформаційного плану. На цей етап припадає також нова хвиля популяризації козащини та її героїчної історії в Україні, що відповідало тогочасній суспільно-політичній ситуації та масовому емоційному піднесенню в соціумі. Перевидаються найважливіші праці Д. Яворницького, А. Скальковського, В. Антоновича, козацькі літописи, відновилися публікації джерел з історії Запорозької Січі.

З початком 2000-х рр. окреслюється другий етап дослідження проблеми. Він пов'язаний, перш за все, з появою цілого комплексу монографічних праць вітчизняних науковців О. Гуржія та О. Реєнта [10], В. Вечерського [6], В. Грибовського [8], С. Кілесса [15], С. Павленка [24],

О. Путра [27] та інших [7; 21], а також робіт узагальнюючого характеру [36], які вирізнялися більшою масштабністю та ґрунтовністю. Для новітніх видань характерним є залучення широкої джерельної бази, більша об'єктивність, збагачення дослідницької тематики.

У роботах В. Вечерського [4; 5] розглядаються деякі питання, що стосуються нашої проблеми, в тому числі благодійність козацької еліти періоду Гетьманщини, зокрема, її причетність до архітектурної та містобудівної спадщини гетьманських столиць.

У монографії [40] Т. Яковлева з'ясовує соціально-політичне становище в Україні в останні роки гетьманування Б. Хмельницького та за часів І. Виговського, подає структуру пожалувань гетьманів, вказуючи, що як один, так і інший більшу частину володінь надавали монастирям. Надзвичайно цінною, на нашу думку, є в додатках таблиця з переліком майже 100 пожалувань, переважно цих гетьманів за 1648–1659 рр., чимало з яких були для монастирів. При цьому в окремих графах показано, це підтвердження власності чи нове пожалування.

У дослідженні С. Павленка про І. Мазепу в двох розділах автор торкається питань, пов'язаних з нашою проблемою, зокрема наводиться перелік виділених гетьманом коштів на благодійність, подається список споруджених ним церков [23]. С. Кагамлик в одному з підрозділів свого дослідження вивчає правову та матеріальну підтримку козацькими керманичами Києво-Печерської лаври [14]. Зазначається, що українські гетьмани і козацька старшина були найпершими благодійниками Лаври. При цьому наводяться цікаві фактичні дані на основі ґрунтовної джерельної бази та літератури. У кількох публікаціях Ф. Ступака розглянуто багатосторонню благодійно-меценатську діяльність гетьманів, старшини та рядового козацтва [32; 33].

Наукові праці Н. Яковенко [38; 39] важливі для з'ясування методології дослідження та оцінок подій козацької доби, зокрема діяльності козацької старшини та її соціального походження.

У 2000-ні рр. визначився предмет історичного

дослідження, сформувалася певна джерельна основа у вигляді опублікованих та архівних документів, помітними стали перші результати дослідницької роботи академічних інституцій і центрів дослідження історії козацтва в Україні. З'явилося і певне «державне замовлення» на написання наукових праць з історії козащини, в т.ч. державотворчих процесів, постатей, особливо напередодні святкування знаменних дат і просто річниць. У монографіях, що побачили світ у цей час, окремі «немодні» раніше сторінки козащини, як предмет дослідження, ввійшли до комплексу проблем новітньої вітчизняної історії. Науковцями здійснено ряд оригінальних інтерпретацій становлення та розвитку української особливості благодійництва, яка розглядається ними як специфічний і неповторний феномен козацької доби.

На міжнародних науково-практичних конференціях, присвячених історії українського козацтва, що відбулись у Києві (1995, 1997, 1998, 2011, 2012, 2014 рр.), Переяславі-Хмельницькому (2003, 2008, 2013 рр.), Черкасах (2008 р.), Рівному (1995 р.), Одесі (2005 р.), Запоріжжі (2012, 2015 рр.) та ін. не лише наголошувалось на значимості цього феномену в українській історії, культурі, національній свідомості, а й розглядався історіографічний аспект цілого комплексу питань, відображення сучасною вітчизняною та зарубіжною історіографією діяльності козацької старшини, окреслено основні напрямки вивчення на перспективу.

Отже, діяльність козацької старшини в середині XVII–XVIII ст. широко відображена в сучасній українській історіографії. 2000-ні рр. позначилися формуванням цілих дослідницьких напрямків, появою фундаментальних праць, довідкових видань, у тому числі й за регіональним принципом. Хоча зауважимо, що рідко вивчається козацька благодійність. Ще рідше проблематика піднімалася авторами дисертаційних досліджень. Однак, незважаючи на всі позитиви та недоліки, можна говорити про відсутність на сьогоднішній день спеціального дослідження, в якому б комплексно розглядалася історія благодійності козацької старшини середини XVII–XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч / М. Андрусяк. – К. : Обереги, 1991. – 48 с.
2. Борисенко В.Й. Занепад Української держави за гетьманування І. Виговського / В.Й. Борисенко // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 3–18.
3. Борисенко В.Й. Питання соборності в діяльності Б. Хмельницького / В.Й. Борисенко // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми: Зб. – К., 1999. – С. 43–49.
4. Вечерський В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби гетьманщини: формування, дослідження, охорона / В. Вечерський. – К., 2001. – 350 с.
5. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).

6. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
7. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 / В.М. Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 533 с.
8. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 132 с.
9. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
10. Гуржій О.І. Іван Скоропадський / О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. – К.: Арій, 2013. – 384 с.
11. Запорожці: До історії козацької культури / Упоряд. тексту, передм. І. Кравченка; Упоряд. іл. матер. Ю. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – 400 с.
12. Зельська І. Українські пам'ятки у Святій землі / І. Зельська // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 33–34.
13. Кагамлик С. Українські гетьмани і Києво-Печерська лавра / С. Кагамлик // На чолі козацької держави: Зб. наук. праць. – Рівне, 1996. – С. 201–207.
14. Кагамлик С.Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Р. Кагамлик. – К., 2000. – 19 с.
15. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С.К. Кілессо. – К.: Техніка, 2000. – 144 с.
16. Ковалинський В.В. Меценати Києва / В.В. Ковалинський. – 2-е изд., доп. – К., 1998. – 526 с.
17. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 pp.) / В.В. Кривошея. – К., 1998. – Ч. 1. – 270 с.; Ч. 2. – 344 с.
18. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посіб.: У 3 кн. / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – 335 с.
19. Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст.: в документах і матеріалах / Л.Г. Мельник. – К., 1997. – 139 с.
20. Мигович І. Історичні корені й традиції благодійництва / І. Мигович // Соціальний захист. – 1996. – № 4. – С. 77–87.
21. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця / о. Юрій Мицик. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 391 с.
22. Наливайко Д. Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
23. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.
24. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.
25. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1997. – 74 с.
26. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини / В. Панашенко. – К., 1995. – 212 с.
27. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба. Монографія: в 2-х ч. / О. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.
28. Саченко С. Мазепа – будівничий / С. Саченко // Наука і суспільство. – 1991. – № 4. – С. 44–46.
29. Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних / В. Січинський // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 21–24.
30. Січинський В. Іван Мазепа – людина і меценат / В. Січинський // Літопис Червоної калини. – 1993. – Ч. 3–4. – С. 27–33.
31. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
32. Ступак Ф.Я. Добродійно-меценатська діяльність Богдана Хмельницького / Ф.Я. Ступак // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 135–142.
33. Ступак Ф.Я. Добродійність епохи Козаччини / Ф.Я. Ступак // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 17–23.
34. Ступак Ф.Я. З історії добродійно-меценатської діяльності епохи Козаччини і Гетьманщини / Ф.Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 3. – С. 391–396.
35. Ступак Ф.Я. Меценатство гетьманів та козацької старшини / Ф.Я. Ступак // Україна – козацька держава. Наукове вид. / Упоряд. В.В. Недяк. – К., 2004. – С. 788–793.

36. Україна – козацька держава / Наук. ред. В.О. Щербак, О.К. Федорук. – К. : Вид-во «ЕММА», 2004. – 1216 с.
37. Хведченя С. Гетьман Мазепа – фундатор київських храмів / С. Хведченя // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 5–6. – С. 77–80.
38. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
39. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, переглянуте і виправлене. – К. : Критика, 2008. – 472 с.
40. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

© *Віта Коцур*
(Київ)

ПЕРИОДИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ СЕРЕДИНЫ XVII–XVIII СТ.

Истории благотворительности казацкой старшины посвящено значительное количество литературы, разноплановой по проблематике, шириной освещения аспектов. Анализ научной разработки, исходного комплекса исследуемой проблемы позволяет выделить основные историографические периоды в разработке темы: 1) 1991–1999 гг.; 2) 2000–2015 гг. Большое значение имеет полнота хронологического охвата историко-научной литературой проблемы исследования, что дает возможность проследить и выяснить отражение становления и развития благотворительности казацкой старшины и тех изменений, которые происходили в ней и отечественной историографической науке. Отмечая комплексность систематического освещения казацкой эпохи истории Украины с конкретностью его структурированного отображения, необходимо подчеркнуть наличие существенных трудностей, связанных с важностью выделения научного материала по благотворительности казацкой старшины и ее отражением современной украинской историографией. Нужно указать на наличие большого объема опубликованной литературы, что позволило выяснить конкретное состояние научной разработки проблемы. Существенным моментом является большой объем историографических и исторических источников и значительная разбросанность документов и материалов в различных архивных фондах, библиотеках. Комплексное изучение массива исторических и историографических источников позволяет сделать вывод, что он достаточно репрезентативен и способствует решению поставленных в данной статье задач.

Ключевые слова: периодизация, благотворительность, казацкая старшина, современная украинская историография, этапы исследований, отечественные ученые, методология исследований.

© *Vita Kotsur*
(Kyiv)

THE PERIODIZATION OF MODERN NATIONAL RESEARCHES ABOUT CHARITY BY COSSACK ELDERS IN MID-SEVENTEENTH – EIGHTEENTH CENTURIES

To history of Cossack elders' charity is dedicated a significant amount of literature diverse on issues, wide coverage of aspects. Analysis of the scientific development, source complex of the investigated problem allows to distinguish the main historiographical periods in the development of themes: 1) 1991–1999; 2) 2000–2015. Weighty importance has completeness of chronological coverage of historical and scientific literature research problems, which makes it possible to trace and find reflection formation and development of charity by Cossack elders and the changes taking place in it and the national historiography science. Noting the complexity of the systematic coverage of the history of Ukraine Cossack era with its specificity structured reflection should highlight the significant difficulties connected with the necessity of isolating scientific material on charity by Cossack elders and its reflection in modern Ukrainian historiography. It is necessary to point out the large volume of published literature that has allowed to find out the specific state of scientific research of problems. The essential point is the large volume of historiography and historical sources and significant dispersed of documents and materials in various archives, libraries. Comprehensive study of the array of historical and historiographical sources leads to the conclusion that it is sufficiently representative and generally contributes to solve problems taking place in this article.

Keywords: periodization, charity, Cossack elders, Ukrainian modern historiography, the stages of researches, Ukrainian scientists, methodology of researches.

До редакції надійшла 12.10.2015.

ВИСВІТЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ М. ГОРБАЧОВА В ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х – ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Статтю присвячено історіографії Перебудови, зокрема висвітленню економічних перетворень в дослідженнях західних науковців другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. До аналізу залучено, в основному, роботи американських і британських дослідників.

З огляду на високий інтерес до політики М. Горбачова на Заході та налагодження тісних партнерських взаємин між США й СРСР, радянські економічні реформи широко дебатовались в науковій періодиці та монографіях відомих радянологів. Цей пласт літератури залишається маловідомим і майже не дослідженим в історіографіях пострадянських держав. Він містить чимало цінних і оригінальних думок і спостережень щодо реформ радянської економіки, котрі можуть бути корисними в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз наукових студій західних дослідників, присвячених економічним реформам доби Перебудови, осмислення панівних тенденцій в радянології, висвітлення поглядів вчених щодо перспектив командно-адміністративної економіки та шляхів її ринкової трансформації.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що в добу Перебудови завдяки політиці гласності склались сприятливі умови для вивчення радянологами радянської економіки. Вчені наголошували на уповільненні темпів зростання та технологічному відставанні СРСР. Більшість з них не бачила перспектив реформування планової економіки радянського типу, а пропонувала зробити вибір на користь капіталізму, ринкової економіки та приватизації (демократичний транзит). Багато уваги західні дослідники приділяли постатям радянських реформаторів і, в першу чергу, М. Горбачову. Однак після того, як на Заході виникли сумніви щодо спроможності Президента СРСР завершити демократичний транзит, увага переключилась на республіканські еліти. Більшість дослідників не вбачала в кризі радянської економіки загрози для самого існування СРСР. Така оцінка збігається з сучасним баченням проблеми, відповідно до якого економічна криза не означала колапсу і не була головною причиною дезінтеграції держави.

Ключові слова: Перебудова, СРСР, М. Горбачов, соціалізм, капіталізм, ринкова економіка, реформи, демократичний транзит.

Перебудова в СРСР викликала глибокий інтерес на Заході, де в роки Холодної війни сформувався окремий дослідницький напрям – радянологія. Завдяки гласності західні вчені отримали доступ до радянської статистики та можливість тісно контактували з радянськими колегами. Інтерес до Перебудови та її головного «виконроба» втілювався в низку досліджень, які ще не стали предметом наукового аналізу. Окремі аспекти проблеми порушувались у статті С. Величко, присвяченій західній історіографії Перебудови [1], оглядах нових публікацій, рецензіях [40].

У 1980-х рр. західні дослідники почали більш критично оцінювати економіку радянського блоку. Однак наближення кризи не було очевидним, адже закриті режими здатні виживати навіть в умовах погіршення економічної ситуації. До того ж, спочатку західні вчені не володіли достовірними статистичними даними щодо темпів уповільнення економічного зростання і технологічного відставання від капіталістичних економік Заходу та Південно-Східної Азії.

Західні дослідники широко використовували дані американської розвідки щодо ситуації в радянській економіці. Зокрема, Р. Кауфман проаналізував уповільнення темпів зростання радянських видатків на оборону. Серед можливих причин цього явища дослідник вказував на економічні обмеження, технічні труднощі або зростання витрат на наступальне озброєння [27]. На думку Дж. Вейкхардта, військова та цивільна економіки в СРСР були настільки тісно інтегровані, що економічна реформа не може розглядатись як чисто цивільне питання [53].

Кризу нафтовидобування в СРСР дослідив Т. Густафсон. Він встановив, що радянський видобуток нафти досяг свого піку в 1983 р., а потім розпочалось зниження, адже зростання випуску продукції в Західному Сибіру майже призупинилось. Корінь проблеми дослідник вбачав у тому, що радянська політика в цій сфері була незбалансованою і спрямованою на отримання швидкого прибутку на шкоду систематичному розвитку промисловості регіону [15]. Згодом Т. Густафсон систематизував зібраний матеріал, а також проаналізував енергетичну

політику М. Горбачова, видавши монографію з прикметною назвою «Криза на тлі достатку». Попри те, що Радянський Союз мав величезні запаси енергоносіїв, державна енергетична політика, починаючи з середини 1970-х рр., стала руйнівним чинником галузі [16].

Серед фахівців не було єдиної думки щодо причин радянської стагнації 1970-х – початку 1980-х рр. Серед можливих чинників вказувались: 1) труднощі ефективного здійснення централізованого планування; 2) зниження трудової дисципліни; 3) свідоме рішення планових органів зменшити темпи економічного зростання після 1975 р.; 4) «вузькі місця» в ключових секторах економіки – нафтовидобуванні, залізничному транспорті; 5) несприятливі демографічні тенденції; 6) несприятливі погодні умови; 7) непрямий ефект від уповільнення зростання на Заході після 1973 р.; 8) значні видатки на оборону [21, р. 51–72; 30; 33, р. 1814–1819; 43, р. 47–67]. На думку О. Іоффе (радянського емігранта) та П. Меггса, найслабшою ланкою радянської економіки були технологічні інновації [26].

В ідеологічному кліматі Холодної війни сформувався версія про історичну дефектність комунізму, базована на доктрині тоталітаризму. Остання виходила з того, що радянська модель («реальний соціалізм») та його система планового господарства не в змозі забезпечити своїм громадянам необхідної кількості та якості матеріальних благ. Наприклад, Г. Шредер передбачала продовження спаду промислового зростання, адже причини гальмування закладені в самій системі соціалістичного централізованого планування, а проведення системних реформ не видавалось ймовірним [43, р. 47–67].

Натомість Дж. Хаф заперечував твердження, що масштабні економічні перетворення в радянській економіці неможливі. На його погляд, успішність реформ має базуватися на усвідомленні переваг та ризиків, стратегії політичних перетворень М. Горбачова і досягненні вагомих здобутків у сільському господарстві та сфері побуту, перш ніж протистояти промисловій бюрократії [23].

Одним з перших економічну політику Перебудови розпочав досліджувати Е. Хьюїтт, засновник і головний редактор журналу «Soviet Economy» (сучасна назва «Post-Soviet Affairs»), згодом помічник Президента Дж. Буш-старшого. Не дивно, що проблеми радянської економіки активно дебатовались на сторінках цього видання. Журнал уважно стежив за перебігом реформ в СРСР, публікував дискусії

відомих радянологів, матеріали «круглих столів», в яких брали участь Е. Бекер, А. Бергсон, Е. Бонд, Г. Гейманн, П. Десаї, С. Коен, Г. Левіне, В. Тремл Г. Шредер та ін., а згодом і радянські дослідники, розробники економічної стратегії Перебудови (А. Аганбегян, В. Костяков, М. Петраков, М. Шмельов), громадсько-політичні діячі (Ю. Афанасьєв, В. Коротич, А. Сахаров) [13; 34; 51; 52].

Радянологи детально вивчали документи партійних форумів, з'їздів народних депутатів СРСР, приділяючи багато уваги закулісним аспектам та їх впливу на економічні реформи [22; 25; 45]. Проаналізувавши показники дванадцятого п'ятирічного плану на 1986–1990 рр. Е. Хьюїтт прийшов до висновку, що він передбачає дуже скромні економічні реформи, тому, попри велику амбіційність, є недовсяжним, хоча деякого покращення економічних показників виключати не можна [20].

Перспективи втілення горбачовських економічних перетворень з огляду на історичний досвід реформ О. Косигіна проаналізувала Г. Шредер. На її думку, радянська система стикнеться зі старими проблемами, коли для забезпечення покращень в економіці застосовуватимуться «політичні зміни», втілені на цей раз в кампанії за підвищення дисципліни праці [44].

Цінову політику в Радянському Союзі на початку Перебудови розглянув М. Борнштейн [5], а зміни в системі оплати праці в контексті впровадження самофінансування підприємств стали предметом дослідження Дж. Чепмен [9]. Дж. Купер, В. Кінкейд і К. Томсон розглядали економіку конверсії [11; 28]. В центрі уваги західних науковців були реформи в окремих галузях народного господарства СРСР, в першу чергу, в машинобудуванні (розглядалось як ключова сфера прискорення) і сільському господарстві (в контексті можливостей зміни форми власності на землю) [12; 31]. Багато уваги приділялось достовірності радянської статистики.

Чимало досліджень було присвячено викликам і перешкодам на шляху змін [36]. Науковці вбачали їх у небажанні чи неможливості для М. Горбачова піти на необхідний політичний ризик, опорі бюрократії, обмеженості комуністичної ідеології для мобілізації підтримки інновацій. Західні вчені вказували, що в перші роки Перебудови не відбувалось змін у сферах економічного планування і стимулювання трудящих. Проаналізувавши скромні здобутки перших двох років Перебудови, Ф. Хенсон побачив обнадійливі тенденції в деякому розширенні прав особистої й кооперативної власності. Водночас,

цей автор вказав на несумісність зростання виробництва із заходами, спрямованими на делегування ширших повноважень підприємствам [17].

В останні роки Перебудови більше уваги приділялось силам, які свідомо чинили опір реформам. П. Грегори, спираючись на інтерв'ю з радянськими емігрантами, стверджував, що основною перешкодою є бюрократія. Неефективна, роздута й байдужа до суспільних проблем номенклатура працювала за канонами 1930-х рр., демонструючи дивовижну стійкість до змін. На думку цього автора, дві категорії радянської бюрократії мають різне майбутнє. «Господарники» можуть перетворитися на підприємців, а «апаратники» є зайвим прошарком, що забезпечує неринкове регулювання економіки. Але якраз остання група відіграла ключову роль у Перебудові [14]. А. Ослунд вважав, що запорукою успішності реформ має стати усунення КПРС від управління економікою [2].

Водночас, вивчалися й рушійні сили Перебудови. Т. Колтон розподілив радянське суспільство на п'ять рівнів політико-адміністративної ієрархії (генсек ЦК КПРС, колективне керівництво – Політбюро, бюрократія в цілому, інтелігенція, населення в цілому) і визначив ставлення й мотивацію кожної з цих груп. На думку дослідника, економічні зміни в СРСР будуть складним, тривалим і непередбачуваним процесом [10]. На думку Б. Рабла міські добре освічені працівники більш позитивно, ніж основна маса населення, ставляться до підвищення матеріального стимулювання, плюралізму, гласності, втілених у горбачовських реформах. Завдяки зростанню чисельності цих соціальних груп відбувається укріплення бази політичної підтримки Перебудови [41]. Дж. Хаф вважав, що лібералізація М. Горбачова була викликана бунтом «середнього класу», необхідністю перебудувати відносини в багатонаціональному суспільстві та технічної модернізації. Цей автор критично ставився до стереотипів американської зовнішньої політики, базованої на антирадянських кліше, і доводив, що марксизм-ленінізм міг стати рушієм для радикальних реформ, в тому числі й таких, які прийнято називати капіталістичними [24].

Багато уваги приділялось провідникам радянських економічних реформ. З розгортанням Перебудови західні дослідники піддавали все гострішій критиці тих, хто залишався прибічником соціалізму й не визнавав «єдино вірними» неоліберальні концепції вільного ринку, виступав проти різкого підвищення цін, масової приватизації тощо. Зокрема, Б. Румер

піддав жорсткій критиці Л. Абалкіна, використавши навіть неологізм «абалканізація» щодо економічної політики радянського уряду [42]. Ф. Хенсон детально розібрав радянське законодавство стосовно малого бізнесу, іноземних інвестицій, акціонерних товариств, землі, порівнявши їх з альтернативною програмою С. Шаталіна [18].

Майже всі західні автори вказували на безперспективність економіки радянського типу, неузгодженість мікроекономічної практики та макроекономічного планування [46; 48; 50; 54], наполегливо пропонували переходити до ринку, виходячи з постулатів Л. фон Мізеса, Ф. фон Хайска та М. Фрідмана¹. А. Ослунд переконував, що комуністичним країнам не варто надавати фінансову допомогу аж доки вони не зроблять вибір на користь демократії, капіталізму й запуску програми швидкого транзиту в бік ринкової економіки та приватизації [3, р. 41].

Інтереси вчених поступово зосереджувались в площині переходу (transition або transformation) від комуністичної політичної системи до нової демократичної або авторитарної, а також переходу від планового господарства до ринкового [39]. Фактично на початку 1990-х рр. радянська економіка вже не була ані соціалістичною, ані командно-адміністративною. Західні дослідники переважно розглядали її як перехідну (транзитну), а цінність перетворень оцінювали з точки зору наближення до ринкової економіки, поширення приватної власності та включення в систему світового ринку. Так, Е. Рейклін вбачав в економічних реформах механізм трансформації тоталітарного держкапіталізму на авторитарну змішану економіку [38]. На думку, П. Хауслогнера, на шляху радикальних реформ М. Горбачов повинен оновити застарілий «суспільний договір», укладений в СРСР в 1950-ті рр., і таким чином відновити державну легітимність [19]. Американський політолог Дж. Бреслауер стверджував, що в 1990 р. з'явився владний консенсус відносно переваг ринкової економіки, але не було згоди щодо стратегії та витрат перехідного періоду [7].

У 1990–1991 рр. Радянський Союз переживав справжню кризу, породжену не відсутністю реформ, а їх проведенням. Як не парадоксально, чим очевиднішими були економічні невдачі М. Горбачова, тим компліментарнішим ставав тон західних дослідників. Напри-

¹ Польські економісти В. Брус і К. Ласкі були одними з небагатьох авторів, які наголошували на важливості збереження здобутків соціалізму (наприклад, гарантії повної зайнятості) і пропонували рухати реформи в бік «ринкового соціалізму» [8].

клад, Дж. Бреслауер запевняв, що горбачовська стратегія щодо проведення політичних й ідеологічних змін перед економічними реформами була мудрим вибором і ще не вичерпала себе [6]. Мало хто вбачав у кризі передвістя краху радянської системи. Більшість розглядала її як «кризу одужання» на шляху ринкового транзиту [32; 49]. Зокрема, Р. Паркер, як і багато інших авторів (В. Тремл, Дж. Хардт, Дж. Хаф) закликав не перебільшувати масштаби кризи. Він підкреслював, що радянські громадяни задовольняють свої потреби за рахунок «другої» («тіньової») економіки, а дефіцит у магазинах компенсується достатком у холодильниках. Дослідник вважав, що СРСР є другою економікою світу, наводив враження американських бізнесменів щодо високого рівня оснащення радянських підприємств, але зневажливого ставлення людей до вітчизняної продукції¹. На думку Р. Паркера, криза мала не так економічну як психологічну природу, адже інформацію про зростання цін і дефіцит поширювали радянські ЗМІ [35]. П. Пасселл вказував на наявність в СРСР надлишкового попиту через збільшення доходів громадян [37]. Г. Шредер звернула увагу, що порожні полиці в магазинах не означали голоду, а свідчили про зростання попиту [47]. На думку Р. Еріксона, підвищення цін було спрямовано на скорочення розриву між попитом і пропозицією.

Ставлення до М. Горбачова досить швидко погіршилось після того, як він не проявив себе послідовним прихильником демократизації та ринкової економіки. Одночасно з ослабленням центральної влади в СРСР на Заході

активізувались дослідження впливу Перебудови на економіку союзних республік. Було констатовано все більше зростання впливів республіканських еліт як наслідок децентралізації управління [4].

В добу Перебудови завдяки політиці гласності склались сприятливі умови для дослідження радянологами радянської економіки. Використовуючи матеріали радянської статистики, інтерв'ю з емігрантами, а також дані західних спецслужб, дослідники змогли більш критично підійти до радянської економіки, відзначивши уповільнення темпів її зростання та технологічне відставання. Переважна більшість з них не бачила перспектив реформування планової економіки радянського типу, хоча й не виключала можливості її зростання за рахунок внутрішніх резервів. Альтернативою видавався т. зв. «демократичний транзит», тобто відмова від командно-адміністративної системи на користь вільного ринку та приватної власності. Багато уваги західні дослідники приділяли постатям радянських реформаторів і, в першу чергу, М. Горбачову, який користувався їх незмінними симпатіями до 1991 р. Однак після того, як на Заході виникли сумніви щодо спроможності радянського Президента завершити демократичний транзит, увага переключилась на республіканські еліти. Більшість дослідників не вбачала в кризі радянської економіки загрози для самого існування СРСР. Така оцінка збігається з сучасним баченням проблеми, відповідно до якого економічна криза не означала колапсу і не була головною причиною дезінтеграції держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С.А. Освещение перестройки в СССР (1985–1991 гг.) в зарубежной историографии / С.А. Величко // Вопросы истории. – 2005. – № 6. – С. 162–166.
2. Aslund A. Gorbachev's Struggle for Economic Reform / Aslund A. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989. – 269 p.
3. Aslund A. Gorbachev, Perestroika, and Economic Crisis / Aslund A. // Problems of Communism. – 1991. – January. – P. 18–41.
4. Bahry D. Outside Moscow: Power Politics and Budgetary Policy in Soviet Republic / D. Bahry. – NY: Columbia University Press, 1987. – 236 p.
5. Bornstein M. Soviet Price Policies / M. Bornstein // Soviet Economy. – 1987. – Vol. 3, issue 2. – P. 96–134.
6. Breslauer G.W. Evaluating Gorbachev as Leader / G.W. Breslauer // Soviet Economy. – 1989. – Vol. 5, issue 4. – P. 299–340.
7. Breslauer G.W. Soviet Economic Reforms Since Stalin: Ideology, Politics, and Learning / G.W. Breslauer // Soviet Economy. – 1990. – Vol. 6, issue 3. – P. 252–280.
8. Brus W From Marx to the Market. Socialism in Search of an Economic System / W. Brus, K. Laski. – Oxford: Clarendon Press, 1989. – 192 p.

¹ Як приклад наводиться історія підприємця Г. Вілленса, який випустив дві однакові партії бюстгальтерів за радянською технологією і з радянських матеріалів. На маркуванні однієї з них було вказано «Вироблено у США», другої – «Вироблено в СРСР». Потім було проведено дослідження серед покупців. Жінки вихваляли бюстгальтери з американською етикеткою, а радянські ляли і висміювали [35].

9. Chapman J.G. Gorbachev's Wage Reform / J.G. Chapman // *Soviet Economy*. – 1988. – Vol. 4, issue 4. – P. 338–365.
10. Colton T.J. Approaches to the Politics of Systemic Economic Reform in the Soviet Union / T.J. Colton // *Soviet Economy*. – 1987. – Vol. 3, issue 2. – P. 145–170.
11. Cooper J. Military Cuts and Conversion in the Defense Industry // *Soviet Economy* / J. Cooper. – 1991. – Vol. 7, issue 2. – P. 121–142.
12. Ellman M.J. The contradictions of perestroika: The case of agriculture / M.J. Ellman // *European Review of Agricultural Economics*. – 1991. – Vol. 18. – P. 1–18.
13. Gorbachev's Economic Reform: A Soviet Economy Roundtable // *Soviet Economy*. – 1987. – Vol. 3, issue 1. – P. 40–53.
14. Gregory P.R. Restructuring the Soviet Economic Bureaucracy. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 181 p.
15. Gustafson T. The Origins of the Soviet Oil Crisis // *Soviet Economy* / T. Gustafson. – 1985. – Vol. 1, issue 2. – P. 103–135.
16. Gustafson T. Crisis amid Plenty: The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev / T. Gustafson. – Princeton NJ: Princeton University Press, 1989. – XXV+362 p.
17. Hanson P. The Shape of Gorbachev's Economic Reform / P. Hanson // *Soviet Economy*. – 1986. – Vol. 2, issue 4. – P. 313–326.
18. Hanson P. Property Rights in the New Phase of Reforms / P. Hanson // *Soviet Economy*. – 1990. – Vol. 6, issue 2. – P. 95–124.
19. Hauslohner P. Gorbachev's Social Contract / P. Hauslohner // *Soviet Economy*. 1987. – Vol. 3, issue 1. – P. 54–89.
20. Hewett Ed. A. Gorbachev's Economic Strategy: A Preliminary Assessment / Ed.A. Hewett // *Soviet Economy*. – 1985. – Vol. 1, issue 4. – P. 285–305.
21. Hewett Ed. A. Reforming the Soviet Economy: Equality vs. Efficiency / Ed.A. Hewett. – Washington: Brookings Institution Press, 1988. – 404 p.
22. Hewett Ed. A. Perestroika and the Congress of People's Deputies / Ed.A. Hewett // *Soviet Economy*. – 1989. – Vol. 5, issue 1. – P. 47–69.
23. Hough J.F. The Gorbachev Reform: A Maximal Case // *Soviet Economy*. – 1986. – Vol. 2, issue 4. – P. 302–312.
24. Hough J.F. Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform / J.F. Hough. – NJ: Simon&Schuster, 1988. – 272 p.
25. Hough J.F. The Politics of the 19th Party Conference / J.F. Hough // *Soviet Economy*. – 1988. – Vol. 4, issue 2. – P. 137–143.
26. Ioffe O.S., Maggs P.B. The Soviet Economic System: A Legal Analysis O.S. Ioffe. – Boulder: Westview Press, 1987. – 326 p.
27. Kaufman R.F. Causes of the Slowdown in Soviet Defense / R.F. Kaufman // *Soviet Economy*. – 1985. – Vol. 1, issue 1. – P. 9–31.
28. Kincade W.H. Economic Conversion in USSR / W.H. Kincade, T.K. Thomson // *Problems of Communism*. – 1990. – Jan. – P. 83–92.
29. Laird R. D. Perestroika and Soviet Agriculture / R.D. Laird // *Problems of Communism*. – 1987. – November. – P. 81–86.
30. Levine H.S. Possible Causes of the Deterioration of Soviet Productivity in the Period 1976–1980 H.S. Levine // *Soviet Economy in the 1980's: Problems and Prospects*. – P. 1. – Washington, 1983. – P. 155–168.
31. Matosich A.J., Machine Building: Perestroika's Sputtering Engine / F.J. Matosich, B.K. Matosich // *Soviet Economy*. – 1988. – Vol. 4, issue 2. – P. 144–176.
32. Noren J.H. The Soviet Economic Crisis: Another Perspective / J.H. Noren // *Soviet Economy*. – 1990. – Vol. 6, issue 1. – P. 3–55.
33. Ofer G. Soviet Economic Growth: 1928–1985 / G. Ofer // *Journal of Economic Literature*. – 1987. – Vol. 25, No. 4. – P. 1767–1833.
34. Panel on the Economic and Political Consequences of Chernobyl // *Soviet Economy*. – 1986. – Vol. 2, issue 2. – P. 97–130.
35. Parker R. Inside the Collapsing Soviet Economy R. Parker // *Atlantic Monthly*. – 1990. – June. – P. 68–80.
36. Parrott B. Gorbachev's Gamble: Political, Economic, and Ethnic Challenges to Soviet Reform B. Parrott // *SAIS Review*. – 1990. – Vol. 10, No. 2. – P. 57–73.
37. Passell P. Gorbachev's Plan Could Shock More Than Just Prices / P. Passell // *New York Times*. – 1991. – Apr., 7. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.nytimes>.

com/1991/04/07/weekinreview/the-world-gorbachev-s-plan-could-shock-more-than-just-prices.html?pagewanted=all. – Дата доступа: 10.01.2016.

38. Raiklin E. After Gorbachev? A Mechanism for the Transformation of Totalitarian State Capitalism into Authoritarian Mixed Capitalism / E. Raiklin. – Washington, DC, Council for Social, Political, and Economic Studies, 1989. – 105 p.
39. Remington T.F. Regime Transition in Communist Systems: The Soviet Case / T.F. Remington // Soviet Economy. – 1990. – Vol. 6, issue 2. – P. 160–190.
40. Robins G.S. The Soviet Economy and the Perestroika / G.S. Robins // Problems of Communism. – 1992. – May. – P. 139–144.
41. Ruble B.A. The Social Dimensions of Perestroika / B. Ruble // Soviet Economy. – 1987. – Vol. 3, issue 2. – P. 171–183.
42. Rumer B. The «Abalkanization» of Soviet Economic Reform / B. Rumer // Problems of Communism. – 1990. – January. – P. 74–82.
43. Schroeder G.E. The Slowdown in Soviet Industry, 1976–1982 / G.E. Schroeder // Soviet Economy. – 1985. – Vol. 1. – P. 42–74.
44. Schroeder G.E. Gorbachev: «Radically» Implementing Brezhnev’s Reforms / G.E. Schroeder // Soviet Economy. – 1986. – Vol. 2, issue 4. – P. 289–301.
45. Schroeder G.E. Anatomy of Gorbachev’s Economic Reform / G.E. Schroeder // Soviet Economy. – 1987. – Vol. 3, issue 3. – P. 219–241.
46. Schroeder G.E. The Soviet Economy under Gorbachev / G.E. Schroeder // Current History. – 1987. – October. – P. 317–320.
47. Schroeder G.E. «Crisis» in the Consumer Sector: A Comment / G.E. Schroeder // Soviet Economy. – 1990. – Vol. 6, issue 1. – P. 56–64.
48. Schroeder G.E. A Critical time for Perestroika / G.E. Schroeder // Current History. – 1991. – October. – P. 323–327.
49. Schroeder G.E. Perestroika in the Aftermath of 1990 / G.E. Schroeder // Soviet Economy. – 1991. – Vol. 7, issue 1. – P. 3–13.
50. Schroeder G.E. The Dismal Fate of Soviet-Type Economies / G.E. Schroeder // Cato Journal. – 1991. – Spring-Summer. – P. 13–26.
51. Supporters and Opponents of Perestroika: The Second Joint Soviet Economy Roundtable // Soviet Economy. – 1988. – Vol. 4, issue 4. – P. 275–318.
52. The 19th Conference of the CPSU: A Soviet Economy Roundtable // Soviet Economy. – 1988. – Vol. 4, issue 2. – P. 103–136.
53. Weickhardt G.G. The Soviet Military–Industrial Complex and Economic Reform / G.G. Weickhardt // Soviet Economy. – 1986. – Vol. 2, issue 3. – P. 193–220.
54. Winiecki J. The Distorted World of Soviet-Type Economies / J. Winiecki. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1988. – 246 p.

© Юрий Латыш
(Киев)

ОСВЕЩЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ М. ГОРБАЧЕВА В ЗАПАДНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 1980-Х – НАЧАЛА 1990-Х ГГ.

Статья посвящена историографии Перестройки, в частности освещению экономических преобразований в исследованиях западных ученых второй половины 1980-х – начале 1990-х гг. К анализу привлечены, в основном, работы американских и британских исследователей.

Учитывая высокий интерес к политике Горбачева на Западе и налаживание тесных партнерских взаимоотношений между США и СССР, советские экономические реформы широко дебатировались в научной периодике и монографиях известных советологов. Этот пласт литературы остается малоизвестным и почти не исследованным в историографии постсоветских государств. Он содержит немало ценных и оригинальных мыслей и наблюдений относительно реформ советской экономики, которые могут быть полезными в современных условиях.

Целью статьи является анализ научных исследований западных авторов, посвященных экономическим реформам времен Перестройки, осмысления господствующих тенденций в советологии, освещение взглядов ученых относительно перспектив командно-административной экономики и путей ее рыночной трансформации.

В результате проведенного исследования было установлено, что в эпоху Перестройки благодаря политике гласности сложились благоприятные условия для исследований советологами советской экономики. Ученые отмечали замедление темпов роста и технологическое отставание СССР. Большинство из них не видело перспектив реформирования плановой экономики советского

тина, а предлагало сделать выбор в пользу капитализма, рыночной экономики и приватизации (демократический транзит). Много внимания западные исследователи уделяли фигурам советских реформаторов и, в первую очередь, М. Горбачеву. Однако после того как на Западе возникли сомнения относительно способности Президента СССР завершить демократический транзит, внимание переключилось на республиканские элиты. Большинство исследователей не видели в кризисе советской экономики угрозы для самого существования СССР. Такая оценка совпадает с современным видением проблемы, согласно которому кризис советской экономики не означал коллапса и не был главной причиной дезинтеграции государства.

Ключевые слова: Перестройка, СССР, М. Горбачев, социализм, капитализм, рыночная экономика, реформы, демократический транзит.

© Iurii Latysh
(Kyiv)

THE ECONOMIC REFORMS OF MIKHAIL GORBACHEV IN THE WESTERN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF 1980 – THE BEGINNING OF THE 1990S.

The article is devoted to the historiography of Perestroika, in particular the coverage of economic transformation in the study of Western scholars of the second half of the 1980s – early 1990s. Analysis of attracted mostly the work of American and British researchers.

Given the high interest in politics Gorbachev in the West and establishing close partnerships between the US and the USSR, the Soviet economic reforms are widely debated in scientific periodicals and monographs known sovietologists. This body of literature is little known and little studied in the historiography of post-Soviet states. It contains a lot of valuable and original thoughts and observations on the reform of the Soviet economy, which may be useful in the present conditions.

The aim of the article is the analysis of scientific studies of Western authors on economic reforms of Perestroika era, the mainstream thinking in Soviet studies, scientists coverage views on the prospects of a command economy and ways to transform the market.

In the 1980's. Western scholars began to evaluate more critically the economy of the Soviet bloc. However, the approach of the crisis was not evident, as the closed regime can survive even in a deteriorating economic situation. In addition, the first Western scientists did not have reliable statistics. Among possible factors Soviet stagnation scientists named difficulties of effective implementation of central planning; reduce labor discipline; planners conscious decision to reduce the rate of economic growth after 1975; problems in key sectors – extraction of petroleum, railway transport adverse demographic trends; adverse weather conditions; indirect effect of the slowdown in the West after 1973; significant spending on defense.

As a result of the study it was found that in the era of Perestroika due to the policy of transparency has created favorable conditions for research Soviet economy by sovietologists. Sovietologist thoroughly studied the documents of Communist party forums, Congresses of People's Deputies, paying much attention backstage aspects and their impact on economic reform. Most studies relied on the doctrine of totalitarianism, which was based on historical defects of communism. The Soviet model («real socialism») and its planned economy system were unable to provide its citizens the necessary quantity and quality of material goods. Scientists have noted a slowdown in growth and technological backwardness of the Soviet Union. Most of them did not see the prospects of reforming the Soviet-style planned economy, and offered to make a choice in favor of capitalism, market economy and privatization (democratic transition). Researchers saw resistance to reform by the Soviet bureaucracy and urged the Communist Party to eliminate the impact on the economy. Interests of scientists gradually concentrated in the plane of transition from the communist political system to Democracy or Authoritarianism, and the transition from a planned to the market economy. In the early 1990s. there the Soviet economy was neither socialist nor command-administrative. Western researchers mostly viewed it as a transitional, and change the value assessed in terms of the approach to the market economy, private property distribution and inclusion in the world market. Many Western scholars have paid attention to the figures of the Soviet reformers and, above all, Mikhail Gorbachev. However, after the West had doubts about the capacity of President of the USSR to complete the democratic transition, the emphasis shifted to the Republican elite. Most researchers have not seen in the crisis of the Soviet economy a threat to the very existence of the USSR. This assessment coincides with a modern vision of the problem, according to which the crisis of the Soviet economy does not mean the collapse was not the main reason for the disintegration of the state.

Keywords: Perestroika, Soviet Union, M. Gorbachev, socialism, capitalism, market economy, reforms, democratic transition.

До редакції надійшла 18.12.2015.

ПРОСВІТНИЦЬКА ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УМАНСЬКО-ЛІПОВЕЦЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА

У статті проаналізовано широку просвітницько-показову та науково-дослідницьку діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства. Визначено основні напрямки та масштаби його діяльності. З'ясовано, що заходи аграрно-просвітницького спрямування відбувалися у регіоні завдяки діяльності названого товариства. Розкрито, що Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство було одним із центрів формування й розвитку наукової думки, навколо якого концентрувалися і поєднувалися різні напрями науково-дослідницької та просвітницької діяльності з агрономії. Відмічена активна роль у науково-дослідній діяльності товариства агрономів-практиків: А.Д. Яблоновського, Я.А. Кржижановського, Ю.М. Жолкевського, Т.Г. Гончарука, Ф.Ф. Гілевського. Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, використовуючи різні методи агрономічного впливу (організаційно-господарський, позашкольне поширення сільськогосподарських знань, просвітницько-показовий), зробило перші спроби організувати практичну агрономічну допомогу сільському населенню краю, займалося організаційним і технічним удосконаленням дрібного господарства, сприяло тим покращенням у господарствах, що пропагувала і запроваджувала агрономічна організація товариства.

Особлива увага була звернена на дослідницьку діяльність. Колективні дослідження знайомили власників з новітніми методами полівиництва. Типовими напрямками робіт були: вивчення місцевості в природно-історичному відношенні (кліматичному, ґрунтовому, біологічному), проведення польових, вегетаційних і лабораторних дослідів, метеоспостережень для підготовки рекомендацій щодо ведення сівозмін, технічних прийомів, сортів і посадкових матеріалів, добрив, пристосування до місцевих умов.

Ключові слова: сільськогосподарське товариство, просвітницька діяльність, наукова діяльність, колективні дослідження.

В умовах здійснення аграрних перетворень сучасної України, історичний досвід становлення та розвитку сільськогосподарської освіти та дослідної справи, має непересічне значення. Особливої значимості набуває регіональна специфіка аграрного розвитку України. Тому аналіз діяльності сільськогосподарських товариств Черкащини, форм та методів їх просвітницької та наукової діяльності має важливе наукове та практичне значення. Актуальність питання підсилюється ще й тим, що зазначена проблема не знайшла всебічного висвітлення в працях сучасних істориків. Автор статті поставила за мету розкрити цей маловивчений аспект з аграрної історії України.

На початку ХХ ст. на Черкащині подальшому розвитку аграрної галузі в регіоні сприяло Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, яке було засноване 2 грудня 1901 р. місцевими російськими та польськими землевласниками. До керівного складу товариства були вибрані: почесним головою ради – Київський губернський предводитель дворянства князь М.В. Рєпнін, головою – Липовецький повітовий предводитель дворянства граф П.М. Ігнат'єв, товаришем голови – граф В.С. Тишкевич. Се-

кретарем ради був Г.В. Високінський, а скарбником – В.Л. Гавліковський. Всього членів ради було 48 осіб [5, арк. 11].

11 червня 1901 р. затверджений Статут Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, яким визначалася мета – сприяти розвитку та вдосконаленню сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Для досягнення своєї мети товариство мало: 1) вивчати стан різноманітних галузей сільського господарства і з'ясувати господарські потреби шляхом обговорення питань на періодично скликаних зборах своїх членів, на сільськогосподарських бесідах і з'їздах; споряджати експедиції і екскурсії, як для огляду господарств своїх членів, так і, взагалі, для різного роду сільськогосподарських досліджень; 2) розповсюджувати теоретичні та практичні знання з сільського господарства шляхом влаштування публічних читань, друкування і розповсюдження своїх праць, а якщо буде можливість, то й власного періодичного журналу і заснування сільськогосподарських училищ, бібліотеки та музею; 3) турбуватися про вироблення найбільш правильних способів ведення господарства, здійснюючи випробування прийомів

культур, прийнятих в інших місцевостях як в Росії, так і за кордоном, для розповсюдження тих із них, які будуть корисними для місцевих господарств, упряжі та ін., засновуючи дослідні станції і поля, ферми, сади і розплідники; 4) сприяти господарям в правильній постановці їх сільськогосподарських підприємств корисними вказівками та рекомендаціями, приймати на себе посередництво з постачання потрібних в господарстві предметів і збуту їх виробів, відкриваючи з цією метою довідково-комісійні бюро, сільськогосподарські склади і т. д.; 5) влаштувати виставки, аукціони та заохочувати заслуги на сільськогосподарській ниві присудженням медалей та інших почесних нагород [5, арк. 12].

Товариство діяло в межах Уманського, Липовецького, Таращанського та Звенигородського повітів Київської губернії та Гайсинському і Балтському Подільської губернії. З початку своєї діяльності в товаристві були відкриті наступні відділи: комерційний; садівничий (голова Т. Г. Гончарук); лісовий (голова Д. С. Леванда). Вони діяли в Уманському, Липовецькому, Таращанському, Звенигородському повітах Київської губернії та Ольгопольському і Гайсинському повітах Подільської губернії [7, арк. 38]. Окрім цього були засновані: постійна комісія з демонстрації сільськогосподарських машин і знарядь, ощадна каса для службовців сільського господарства, запроваджено посаду об'їзного садівника і ветеринарного лікаря.

Товариство організувало систему позашкільної освіти, від бесід агітаційного характеру перейшло до систематичних лекцій. Так, на засіданні загальних зборів товариства 18 березня 1904 р. було заслухано доповідь голови відділу садівництва Т.Г. Гончарука «Організація допомоги по садівництву в Німеччині». Доповідач вказав на обставини, які гальмували розвиток садівництва в Німеччині та описав ті фактори, що сприяють там правильному розвитку продукції плодів, а саме: 1) посадковий матеріал, тобто розведення розплідників і продаж плодівих дерев населенню по округах, повітах і приватними особами; 2) встановлення місцевих сортиментів і скорочення числа сортів (автор описував прекрасно влаштований сад в Диміці поблизу Галле, в основу діяльності якого необхідно скласти сортимент із кращих сортів для даної місцевості); 3) розповсюдження знань з садівництва, короточасні курси і мандрівні садівники; 4) організація плодової торгівлі: плодіві ярмарки, власні склади і лавки садівників по містах, довідкові бюро з продажу плодів, утворення дрібних товариств зі збуту

плодів і купівлі-продажу садових інструментів, добрив і т. д., і врешті – організація боротьби зі шкідниками садів і їх хворобами. Даючи корисні поради з піднесення садівництва, Т.Г. Гончарук рекомендував членам товариства приступити до організації об'їзних садівників, садового музею, встановленню місцевого сортименту і організації збуту плодів з метою підняття прибутковості садів і кращого догляду за ними [3, с. 115].

Для поширення сільськогосподарських знань серед населення товариством проводились періодичні демонстрації сільськогосподарських машин. Так, наприклад, 11 серпня 1903 р. на полях ферми Уманського училища садівництва і землеробства, за дорученням ради Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, сільськогосподарською комісією влаштовано конкурс плугів. Мета конкурсу – випробувати однолемехові плуги для середніх і дрібних селянських господарств. На випробування було доставлено 20 плугів. Була винесена подяка учням Уманського землеробського училища, які допомагали у проведенні конкурсу, голові садівничого училища, директору Уманського училища Д. С. Леванді [3, с. 75, 135].

25 жовтня 1903 р. Умансько-Липовецьке товариство влаштувало в Умані в приміщенні Татерсаля демонстраційне випробування зерноочисних машин і машин для підготовки кормів. На випробуванні були присутні учні VI-го класу Уманського землеробського училища і багаточисленні сільські господарі [3, с. 152]. За сприяння товариства 15 травня 1904 р. відбулася демонстрація знарядь для обробітку цукрового буряка на полях Христинівського маєтку Терещенка. На демонстрації було 35 машин. Із всіх демонстрованих знарядь рекомендовано для використання лише 3: однорядний полільник Черновського, однорядний полільник Држевецького, багаторядну мотилу Лааса [3, с. 195]. Комісія вказала на недоліки машин і виразила побажання їх вдосконалення.

Розширюючи свою діяльність, товариство утворювало в своєму середовищі спеціальні комітети та відкривало в районі своїх дій місцеві відділи.

Вже в 1906 р. при Умансько-Липовецькому сільськогосподарському товаристві існувало 11 відділів: 1) комерційний; 2) садівничий; 3) лісівничий; 4) полівничий; 5) тваринництва; 6) науково-агрономічний; 7) технічно-промисловий; 8) економічно-статистичний; 9) страховий; 10) селянський; 11) домашнього сільського господарства [7, арк. 8].

6 липня 1906 р. затверджені Правила відділу домашнього сільського господарства при Умансько-Липовецькому товаристві. Відділ заснований з метою надання допомоги сільським домашнім господаркам в районі діяльності товариства. Визначались наступні завдання відділу: 1) розбір всіх питань, що мали зв'язок з домашнім сільським господарством; 2) вирішення цих самих питань за допомогою спеціальних доповідей, демонстрацій, дослідів та виставок; 3) організація збуту продукції домашнього господарства за допомогою лавок, складів; 4) влаштування практичних курсів для підготовки спеціальної домашньої прислуги з усіх галузей домашнього сільського господарства [5, арк. 67].

6 липня 1906 р. затверджені правила селянського відділу при Умансько-Липовецькому товаристві. Цей відділ заснований для розвитку і заохочення дрібних селянських господарств району та інтересів селян. До кола діяльності відділу входили: питання підняття врожайності малоземельних господарств і полегшення купівлі-продажу сільськогосподарських предметів; широка організація селянської справи; довгостроковий кредит, підняття продуктивності селянської праці. Особливим інтересом відділу стояли питання культурності сільського населення такі, як: сільськогосподарські школи; читання і демонстрації; зразкові ферми; сільськогосподарські товариства виробничі і споживчі; залучення в сільськогосподарські товариства селян [5, арк. 70].

Умансько-Липовецьким сільськогосподарським товариством з 26 серпня по 31 серпня 1910 р. була влаштована в Умані сільськогосподарська і промислова виставка. На виставку приймалися сільськогосподарські і промислові вироби заводського виробництва Київської та інших губерній. Під час виставки відбувалися демонстраційні читання і пояснення виставлених предметів, а також випробування землеробських знарядь і машин [6, арк. 88].

Виставка складалась із наступних відділів: 1) полівництво (голова Савостьянов – Теплик, Степанівка); 2) конярство (голова Добровольський – Умань); 3) скотарство (голова Ліпковський – Тернівка, Затишне); 4) дрібне тваринництво (голова Збишевський – ст. Фронтівка); 5) машинотехнічний (голова Садовський – Соболівка, Велика Мочулька); 6) садівництво (голова Сафронов – Умань, Царицин Сад); 7) кустарно-художній і ремісничий (голова Залютинський – Умань); 8) промислово-заводський (голова Шмідт – Погребище, цукровий завод); 9) молочного господарства (голова Нарбут – Маньківка, Роги); 10) лісівництво (голова Львов –

Умань, Царицин Сад); 11) селянський (голова Максимчук – Умань); 12) кооперативний (голова Федорович – Цибулів, Івахни) [6, арк. 89].

На виставці також експонувалися: фрукти і овочі зі шкільних садів і городів, зразки вирощених в шкільних садових розплідниках саджанців; колекції з шовківництва і бджільництва; фотографії шкільних приміщень і їх плани; вироби училищних майстерень з дерева і металу; зразки рукоділля; зразки письмових учнівських робіт [6, арк. 145]. Всі сільськогосподарські виставки, влаштовані за ініціативою Умансько-Липовецького товариства, сприяли піднесенню сільського господарства та покращенню агротехнічної культури села.

Поширенню сільськогосподарських знань сприяли різноманітні екскурсії, що влаштовувались Умансько-Липовецьким товариством в різні приватні маєтки для ознайомлення з перелюговими господарствами.

Винятково важливу роль у розповсюдженні сільськогосподарських знань мала науководослідна діяльність, яка здійснювалась під керівництвом Умансько-Липовецького товариства. В районі його діяльності до 1910 р. не працювала жодна громадська дослідна організація. Інтенсифікація господарства змушувала користуватися всіма новітніми здобутками агрономічної науки для більш вигідного ведення господарства.

В 1911 р. була вироблена програма колективних дослідів, яка мала вирішити питання, що стосувались застосування додаткових добрив, з метою випробування сортів хлібних рослин і коренеплодів [1, с. 37–38]. При сприянні товариства були відкриті сільськогосподарські лабораторія та контрольна насіннева станція. 25 вересня 1911 р. товариство ухвалило та затвердило програму дослідницької діяльності і колективних дослідів. До правління входили старші спеціалісти з сільського господарства А.Д. Яблонівський, Я.А. Кржижанівський, Ю.М. Жолкевський. До дослідної справи долучено 16 маєтків [4, с. 72]. У 1914 р. відділ полівництва відав колективними дослідями, сільськогосподарською хімічною лабораторією і контрольною насінневою станцією. Колективними дослідями завідував А.Д. Яблонівський. Сільськогосподарська хімічна лабораторія була у віданні інженера-технолога Ф.Ф. Гілевського, а контрольною насінневою станцією завідував вчений агроном Я.В. Кулінський. Всього до складу мережі в 1914 р. входило 20 маєтків [4, с. 71]. У всіх господарствах, що досліджувались товариством були влаштовані дощомірні станції зразка Петербурзько-Миколаївської Головної

Фізичної обсерваторії, а учасникам – розіслані дощомірні прилади. Спостереження посилалися в Варшавську метеорологічну станцію і Київське губернське земське метеорологічне бюро та друкувалися в журналі «Cazeta Polnicza». Всіх дослідів проведено 39.

В 16 маєтках був закладений дослід з харчових потреб ґрунту на посіви вівса. Крім того, закладались дослід з дією добрив на буряк – 13, картоплю – 2, висадки – 1. Досліджено 12 сортів вівса, 4 сорти ячменю, 5 сортів картоплі [4, с. 73].

В 1912 р. селянський та полівничий відділи взяли участь в земських виставках малого району в с. Зозові Липовецького повіту, Маньківці та Кузьминій Греблі Уманського повіту. Експонати були нагороджені почесними нагородами [1, с. 45]. В 1913 р. закладено 129 дослідів, а саме: дослідів з удобренням на овес – 11, пшеницю – 25, ячмінь – 3, горох – 3, буряк – 11, висадки – 1, картоплю – 3 [4, с. 74].

1914 р. дослідів проводились уже в 19 маєтках і їх кількість зросла до 144. Досліджено 9 сортів пшениці, 9 сортів вівса, 1 сорт ячменю, 3 сорти картоплі. Метеорологічні спостереження записувались уже в 10 маєтках [4, с. 75].

Хімічна лабораторія відкрита 15 листопада 1913 р. Зроблено 85 аналізів ґрунту, різного насіння – 99, суперфосфату – 24, а всього – 224. Голова відділу полівництва, О.Б. Бидловський, в звіті за 1912–1915 рр., відмічав, що цих аналізів проведено дуже мало, проте лабораторія в Дублянах в перший рік свого існування зробила 76 дослідів, а лабораторія Київського сільськогосподарського товариства – 36 [4, с. 77].

Колективні дослідів мали метою – вирішення окремих питань застосування додаткових добрив і відбору, пристосованих до місцевих умов, сортів сільськогосподарських рослин. Лабораторія сільськогосподарського товариства велику увагу приділяла потребам сільського

господарства, сільськогосподарським знанням взагалі, в результаті чого з'явилися праці з дослідження «Бардиту», продукту, який отримували із барди при викурці спирту із чорної патоки і фільтерпресної гязі, яку давали місцеві цукрові заводи [4, с. 112].

1915 р. колективні дослідів проводились в 20 місцях. Лабораторія досліджувала нове калійне добриво та бардит, а контрольна насіннева станція – 179 зразків насіння. Метеорологічні спостереження проводились на 19 дощомірних станціях. При відділі тваринництва діяв перший в Київській губернії молочний контрольний Союз [2, с. 38].

1912 р. відділом полівництва утримувалось 5 показових полів: с. Русалівка Уманського повіту, заснованого в 1909 р.; с. Івахни (1908 р.); с. Росоховатець Уманського повіту – 2 поля (1908 р.); с. Сворновата Балтського повіту Подільської губернії [1, с. 59–62].

Таким чином, робота Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, спрямована на влаштування дослідницьких установ і їх успішну діяльність, безперечно відіграла вагомую роль в покращенні сільського господарства. Товариство зробило перші спроби організувати практичну агрономічну допомогу сільському населенню краю, здійснювало різнобічні заходи, спрямовані на піднесення економічного становища і добробуту українських селян, сприяло широкому розповсюдженню сільськогосподарських знань і сільськогосподарської освіти. Різні форми просвітницької та науково-дослідної діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства сприяли розвитку тогочасної аграрної освіти та науки. Дослідники не тільки розвивали сучасну їм сільськогосподарську науку та впроваджували її в практику, а й модернізували прийоми і знаряддя господарювання, прищеплювали землеробському населенню зацікавленість нею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчетъ о дѣятельности Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества за 1912 г. – Умань, 1913. – 159 с.
2. Отчетъ о дѣятельности Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества за 1915 г. – Умань, 1916. – 145 с.
3. Отчетъ о дѣятельности Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества за периодъ отъ 5 мая 1903 г. по 1 января 1904 г. и его коммерческаго отдѣла за время съ 1 января 1903 г. по 1 января 1904 г. / Составленъ секретаремъ общества Г.Ф. Высокинскимъ. – Умань : Типография Тарадаша и Перельштейна въ Умани, 1904. – 224 с.
4. Отчетъ о дѣятельности Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества за 1914 годъ / Составили: А.Д. Яблоновскій, Ф.Ф. Гилевскій, В.В. Букраба, Я.В. Кулинскій, В.И. Голеневичъ. Подъ редакціей старшаго спеціалиста Департамента Земледѣлія А.Д. Яблоновскаго. – Умань : Типография Порядокъ М.А. Тарадаша, 1915. – 239 с.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУ м. Київ). – Ф. 442: Канцелярія киевского, подольского и вольинского генерал-губернатора. – Оп. 631. – Спр. 196: Дело об организации Уманско-Липовецкаго сельскохозяйственнаго общества. – Арк. 1–73.

6. ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 442: Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп. 637. – Спр. 325: Дело о сельскохозяйственных обществах. – Арк. 1–146.
7. ЦДІАУ м. Київ. – Ф. 707: Управление Киевского учебного округа. – Оп.229. – Спр.126. – Ч. 1: Об устройстве в г.Умани Уманско-Липовецким сельскохозяйственным обществом сельскохозяйственной и промышленной выставки, а также народных чтений по сельскому хозяйству. – Арк. 87–89, 145, 289.

© *Майя Костюк*
(Умань)

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УМАНСКО-ЛИПОВЕЦКОГО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ОБЩЕСТВА

В статье проанализирована широкая просветительско-показательная и научно-исследовательская деятельность Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. Определены основные направления и масштабы его деятельности. Выяснено, что меры аграрно-просветительского направления происходили в регионе благодаря деятельности названного общества. Раскрыто, что Уманско-Липовецкое сельскохозяйственное общество было одним из центров формирования и развития научной мысли, вокруг которого концентрировались и сочетались различные направления научно-исследовательской и просветительской деятельности по агрономии. Отмечена активная роль в научно-исследовательской деятельности общества агрономов-практиков: А.Д. Яблоновского, Я.А. Кржижановского, Ю.М. Жолкевского, Т.Г. Гончарука, Ф.Ф. Гилевского. Уманско-Липовецкое сельскохозяйственное общество, используя различные методы агрономического воздействия (организационно-хозяйственный, внешкольное распространения сельскохозяйственных знаний, просветительско-показательный), сделало первые попытки организовать практическую агрономическую помощь сельскому населению края, занималось организационным и техническим усовершенствованием мелкого хозяйства, способствовало тем улучшениям в хозяйствах, что пропагандировала и вводила агрономическая организация общества. Особое внимание было обращено на исследовательскую деятельность. Коллективные опыты знакомили владельцев с новейшими методами полеводства. Типичными направлениями работ были: изучение местности в природно-историческом отношении (климатическом, почвенном, биологическом), проведение полевых, вегетационных и лабораторных опытов, метеонаблюдений для подготовки рекомендаций по ведению севооборотов, технических приемов, сортов и посадочных материалов, удобрений, приспособления к местным условиям.

Ключевые слова: сельскохозяйственное общество, просветительская деятельность, научная деятельность, коллективные опыты.

© *Maïia Kostiuk*
(Uman)

TEACHING AND SCIENTIFIC-AND-RESEARCH ACTIVITY OF UMAN-LYPOVETS AGRICULTURAL SOCIETY

Significant teaching-and-demonstrative and scientific-and-research activity of Uman-Lypovets Agricultural Society was analyzed in the article. The main directions and volumes of its activity were determined. It was found out that measures of agricultural-and-teaching direction occurred in the region with the help of the mentioned society. It was defined that Uman-Lypovets Agricultural Society was one of the centers of forming and development of a scientific view around which different areas of the scientific-and-research and teaching activity on agronomy were concentrated and combined. The active role of such agronomist-practicians as A.D. Yablonovskiyi, Ya.A. Krzhyzhanovskiyi, Yu.M. Zholkevskiyi, T.G. Goncharuk, F.F. Gilevskiyi in the scientific-and-research activity of this society was mentioned about. The society activity appeared in striving for the development of agricultural facilities, arrangement of exhibitions, constant representation of farming interests and its branches before government and public organizations.

Uman-Lypovets Agricultural Society using different methods of agricultural influence (organizational-and-economic, extra-scholastic spreading of agricultural knowledge, teaching-and-demonstrative) made the first attempts to arrange practical agronomic assistance to the rural inhabitants of the region, was engaged in organizing and technical improvement of the small farms and promoted those improvements in the farms which this agricultural society propagandized and introduced. Special attention was paid to the research activity. Collective researches showed the latest methods of agriculture to the farmers. The typical methods of work were studying of district in natural-and-historical respect (climatic, soil, biological), conducting of field, vegetation and laboratory experiments, meteorological observations to recommendation preparing as for crop rotation conducting, technical methods, varieties and planting stock, fertilizers, adaptation to the local requirements.

Progressive changes in the tilling system happened in the result of scientific activity of the agricultural society. People were provided with cultivar seeds; model fields were formed where the benefit of mineral fertilizers and new crops and modern machinery was displayed. The society facilitated to spread agricultural knowledge and raise agrotechnical culture of the farmers and their efficient management that in whole contributed improving of agricultural production and made people cultural level better.

Key words: agricultural society, teaching activity, scientific activity, collective experiments.

До редакції надійшла 21.12.2015.

УДК 378.124:631.582.001.55

© *Ольга Гарбар*
(Умань)

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА С.С. РУБІНА У ДОСЛІДЖЕННЯ СІВОЗМІН

Професор С. С. Рубін належить до тих непересічних постатей, які своєю багатогранною творчою діяльністю зробили вагомий внесок у розвиток сучасної аграрної науки. Одним із головних напрямків наукових досліджень професора С.С. Рубіна є вивчення сівозмін.

Сівозміна є невід'ємною складовою за будь-яких систем землеробства. Основне завдання сівозміни полягає у підвищенні родючості землі і створенні оптимальних умов для вирощування сільськогосподарських культур, запобіганню ерозії, засміченості полів бур'янами і поширення хвороб та шкідників.

У статті подається інформація про дослідження науковців кафедри загального землеробства Уманського сільськогосподарського інституту з питань удосконалення системи землеробства в Лісостепу України, які були започатковані С.С. Рубіним у 1937 р. Розглянуто внесок колективу науковців під керівництвом С.С. Рубіна, які зосередили увагу на питаннях вивчення і впровадження найбільш раціональних сівозмін в умовах інтенсивного землеробства; розробці агротехніки одержання високих і сталих урожаїв пшениці; удосконалення прийомів вирощування кормових культур у кормових сівозмінах та підборі найбільш ефективних озимих і ярих зернових культур у системі зеленого конвеєра. Під керівництвом С.С. Рубіна науковці кафедри загального землеробства шляхом досліджень довели, що важливою умовою підвищення врожайності пшениці є розміщення її після таких попередників як озимі на зелений корм, багаторічні трави з використанням їх на один укіс, однорічні трави на зелений корм і сіно, горох на зерно. Описано дослідження сівозмін з різним насиченням зерновими і технічними культурами. Результати описаних досліджень лягли в основу рекомендацій із складання сівозмін для Лісостепу СРСР.

Виділено дослідників – професора Рубіна С.С. та його учнів (М.А. Вихристюка, О.М. Геркіяла, О.П. Данилевського, Г.Д. Деркача, В.О. Єценка, П.П. Кіцно, В.П. Опришка, А.В. Роєнка, Ю.Ф. Терещенка, М.І. Чапалди, А.Ф. Чекаленка), завдяки яким науково обґрунтовані сівозміни були запроваджені практично в кожному господарстві.

Ключові слова: УСГП, професор С.С. Рубін, дослідження, сівозміни, землеробство, сільське господарство, аграрне виробництво.

Сучасне землеробство України, як і будь-яка галузь вітчизняної науки, неможлива без поглибленого аналізу творчого доробку відповідних діячів у тій чи іншій галузі. Враховуючи дану позицію, є зрозумілою нагальна необхідність відтворення історичної пам'яті про одного з найвидатніших представників когорти учених-рільників, талановитого організатора наукових досліджень сівозмін, доктора сільськогосподарських наук, професора Симона Самійловича Рубіна (1900–1985), чий життєвий шлях становить цілу епоху вітчизняного наукового та суспільного розвитку.

Стратегічною метою аграрного виробництва є підвищення врожайності сільськогосподарських культур, значне збільшення продуктивності кож-

ного гектару з метою забезпечення достатньої кількості продовольства як для населення країни, так і для експорту за кордон. Збільшення виробництва рослинницької продукції було і залишається основною проблемою на будь-якому етапі розвитку сільського господарства і на її вирішення націлена науково обґрунтована система землеробства, основною ланкою якої є сівозміна. Вважається, що лише на основі правильної сівозміни можна успішно, з найбільшою віддачею і найменшими затратами запровадити всі інші елементи сучасних технологій: обробітку ґрунту, удобрення, захисту рослин від шкідливих організмів тощо [4, с. 24]. В умовах економічної кризи і хронічної нестачі добрив сівозміна може відігравати важливу роль в

економії мінеральних добрив без зниження її продуктивності за рахунок бобового компонента.

Розвиток системи землеробства в Лісостепу України, починаючи з 30–40-х років ХХ ст., тісно пов'язаний з творчістю вченого-аграрія зі світовим іменем Симона Самійловича Рубіна. Плідна наукова діяльність професора С.С. Рубіна з удосконалення системи землеробства в південних районах Лісостепу України розпочалась під час повторного відкриття в Уманському сільськогосподарському інституті агрономічного факультету та виділення в самостійну кафедри землеробства. Першим її завідувачем був призначений С.С. Рубін, який очолював колектив кафедри майже 50 років. Під його керівництвом Уманський сільськогосподарський інститут одним із перших почав широкомасштабний експеримент з розробки наукових сівозмін в умовах інтенсифікації і спеціалізації аграрного виробництва. Поставлений польовий дослід був настільки об'ємним, що К.А. Воробйов, як голова координаційної Ради, висловив сумнів про можливість його проведення. Але незабаром він переконався, що Симон Самійлович володіє не тільки талантом ученого-експериментатора, який уміє повести за собою колектив кафедри, аспірантів і студентів. Дослід С.С. Рубіна служив і служить дотепер справі удосконалення сівозмін і впровадження розробок у практику землеробства Лісостепової зони України [10].

У 1937 р. на дослідному полі кафедри був закладений перший стаціонарний дослід із сівозмінами зерно-бурякового виду. В Україні на цей час вже були сформовані великі колективні господарства, тому наукова інформація щодо кращого розміщення сільськогосподарських культур була дуже необхідна. Вона почала надходити вже у 1938 р. і стосувалась збагачення ґрунту на азот під впливом вирощування в сівозміні бобових культур [5, с. 21]. У 1938 р. результати цих досліджень С.С. Рубіним у співавторстві з П.Н. Федченком і Г.Д. Деркачем опубліковані у двох наукових статтях.

З початку 50-х років ХХ ст. С.С. Рубін разом із аспіранткою П.П. Кіцно заклав тимчасові дослідні в яких вивчались питання про покривні культури для багаторічних бобових трав. У результаті цих досліджень вперше для південних районів Лісостепу рекомендовано використовувати післяжнивну сівбу багаторічних трав, урожайність яких порівняно з традиційною технологією зростала на 10–12%. У цей час в окремих дослідках кафедри під керівництвом С.С. Рубіна Г.Д. Деркач вивчав видовий склад травосумішок, кращими серед яких виявились

трикомпонентні варіанти з люцерни, конюшини і пирію безкореневищного та люцерни, конюшини і вівсяниці [5]. Результати цих досліджень С.С. Рубін виклав у фундаментальній роботі «Агротехніка багаторічних трав у польових сівозмінах» (1959 р.).

У 1954 р. за участю С.С. Рубіна і головного агронома навчально-дослідного господарства інституту А.Ф. Діхтяра закладено стаціонарний дослід з 9-пільними сівозмінами, в яких вивчалась роль різних видів парів і багаторічних трав, різні сівозмінні ланки з цукровими буряками. У 1958 р. були опубліковані рекомендації щодо розміщення основної технічної культури в сівозмінах лісостепової зони, згідно яких ланки з чистим паром і багаторічними травами однорічного використання за урожайністю коренеплодів оцінювались як різнозначні, а негативно позначалось на продуктивності посівів цукрових буряків їх розміщення по обороту пласта багаторічних трав дво-трирічного користування. Уперше в Україні у цьому досліді вивчена і рекомендована виробництву сівозмінна ланка горох – озима пшениця – цукрові буряки, яка на даний час широко використовується практично у всіх бурякосіючих районах.

З метою дослідження можливості насичення сівозмін зерновими і просапними культурами і частковою заміною багаторічних трав однорічними, а чистого пару – занятим, у 1962 р. разом із О.П. Данилевським була проведена реконструкція дослідів. Цей дослід був базою для виконання дисертаційної роботи аспірантів Н.І. Чапалди, а пізніше – В.П. Опришка. Вперше в цих дослідженнях визначено кількість рослинних залишків різних сівозмін із виробництва зернової продукції [6].

Проведені дослідження із сівозмін дали змогу С.С. Рубіну критично підійти до існуючої в 60-х р. ХХ ст. травопільної системи землеробства. У 1962 р. виходить фундаментальна робота С.С. Рубіна «Сівозміни» для студентів сільськогосподарських вузів, учнів технікумів і спеціалістів сільськогосподарського виробництва [9].

У 1957 р. С.С. Рубін разом із Г.Д. Деркач заклали стаціонарний дослід з шестипільними сівозмінами, у якому вивчався широкий набір парових і непарових попередників озимої пшениці та їх післядія на наступні культури. Паралельно з цим закладається дослід із беззмінним чистим паром, озимою пшеницею, озимим житом і кукурудзою, де планується вивчення їх тривалого впливу на зміни в ґрунтовому середовищі.

З 1963 р. під керівництвом С.С. Рубіна О.П. Данилевський і А.Ф. Чекаленко вивчали

беззмінні посіви кукурудзи на різних фонах удобрення. Дослідження показали, що в беззмінних посівах можна одержувати урожайність зерна на рівні 50 ц/га, але за умови щорічного внесення на 1 га 10 т гною і N30P30K30 та обов'язкового застосування хімічних засобів захисту рослин, тому, що фітосанітарний стан таких посівів порівняно з сівозміною погіршується за рахунок сильної забур'яненості та поширення хвороб і шкідників. У результаті довготривалих досліджень під керівництвом С.С. Рубіна розміщення беззмінних посівів кукурудзи рекомендовано біля тваринницьких ферм і на землях, які пізно звільняються від паводкової води [3].

Протягом 1964–1967 рр. було закладено ряд тимчасових дослідів в яких аспірант Ю.Ф. Терещенко під керівництвом С.С. Рубіна і О.П. Данилевського вивчав реакцію різних сортів сильної пшениці на найбільш поширені в той час у виробництві попередники. Ним встановлено, що навіть після кращих попередників на початок весняної вегетації в ґрунті відмічається дефіцит нітратного азоту, що вимагає перенесення частини азотних добрив у весняне підживлення рослин. Сьогодні цей агрозахід став невід'ємним елементом інтенсивної технології вирощування озимих культур, як і розміщення високорослих пшениць після непарових попередників, а короткостеблових сортів – після парових [10].

Для поглиблення досліджень сівозмін у 1964 р. С.С. Рубін разом із О.П. Данилевським розробили і заклали стаціонарний дослід, який включав 14 варіантів польових десятипільних сівозмін. У цьому досліді аспірант О.М. Геркіял довів можливість заміни пізньозбиральної кукурудзи на силос горохом на зелену масу з використанням укісних сортів цієї культури, а аспірант Н.А. Вихристюк – залежність продуктивності окремих культур від розміщення їх у сівозміні [7].

З 1967 р. протягом двох ротацій В.О. Єщенко проводив дослідження в стаціонарному досліді з 10-пільними сівозмінами, закладеному в 1964 р. У цьому досліді В.О. Єщенком доказана перевага гороху на зелену масу замість кукурудзи на силос у ланці попередник – озима пшениця – цукрові буряки з використанням його укісних сортів, встановлена реальна можливість збільшення частки цукрових буряків до 30% сівозмінної площі і заміни багаторічних бобових трав однорічного використання на один укіс однорічними бобово-злаковими сумішками, обґрунтована недоцільність використання в сівозміні повторних посівів озимої пшениці та кукурудзи. Уперше в умовах правобережного Лісостепу встановлено, що відхилення від плодозмінного характеру чергування куль-

тур за умов спеціалізації польових сівозмін супроводжується погіршенням санітарної обстановки в агрофітоценозі [2].

Проведені А.В. Росенком дослідження показали, що дефіцит органічних речовин у ґрунті під сівозміною з високою часткою цукрових буряків зумовлений незначною кількістю рослинних решток даної культури і високою їх мобільністю [10].

У іншому стаціонарному досліді, закладеному в 1968 р. С.С. Рубіним і О.П. Данилевським, встановлена коротка тривалість післядії таких різних за біологічними особливостями культур польової сівозміни як соняшник, цукрові буряки, кукурудза і озима пшениця на умови водного режиму для наступних культур, тому що витрачені попередниками запаси ґрунтової вологи на другий рік уже повністю відновлювались [5].

У 1972 р. з метою вивчення тривалості використання багаторічних трав у сівозміні С.С. Рубіним, О.П. Данилевським і В.П. Опришком був закладений стаціонарний дослід з 11-пільними сівозмінами. У цьому досліді встановлено, що дворічне використання люцерни негативно позначалось на продуктивності посівів цукрових буряків у ланці люцерна – озимина – буряки через погіршення умов водного режиму [1].

У досліді з 5-пільними сівозмінами уперше в зоні встановлена можливість вирощування цукрових буряків після ярих колосових культур без помітного зниження урожайності і якості коренеплодів.

За ініціативою професора С.С. Рубіна на базі стаціонарних дослідів у 1973 р. проведено республіканське і в жовтні 1975 р. – союзне виїзне засідання координаційної Ради з сівозмін.

С.С. Рубін був активним членом координаційної Ради з сівозмін з перших днів її організації.

У своїх спогадах вчений секретар координаційної Ради з сівозмін О.М. Четвертня пише: «Мене вразили його велика ерудиція, висока культура мови і поведінки. Його доповіді і виступи на засіданнях Ради були завжди актуальні і відрізнялись творчим підходом до вирішення нагальних питань з удосконалення системи сівозмін і прискорення впровадження наукових розробок у практику сільського господарства» [10, с. 71].

Результати досліджень великого колективу науковців під керівництвом професора С.С. Рубіна узагальнені у підручнику «Загальне землеробство», який перевидався шість разів. Шосте його видання в 1982 р. було відзначене Державною премією УРСР.

Проведений аналіз засвідчує, що професор С.С. Рубін та його учні (М.А. Вихристюк, О.М. Геркіял, О.П. Данилевський, Г.Д. Дер-

кач, В.О. Єщенко, П.П. Кіцно, В.П. Опришко, А.В. Роєнко, Ю.Ф. Терещенко, М.І. Чапалда, А.Ф. Чекаленко), ще задовго до реформування села науково обгрунтовані сівозміни запровади-

ли практично в кожному господарстві, що сприяло піднесенню культури землеробства в нашій країні без додаткових на це витрат енергетичних і грошових ресурсів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єщенко В.О. З історії вивчення сівозмін в Уманській сільськогосподарській академії / В.О. Єщенко, В.П. Опришко // Зб. наук. пр. Інституту землеробства. – К., 2000. – Вип. 3–4. – С. 138–141.
2. Єщенко В.О. Місце науково-обгрунтованих сівозмін у сучасному землеробстві / В.О. Єщенко // Вісник УНУС : наук.-вироб. журн. – 2014. – № 2. – С. 3–6.
3. Єщенко В.О. Розвиток землеробських наукових шкіл професора С.С. Рубіна в дослідженнях кафедри загального землеробства / В.О. Єщенко, П.Г. Копитко // Вісник УДАУ. – 2009. – № 1–2. – С. 35–42.
4. Єщенко В.О. Роль сівозмін у сучасному землеробстві / В.О. Єщенко // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. – К., 2015. – С. 23–27.
5. Єщенко В.О. Удосконалення системи землеробства в Лісостепу України / В.О. Єщенко // Вісник УНУС. – 2004. – № 1–2. – С. 20–25.
6. Опришко В.П. Розміщення цукрових буряків у коротко ротаційній сівозміні / В.П. Опришко // Технологія вирощування технічних і кормових культур у зоні Лісостепу. – К. : Вид-во УСГА, 1992. – С. 3–7.
7. Рубін С.С. Агротехнічна оцінка гороху на зелену масу як попередника озимої пшениці в умовах нестійкого зволоження Лісостепу України / С.С. Рубін, О.П. Данилевський, О.М. Геркіял // Землеробство. – К., 1972. – Вип. 30. – С. 30–37.
8. Рубин С.С. Размещение сахарной свеклы в севооборотах в колхозах и совхозах Юго-Западной Лесостепи Украины / С.С. Рубин, Г.Д. Деркач, А.Ф. Дихтярь // Сахарная свекла. – 1958. – № 12. – С. 22–26.
9. Рубін С.С. Сівозміни / С.С. Рубін. – К. : Держсільгоспвидав, 1962. – 110 с.
10. Симон Рубин в воспоминаниях современников: Ценное наследие ученого и педагога / И.М. Карасюк, М.Е. Замаховская, А.И. Здоровцов и др. – К. : Изд-во УСХА, 1991. – 160 с.

© **Ольга Гарбар**
(Умань)

ВКЛАД ПРОФЕССОРА С.С. РУБИНА В ИССЛЕДОВАНИЯ СЕВООБОРОТОВ

Профессор С. С. Рубин относится к тем незаурядным фигурам, которые своей многогранной творческой деятельностью внесли весомый вклад в развитие современной аграрной науки. Одним из главных направлений научных исследований профессора С.С. Рубина является изучение севооборотов.

Севооборот является неотъемлемой составляющей при любых системах земледелия. Основная задача севооборота заключается в повышении плодородия земли и создании оптимальных условий для выращивания сельскохозяйственных культур, предотвращению эрозии, засоренности полей сорняками и распространения болезней и вредителей.

В статье дается информация об исследовании ученых кафедры общего земледелия Уманского сельскохозяйственного института по вопросам усовершенствования системы земледелия в Лесостепи Украины, которые были начаты С.С. Рубиным в 1937 г. Рассмотрен вклад коллектива ученых под руководством С.С. Рубина, которые сосредоточили внимание на вопросах изучения и внедрения наиболее рациональных севооборотов в условиях интенсивного земледелия; разработке агротехники получения высоких и устойчивых урожаев пшеницы; совершенствование приемов выращивания кормовых культур в кормовых севооборотах и подборе наиболее эффективных озимых и яровых зерновых культур в системе зеленого конвейера. Под руководством С.С. Рубина ученые кафедры общего земледелия путем исследований доказали, что важным условием повышения урожайности пшеницы является размещение ее после таких предшественников как озимые на зеленый корм, многолетние травы с использованием их на один откос, однолетние травы на зеленый корм и сено, горох на зерно. Описаны исследования севооборотов с различным насыщением зерновыми и техническими культурами. Результаты описанных исследований легли в основу рекомендаций по составлению севооборотов для Лесостепи СССР.

Выделено исследователей – профессора Рубина С.С. и его учеников (М.А. Выхристюка, А.М. Геркіяла, А.П. Данилевского, Г.Д. Деркача, В.Е. Єщенко, П.П. Кіцно, В.П. Опришка, А.В. Роєнко, Ю.Ф. Терещенка, М.І. Чапалду, А.Ф. Чекаленка), благодаря которым научно обоснованные севообороты были введены практически в каждом хозяйстве.

Ключевые слова: УСГИ, профессор С.С. Рубин, исследования, севооборот, земледелие, сельское хозяйство, аграрное производство.

© *Olha Harbar*
(Uman)

CONTRIBUTION OF S.S. RUBIN, THE PROFESSOR, INTO THE STUDY OF CROP ROTATION

Professor S.S. Rubin is one of those outstanding figures who made a significant contribution into the development of modern agricultural science with their versatile creative activity. One of the main areas of the scientific researches of S.S. Rubin is the study of crop rotation.

Crop rotation is an integral part in all arable farming systems. There are changes in methods of cultivation, fertilizing and protection systems, but the obligatory requirement is scientifically grounded changing of crops in time which brings agrocenosis functioning to the natural conditions. The main objective of crop rotation is to increase soil fertility and create optimal conditions for crops growing, preventing erosion, weed infestation and spreading of diseases and pests.

The article contains information about researches done by the scientists of the Department of General Arable Farming of Uman Agricultural Institute on issues of improving the arable farming systems in the Forest-Steppe of Ukraine which were initiated by S.S. Rubin in 1937. The contribution of the team of the scientists led by S.S. Rubin who focused their attention on the study and implementation of the most efficient crop rotation in terms of intensive arable farming; development of the agricultural technology to receive high and constant yields of wheat; methods improving to grow fodder crops in fodder rotations and choosing of the most efficient winter and spring grain crops in «green conveyor system» was under review. The scientists of the Department of General Arable Farming under the leadership of S.S. Rubin by the way of researches proved that the important condition in raising the level of wheat yield is to place it after such preceded crops as winter crops for green fodder, perennial grasses using them on one hay harvest, annual grasses for green fodder and hay, peas for grain. Studies of crop rotation with different content of grain and industrial crops are described.

It was found that S.S. Rubin together with A.F. Dikhtiar, a chief agronomist of Educational-and-Research Department of the Institute, laid a stationary experiment with nine-field crop rotation in 1954 and with H.D. Derkach – with six-field crop rotation in 1957. It was discovered that A.F. Chekalenko, the assistant of the department, studied the efficiency of permanent maize under different fertilization on the ground of a stationary experiment made by S.S. Rubin and O.P. Danylevskiy in 1963. Yu.F. Tereshchenko, a postgraduate student, studied preceded crops for strong winter-wheat varieties in 1964–1967. Thorough study of crop rotation was conducted in the experiment developed by S.S. Rubin and O.P. Danylevskiy in 1964; the scheme of the experiment included 14 variants of crop rotation. It was found out that O.M. Herkiyal, a postgraduate student, examined the possibility of replacing late-harvested maize for silage into mowing varieties of peas for “green mass” (herbage); another postgraduate student M.A. Vykhrystiuk learned the dependence of individual cultures productivity on their location in the rotation. Since 1967 V.O. Yeshchenko, a senior researcher of the department, conducted his research in this experiment and gave agroecological assessment to different options of crop rotation after two changes of ten-field crop rotation; and A.V. Roienko, a postgraduate student, estimated different options of ten-field crop rotation by the effect on certain indicators of soil fertility.

According to the researches of V.P. Opryshko the repeated use of food crops sowing reduced its productivity in the whole rotation, but they did not have any negative impact on the next crop yield.

In 1972 S.S. Rubin, O.P. Danylevskiy and V.P. Opryshko laid a stationary experiment with eleven-field crop rotation to study the efficiency of various terms of perennial grasses use and a stationary experiment with five-field crop rotation specialized in grain production.

The results of the described researches formed the basis of the recommendations for making crop rotation for the Forest-Steppe of the USSR which were developed by Proposition Council on crop rotation of the All-Union Academy of Agricultural Sciences of the Soviet Union (VASKhNIL) and Scientific-and-Technical Council of the Ministry of Agriculture of the USSR. The session of this Council (including VASKhNIL) was hold in Uman Agricultural Institute in October of 1975.

They drew attention to such researchers as Professor S.S. Rubin and his followers (M.A. Vykhrystiuk, O.M. Herkiyal, O.P. Danylevskiy, H.D. Derkach, V.O. Yeshchenko, P.P. Kitsno, V.P. Opryshko, A.V. Roienko, Y.F. Tereshchenko, M.I. Chapalda, A.F. Chekalenko) and owing to them scientifically proved crop rotations were implemented in virtually every farm.

Key words: Uman Agricultural Institute, Professor S.S. Rubin, research, crop rotation, arable farming, agriculture, agricultural production.

До редакції надійшла 21.12.2015.

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ СИМВОЛОТВОРЕННЯ
В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено проблемі періодизації символотворення на прикладі етнокультурного розвитку України. Мета дослідження – розробити періодизацію символотворення на прикладі українського етнокультурного розвитку. Завдання – простежити розвиток символічних уявлень про Україну і українців на прикладі найзначніших для кожного з періодів розвитку етнокультурних домінант. Їх згруповано за хронологічним принципом на основі наукової періодизації історії України М. Грушевського. Знання про розвиток символотворення у світлі хронології українських етнокультурних процесів систематизовано на основі основоположних принципів історизму та історичної ретроспективи й застосовуючи порівняльно-аналітичний, системно-структурний, об'єктивно-суб'єктивний, конкретно-узагальнюючий, хронологічний, конкретно-історичний, феноменологічний, синтезу та узагальнення, ретроспективний та інші методи дослідження.

У стародавню добу в символосфері суспільства домінуючими були первісні символи, вони означали символізацію способу господарювання і мали культурну визначеність, але без явних етнічних ознак. Процес символотворення у княжу добу ставав усе більш складнішим і взаємопов'язаним із етнокультурними та державотворчими процесами. Цей період ознаменувався тим, що деякі символи середньовіччя набули державного статусу і стали ознаками державності. У період литовсько-польського панування українську символіку поповнили польська та литовська етнічна символіка. У символосфері козацької України панували образи козаків і всього того, що їх супроводжувало. До символічної концептосфери імперської доби додалася австрійська та російська імперська символіка. У добу національно-визвольних змагань домінуючою була українська державотворча ідея, що полягала у поєднанні символіки зі східноукраїнських і західноукраїнських земель. У тоталітарну добу етнокультурний розвиток України піддавався значному руйнівному тиску, офіційна символіка була ідеологізована, всюди панувала тоталітарна атрибутика. Усі найважливіші символічні домінанти українського етнокультурного розвитку зібрані в президентській відзнаці доби незалежності. Серед них золотий княжий тризуб, хрест Володимира, золотий галицький лев, знак «погонь», козак з мушкетом, родовий герб Богдана Хмельницького і герб Української Народної Республіки.

Ключові слова: Україна, етнос, символ, етнокультурний простір України, символічні домінанти української етнічної культури, періодизація.

Періодизація – це особливий підхід до систематизації, що полягає в умовному поділі культурно-історичного процесу на хронологічні етапи. Шляхи вирішення цієї проблеми не є однозначними, адже досі ще не вироблено єдиних критеріїв наукової систематизації та узагальнення розвитку світових етнокультурних процесів.

Невід'ємною складовою етнокультурних процесів є уособлення культурного досвіду кожного народу у вигляді традиційних звичаїв, обрядів, мови, міфів, мистецтва, сакральних вірувань тощо, але їх надзвичайно важко систематизувати. Розглядаючи символічні домінанти кожної культури комплексно і системно у динаміці світового часопросторового розвитку, досить легко скласти цілісне уявлення про розвиток будь-якого етносу, тобто спробувати уявити собі його історію у вигляді символів. Таку дослідницьку модель можна застосувати до вивчення символотворчого процесу на

прикладі культурно-історичного розвитку будь-якого етносу.

Актуальність дослідження цієї проблеми полягає в тому, що вона дасть змогу скласти уявлення про етнокультурний розвиток України у символах з давніх часів і до сьогодення. Символотворчість – це творча діяльність етносу, внаслідок якої виникають саме ті невербальні форми знань про нього, що передаються з покоління до покоління і є одним із головних рушіїв етнокультурних процесів та засобом міжетнічної комунікації.

Наукова новизна дослідження полягає у систематизації знань про етнос за допомогою аналізу і синтезу символічних уособлень українського етнокультурного розвитку відповідно до принципів історизму та історичної ретроспективи. Згідно них, символотворення має неперервну тяглість та локалізацію у часі й просторі, символи еволюціонують у колективній свідомості

народу, вбираючи у себе етнокультурний досвід і утворюючи цілісну символосферу, притаманну певному культурно-історичному періоду. Основними критеріями, що вказують на приналежність символів певному періоду розвитку, вважаємо час їх появи, трансформації (інтеграції) та подальшого розвитку в етнічній культурі.

Концепт «символотворення» в українському етнокультурному просторі розглядається у межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу» (наук. керівник – д. і. н., професор, член-кореспондент НАН України В. Баран, 2015–2017 рр.) на основі теоретичних узагальнень, оприлюднених у працях дослідників історії України, історії української культури, культурології, філософії культури, філософії історії, історичної антропології та українознавства.

Історіографію, ступінь розробленості та попередні узагальнення стосовно символічних етнокультурних домінант, що виникають під впливом вагомих для народу емоційно-чуттєвих уявлень про етнокультурні об'єкти, події або явища, було започатковано при постановці цієї проблеми [12]. Враховуючи, що символи мають динамічну природу, ціннісний характер і є результатом осмислення українцями світу і свого місця у ньому, наступним кроком буде систематизувати символотворення у світлі хронології українських етнокультурних процесів. Розвиток символічних уявлень варто досліджувати на основі основоположних принципів історизму та історичної ретроспективи й застосовуючи порівняльно-аналітичний, системно-структурний, об'єктивно-суб'єктивний, конкретно-узагальнюючий, хронологічний, конкретно-історичний, феноменологічний, синтезу та узагальнення, ретроспективний та інші методи дослідження.

Мета дослідження – розробити періодизацію символотворення на прикладі українського етнокультурного розвитку. Завдання – простежити розвиток символічних уявлень про Україну і українців на прикладі найзначніших для кожного з періодів етнокультурних домінант.

Феномен символотворення виник з появою перших етнокультурних ознак, що відрізняли українську культуру від інших. У працях дослідників теорії та філософії культури і розвитку світового культурно-історичного процесу зазвичай переважає цивілізаційний підхід. Системні наукові узагальнення з проблем появи та засвоєння символічних елементів в системі української культури досі формувалися на основі символічної концепції розвитку культури. В її основу було покладено втілення

символічних уявлень про довколишню дійсність у вигляді позачасової символічної системи. Тобто символи не прив'язувалися до конкретних історичних періодів, нівелювався вплив етнокультурних об'єктів, процесів, подій та явищ, а досліджувалися як система «культурних», «етнічних», «народних», «державних» символів тощо. Такий підхід до систематизації дозволяє скласти уявлення про зміст і значення символів, проте не дає повного і цілісного уявлення про розвиток процесу символотворення в українській етнокультурній традиції.

Систематизувати знання про культурний досвід українців та засвоєння його тією чи іншою мірою в українській культурі можна на основі сформованих ще наприкінці XIX – на початку XX ст. періодизацій історії України [6]. Спираючись на наукову періодизацію історії України М. Грушевського та хронологію українського етнокультурного розвитку, пропонуємо таку схему періодизації символотворення в Україні:

1. Стародавня доба (1 млн. р. до н. д. – кінець VIII ст.).
2. Княжа доба (IX – середина XIV ст.).
3. Литовсько-Польська доба (друга половина XIV – XV ст.).
4. Козацька доба (XVI – кінець XVIII ст.).
5. Імперська доба (кінець XVIII ст. – початок XX ст.).
6. Доба національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.).
7. Тоталітарна доба в історії України (1921–1991 рр.).
8. Доба Незалежності (1991–2015 рр.).

Згідно цієї періодизації можна розглядати умовну відповідність символів певному періоду розвитку українського етносу, зокрема стародавній, княжій, литовсько-польській, козацькій, імперській, національно-визвольній, тоталітарній та добі незалежності в Україні. Означені етапи розвитку українського культуротворення нерівноцінні за ступенем розвитку етнічної символіки. У статті детально розглянемо лише деякі символічні домінанти, що за своїм змістом та значенням відіграли значну роль в етнокультурному розвитку України.

Перший період в історії символотворення – стародавня доба (≈1 млн. р. до н. д. – VIII ст. н. д.) – охоплює найдавніший і найбільший часовий відтинок історії від появи людей до появи християнства на давньоукраїнському терені. Усі символічні асоціації у цей період обумовлювалися значним рівнем спорідненості з природним довкіллям. Самодостатні культури, що виника-

ли на давньоукраїнському терені, розвивалися підпорядковано циклічним стадіям, згодом, вичерпавши свій культуротворчий потенціал, зникли, лишаючи по собі досить значну спадщину, на основі якої розвивалися інші, все більш розвинуті культури. Племена, які мігрували давньоукраїнським тереном, спостерігаючи за особливостями природного довкілля й опановуючи первісні заняття, свої уявлення відображали у символічних знаках. Всі знаки акумулювалися згодом в культурних традиціях племен, які почали вести осілий спосіб життя. Рівень культурного розвитку цих спільнот на сьогодні достатньо вивчений, наскільки це дозволяють сучасні методи досліджень. Проте досі немає єдиної теорії стосовно початку відліку історичного життя українського етносу. Можливо ніколи й не буде, аж доки не будуть винайдені нові способи дослідження стародавніх періодів та з їх допомогою знайдено нові артефакти історії. Адже, як відомо, будь-яка культура знаходить своє місце в історії тільки з моменту її відкриття. Проте, культурні ознаки цього періоду давньої історії не мали яскраво вираженої етнічної приналежності, бо племена ще не ідентифікували себе з єдиною етнічною спільністю, а ступінь усвідомленості залишався на рівні культури роду або племені. Значення первісних символів схожі за символічним змістом з іншими культурами, що мали у своєму розвитку агрокультурні традиції.

Артефакти, що належать стародавній добі – унікальні й неповторні, вони символізують собою доміанти культурно-історичного розвитку. Відносно щільна заселеність, різноманітність та географічна локалізація культурних артефактів цієї доби свідчить про тривалий і неперервний розвиток культур на території давньої України. Зокрема, біля смт Королево на Закарпатті було знайдено найдавніше в Центрально-Східній Європі первісне поселення [14]. Найзагадковішою досі серед важливих культурних артефактів вважаються петрогліфи Кам'яної могили, знайдені у приазовських степах. Ця «кам'яна бібліотека», що поєднує в собі «написи» різних історичних епох від найдавніших і до середньовіччя, розміщена поблизу Мелітополя просто неба і поступово руйнується, втрачаючи наукову цінність [15]. Також не мають аналогів у світі за часом виникнення та майстерністю знайдені поблизу Мізина на українському Поліссі етнографом Ф. Вовком скульптурні фігурки та прикраси з кісток та бивнів мамутів з викарбуваним на них меандровими орнаментами, а також набори музичних

та швейних інструментів та інших мистецьких і господарських виробів тощо [4]. З території сучасних Румунії через Молдову в Україну символічно від Карпат і до Дніпра у стародавню добу поширилася також одна із найдавніших європейських землеробсько-ремісничих культур «Кукутень – Трипілля», знайдена археологом В. Хвойкою й відома унікальними гончарними та ювелірними виробами (посуд, статуетки, мініатюрні фігурки оригінальних жител, прикрашених бичачими рогами тощо) [8, с. 21– 3]. Культура кочових причорноморських племен теж досягла значного рівня розвитку, виробивши особливий «звіриний» стиль, зокрема, майстерні ювелірні, текстильні та керамічні вироби, серед яких найвідомішими є скіфська пектораль та амфори [14]. Найбільше суперечок серед науковців викликає правдоподібність існування збірки дерев'яних дощочок під назвою «Велесова книга», що охоплює період від VI ст. до н. д. до XI ст. н. д. [2]. У історії світової культури відомі схожі, хоч і давніші, приклади такого письма як, приміром, античні таблички, на яких записували воском, дерев'яні таблички з корейськими письменами, новгородські берестяні грамоти тощо. Відомо, що якщо певне культурне явище має уподібнення в інших культурах, то важко сумніватися в його правдоподібності. Навпаки, коли науковці затято заперечують факт існування цього культурного артефакту, то, вірогідно, цей двотисячолітній період давньої історії все ж містить важливі факти, які могли бути повністю втрачені та все ж збереглися. Важливий внесок у розвиток символічних уявлень про стародавню Україну зробив історик О. Братко-Кутинський, дослідивши віднайдені в Ольвії свинцеві букранії, що нагадують тризуби [1]. Схожі на тризуби також тамговидні знаки, знайдені на кам'яних плитах у причорноморських степах [7].

Всі наведені артефакти свідчать про те, що лише з часу усвідомлення культурної цінності творчої діяльності можна починати відлік появи традицій символотворення. Зокрема, перші символічні зображення з'явилися з появою аграрної культури. Зображення культурного злаку у вигляді крапки у ромбі символізувало засіяне поле, переривчаста лінія зверху означала дощ, що його «запліднював», а перехрещені прямі лінії означали його межі. Намальовані на скелях зображення тварин та людей зі зброєю означали одне із основних занять – мисливство. За відсутності достовірних свідчень про значення цих знаків можна говорити про зародження у цей час метакультурного субстрату

як основи для формування символічних етнокультурних домінант. Цей матеріал поєднував у собі космологічні, фітоморфні, зооморфні та антропоморфні образно-символічні уявлення, що присутні майже на всіх відомих артефактах у вигляді хрестів, розеток, ромбів, сонць, свастик, півмісяців, спіралей, безконечників, меандрів, лабіринтів, пальмет, биків, коней, оленів тощо. У цю добу формувалися міфосимволічні образи рожаниці, першоптахи, світового дерева, праобрази тризубів та ін. [14].

Отже, у стародавню добу в символосфері суспільства домінуючими були первісні символи. Їх зміст означав символізацію способу господарювання, що мала культурну визначеність, але без явних етнічних ознак. Відображення домінуючих особливостей розвитку культури на письмі та революційна зміна системи вірувань сприяли переходу до наступної історичної епохи формування культурних символів, що суттєво відрізнялася від інших.

Другий період українського символотворення – княжа доба (IX – середина XIV ст.). Саме такі хронологічні рамки окреслюють значні відмінності, що настали у зв'язку з руйнуванням традиційного архаїчного світобачення і утвердження нового прогресивного – християнського. Репрезентативними домінантами середньовічної доби в Україні можна вважати символічні уявлення, що еволюціонували від розвитку християнства до геральдичних традицій середини XIV ст. Для цього перехідного періоду характерні зміни на всіх світоглядних рівнях, він став найпліднішим за своїм символічним наповненням в усій історії українського етносу.

Новий етап у розвитку українського символотворення розпочався з часу заснування Києва та одного з найбільших державних формувань середньовічної Європи – Київської Русі. В основі об'єднання племен лежали взаємовигідні військово-племінні союзи для захисту рубежів князівських володінь, для обміну та налагодження торгово-економічних відносин або військової справи з іншими тогочасними державними формуваннями, спільна віра, традиції тощо. Це вдавалося завдяки тому, що християнські місіонери повчали, що всі прагнення до блага, як вираження княжої волі можливе лише з Божої ласки, а князь-каган-володар уподібнювався Богу. Тобто лише з княжої доброї волі і Божої ласки був можливий розквіт чи занепад держави, зокрема Києворуської держави чи Галицько-Волинського князівства тощо.

Достатньо багато символічних для цієї доби історично достовірних фактів і подій можна

виокремити у теологічних трактатах церковних служителів та книжників-літописців. Хоча, ймовірно, вони дописували в літописну хроніку лише події, що задовольняли амбіції княжої або церковної верхівки. Проте, суперечливий характер достовірності літописного джерела дуже мало впливає на виникнення емоційно-чуттєвих уявлень під час ознайомлення із культурно-історичними артефактами. Разом із тим, досліджуючи літописну літературу, культурні артефакти (музейні експонати), декоративно-ужиткове мистецтво, сакральне мистецтво, фольклор, сучасні дослідження та інші культурні набутки слід науково обґрунтовувати, порівнювати й аналізувати їх символічний зміст. Таким чином спрацьовує гіпотеза про те, що під час пізнання культурно-історичного процесу береться до уваги лише раціональна природа символічного компоненту, а не достовірність джерел [10].

Саме у ранньому середньовіччі почало формуватися поняття про Україну як окрему етнокультурну реальність та територіальну і геополітичну цілісність. Завдячуючи мандрівним філософам, як вітчизняним, так і закордонним, уявлення про Україну як «благословенний край» почали ширитися світом. Безперечно, окрім даних описового характеру, вони давали власну суб'єктивну оцінку побаченому згідно своїх вподобань.

З прийняттям християнства дохристиянська єдність світу у Праві, Яві і Наві була втілена у триєдності Бога-отця, Бога-сина і Бога-духа святого. Поряд із тридільною системою світоуявлень існувала чотиридільна, поширилися чотирираменні хрести, що виражали ідею захищеності з усіх чотирьох сторін світу у хресті. Стародавній образ Матері-Птиці (Матері-Слави) з «Велесової книги» уособлював землю, що простягає до неба крила-руки-обереги з проханням оросити її благодаттю (дощем), а згодом образ середньовічної киеворуської княгині, що трансформувалася в християнстві у Матір Божу – Оранту – ту, яка молиться, простягаючи вгору руки.

Свідчень літописів та інших артефактів княжої доби, що збереглися до сьогодні, попри міфологічні та теологічні нашарування, все ж достатньо для того, щоб скласти уявлення про розвиток символотворення у княжу добу. Вже в часи князювання Ігоря киеворуські послі мали свої печатки при укладенні договору з Візантією, а дружина князя Ігоря Ольга, як описано у «Повісті временних літ», розставляла знаки, що розмежовували князівські володіння. На князівських печатках, грошах та прикрасах часів правління Рюриковичів вперше з'являються

символи княжої влади у вигляді дво- та тризубів. Питання звідки з'явилися у роду Рюриковичів ці знаки – все ще мало розроблене. Є гіпотези, що цей знак походить від тотему стародавньої доби – «першоптаха», а в княжі часи став зображатися у вигляді орла (сокола) у польоті, який нагадує тризуб. Також тризуби відтиснені на грошах, на золотниках і срібниках Володимира Святославича і срібниках Святополка Володимировича, на державних печатках Святослава Ігоревича, Ізяслава Володимировича та Ізяслава Ярославича Рюриковичів [11].

Покровителем Києворуської держави часів правління Ярослава Мудрого вважався Юрій (Георгій) Змієборець. В стародавню добу образ змія означав спорідненість з природним довкіллям. З прийняттям християнства зв'язок з довкіллям порушився і боротьба зі змієм стала означати боротьбу з язичництвом. Протиставлення добра злу в християнській традиції мала відлуння й у фольклорі, де Кирило Кожум'яка або мужичий син Іван-Побиван боролися зі Змієм (Тугарин Змієвич). У боротьбі з кочовиками з'явилися оборонні т.зв. «Змієві» вали. Через те і символ змія за нових реалій відтворює перехід від міфічного змія до реальних історичних подій. У християнській традиції образ Святого Юрія з'явився на кручах київських як уособлення воїна, що боровся за утвердження віри. Таким чином образ святого Георгія (Юрія-Змієборця), що бореться зі змієм в образі лицаря, пішого або на коні зі списом чи мечем, означає охорону земель від загарбників землі християнської і руйнівників віри, поширений майже по всій Європі.

З княжих часів покровителем стародавньої Галицької землі вважається лев. Появу цього символу пов'язують із історією заснування міста Львова та династією Романовичів, Данилом Романовичем (Галицьким), Левом Даниловичем та Андрієм і Лева Юрієвичів. З'явившись на князівських печатках, лев згодом став символом всього об'єднаного Галицько-Волинського князівства, уособлюючи захищеність, князівську велич і звитягу. Такого захисту потребували багато невеликих поселень. Жителі з вірадою йшли під покровительство князя і фортечних мурів аби забезпечити себе як від міжусобних воєн, так і від нападів більш страшної сили – кочовиків.

Так, у княжу добу символічні знаки стали перетворюватися на ознаки влади. Спочатку вони зустрічалися на князівських прикрасах, печатках, грошах, а згодом на прапорах і гербах. У княжий період по всій середньовічній Європі розпочався період герботворен-

ня як символізованого способу вираження ознак родової, цехової, етнічної та державної приналежності. Поширилися герби – спрощені і водночас скомпоновані за встановленими правилами лаконічні графічні малюнки, які виражали певну етнокультурну належність. Етимологію слова «герб» пов'язують з німецьким «erbe», що означає «спадщина» й, вірогідно, пов'язане з успадкуванням певної території у спадщину. Вже з часу зміцнення Галицько-Волинської держави у XIII ст. почалося укладання перших гербарів (у сувоях або рукописних книгах), які складали герольди для потреб лицарських турнірів, воєн і посольств. В основу більшості гербів лягли символічні знаки, що виникли задовго до появи класичної геральдики у XVI–XVII ст. Однак давні гербівники значною мірою містять вигаданий авторами чи власниками гербів матеріал і потребують критичного підходу. До символів, пов'язаних із хрестовими походами й розквітом лицарства, належать стріла, підкова, шабля, меч, півмісяць, серце, геральдичні звірі, квіти. Приміром, як на давніх, так і на сучасних гербах переважають зображення фортець, що символізують захист і захищеність, а також півмісяця і зірок, як нагадування про присутність символів, запозичених з інших культур, в яких вони стали домінуючими [5].

Отже, процес символотворення у княжу добу ставав усе більш складнішим і взаємопов'язаним із етнокультурними та державотворчими процесами. Скажімо, що у цей період українського етнокультурного розвитку культура з каменя перенеслась у тексти. Пам'ятки середньовічної культури науковці відносять до історичних першоджерел, крізь символізований зміст яких проглядаються символізовані реалії життя княжої України. Період середньовіччя ознаменувався тим, що деякі культурні домінанти набули державного статусу і стали ознаками державності. Зокрема, княжу Русь-Україну уособлювали передусім такі символічні домінанти як Оранта, Володимирів хрест, Юрій (Георгій) Змієборець, золотий тризуб та галицький лев.

У зв'язку із занепадом давньоруських державних формувань у Литовсько-Польську добу (друга половина XIV–XV ст.) ці землі почали захоплювати польські, литовські молдавські та угорські феодали. Символіка України продовжувала розвиватися у різних державних утвореннях і запозичила багато іноетнічних нашарувань. У цей період досить швидко продовжили розвиватися геральдичні традиції. Львівська,

Подільська, Галицька, Хомська та Перемишлянська землі опинилися під владою литовських князів, а в геральдиці стали з'являтися символи, що уособлювали собою західноєвропейську культуру. Пізніше герби зазнали змін від польського адміністрування. Зокрема, з'явилися короновані білі орли на червоному фоні, золотий галицький лев зображався крокуючим у міській брамі або у грізній позі на задніх лапах спертого на скелю. Брама уособлювала захист, а лев підкреслював статус міста Львова. Після захоплення Львова Польщею міський знак широко застосовується не тільки на печатках, але й на прапорах, цехових знаках, ним мітили різні виробниці, використовували в архітектурі, скульптурі та містобудуванні тощо. Поділля у цей період став символізувати сонячний лик на білому тлі. Галицьку землю уособлювала собою коронована чорна галка на білому тлі.

В Україні під Польщею почало широко застосовуватись магдебурзьке право, що сприяло росту і розвитку невеличких міст та місцевого самоврядування і вимагало розробки відповідної символіки. Річ-Посполитський період ще більше збагатив українську символіку, додавши західноєвропейські до місцевих традицій символотворення. Вибір знаків, що символізували маленькі поселення відбувався на основі самобутнього устрою, основанийого на звичаєвому праві. Тому для містечкової геральдики цього періоду характерні етнокультурні символи регіонального значення.

За Польщі символом Київського воєводства став архангел Михаїл з опущеним на знак покори піхвами й мечем. Чернігівське воєводство означав двоголовий чорний коронований орел на білому тлі. Символом Руського воєводства став коронований жовтий лев, що спирається на скелю. На гербі Подільського воєводства домінував одоголовий білий орел на червленому щиті на білому рівнораменному хресті на червоному фоні. Волинське воєводство символізував сонячний лик на білому тлі. Брацлавське воєводство уособлював білий півмісяць на червленому щиті, розміщений на білому рівнораменному хресті червоному фоні. У пізньосередньовічній Європі озброєний лицар піша чи на коні став універсальним символом захисту від загарбників. Пізніше став основою для створення гербів шляхтичів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої «Погонь» та «Колюмни» в різних інтерпретаціях (погоня польська, литовська, татарська та ін.). Від цього часу в геральдичній традиції почали з'являтися фортифікаційні споруди, зокрема, вали, фортечні мури, а пізніше й замки та ін. [5].

Таким чином, у період литовського-польського панування українську символіку поповнили польський орел та архангел Михаїл. Також регіональні символи на гербових печатках та гербах найкраще відображали розвиток символічних уявлень, що панували на українських землях у литовсько-польську добу.

У козацьку добу, тобто протягом XVI – кінця XVIII ст., відбувалися значні зміни в усіх сферах культурно-мистецького життя України. Протягом цього періоду, значною мірою як і в попередні, виникла необхідність формування нових, відповідних часу, тенденцій у розвитку етнічної культури. Це було пов'язано зі змінами, що відбулися в процесі етнокультурного розвитку. У цей період були започатковані етнокультурні націє- та державотворчі традиції, уроки з яких застосовуються й донині. Запорізьку Січ – козацьку вольницю – можна вважати головною етнокультурною домінантою. У козацьку добу значно посилювалося значення символів влади, вони стали значно вагомішими, ніж у стародавні та княжі часи.

Символічною ознакою нового державного устрою вважалася влада всенародно обраного гетьмана. З іменами видатних ватажків (П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок, П. Скоропадський та ін.) були пов'язані основи українського символотворення і в козацьку добу, й в усі наступні. Головні відзнаки державної та військової влади символізували козацькі клейноди. До них належали гетьманська булава, бунчук, печать, корогви, тулумбаси й труби. У повсякденні це були звичайні речі, проте до них ставилися з великою пошаною.

Військова справа у цей час досягла досить високого рівня розвитку. Справжніми символами епохи стали козацькі «Чайки» і «Дуби», що декілька сторіч наводили страх на флот Османської Туреччини. Окрім вогнепальної зброї слід згадати про козацький лук, який мало чим поступався їй у ефективності, вигідно відрізняючись від неї скорострільністю і надійністю. Добрий лук в ті часи майже не поступався в далекобійності рушницям, не кажучи про влучність. З цього часу лук та сагайдак зі стрілами, козацький самопал (мушкет) і човен-чайка часто зустрічаються в українській символіці.

Саме в козацькій Україні виник один із найяскравіших символів, що згодом став гербом Війська Запорозького – козак у кунтуші, підперезаний поясом, із шаблею при лівому боці, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рам'я, права спирається о бік.

Окрім військових дій, у яких постійну участь брали козаки, символічною ознакою, як у пізній княжий період, так в часи козаччини, стало вдосконалення фортифікаційних споруд та будівництво визначної церковної архітектури. Ще з XV ст. в етнокультурній традиції з'явилося прагнення ширше охопити життя козаків, символічно відобразити їх, хоч інколи й у релігійних сюжетах, але в довколишньому життєвому середовищі. Постійна турецько-татарська загроза спонукала й надалі храми та палаци пристосовувати до оборони, проте, надаючи ансамблям ренесансної ідеї гармонійної єдності людського в оточенні природних захисних перепон. Про ряд фортифікаційних споруд козацького періоду збереглися лише згадки, проте деякі з них відновлені як важливі культурно-історичні пам'ятки національного значення [12]. Найвідомішими символами козацької епохи стали фортеці – резиденції гетьманів, збудовані у стилі т.зв. «козацького бароко». У ті часи в Україні «не було жодного містечка, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони». Тому у геральдиці з'являлися фортечні вежі, оборонні рови, церковні споруди тощо. Символіка з гербів, створених у литовсько-польський період «перекочувала» до гербів козацької верхівки, поповнюючись регіональними мотивами. Приміром, гербом «Абданк» користувався Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, І. Виговський та ін., що складався з двох срібних кроків зі зрізаними денцями, обернені вершинами вниз і сполучених між собою на зразок літери W на червоному фоні. Були й інші видозміни цього герба, що формою нагадували крокви («Сирокомля» та ін.).

Як свідчать козацькі літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка кінця XVII ст., зважаючи на постійні напади з боку дикого поля, цей період був досить сприятливим для розвитку релігійних уявлень. Зокрема, в народних уявленнях у Божої Матері в руках з'являється т. зв. «омофор», яким вона покриває воїнів, що захищають свою землю, її стали називати Богоматір'ю-Покровою. На основі козацьких традицій на сьогодні святкування дня Козацтва і свято Покрови врешті об'єдналися. Жіночі зображення в українській етнокультурній традиції були завжди в великій пошані. У символосфері козацької України загалом панували образи з життя козаків (побут, фольклор, житло, зброя, харчування, одяг тощо). Народні фольклор, декоративно-ужиткове та малярське мистецтво були переповнені численними сюжетами з життя козаків (народні картини, думи, свідчення

іноземців тощо). Спадковість між козацькою державою часів П. Скоропадського та Гетьманщиною підкреслювалася за допомогою використання у козацькій атрибутиці, зокрема, схрещених булав, малиново-чорних кольорів тощо [16].

Отже, козацька Україна у надзвичайно складних умовах постійної загрози зуміла побудувати на основі киеворуських традицій, збагачених західноєвропейськими впливами численні фортифікаційні споруди, що є справжніми музеями, в яких і досі можна відчутти символічну атмосферу, в якій народилося і розвинулося славне українське козацтво.

В імперську добу (кінець XVIII – початок XX ст.) під час поділів Речі Посполитої українські етнічні землі та українці опинилися під владою Російської та Австрійської імперій. Під впливом двох імперій сталися ще більш значні зміни у світоглядних уявленнях, і це не могло відобразитися на процесі народної символотворчості. До символічної концептосфери додалися імперські двоголові орли, що красувалися ще на знаменах Візантії, а згодом на штандартах Австрії та Росії. У цей історичний період в Україні постійно змінювався адміністративно-територіальний устрій, відповідно розроблялася місцева символіка. У цю добу українська етнокультурна традиція зазнала найбільше іноетнічних впливів, адже імперії провадили свою політику, насаджували ідеологічно чужі культурні канони. Проте завдяки етнокультурним традиціям збереглася і продовжувала розвиватися етнічна символіка, зокрема, у духовній і матеріальній культурі українців.

У добу національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) домінуючою була ідея, що лише держава зможе відстояти українців від асиміляції, а їх традиційну культуру від знищення і забуття. Боротьба за українську державність стала провідною етнокультурною домінантою початку XX ст. Проте, у цей складний період боротьби за самоствердження українського етносу стародавній знак Київської держави часів Володимира – тризуб знову символічно об'єднав Наддністрянщину і Наддніпрянщину.

Велику роль у цьому процесі відіграла історична концепція М. Грушевського про спадкоємність України від Руси. Вчений наставляв на тому, що якщо обирати з усіх відомих державних знаків чи гербів, що вживалися за старих часів, то тризуб це єдина «найбільш натуральна річ». Врешті після тривалих дискусій 22 березня 1918 р. символ «тризуб» був затверджений в якості малого герба УНР, а після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР та ЗУНР став

державним гербом об'єднаних українських республік, його було затверджено як малий герб, вважаючи його головним елементом великого герба України. Таким чином українська державотворча ідея полягала у поєднанні зображень Архангела Михаїла зі східноукраїнських земель і західноукраїнського золотого лева і символізувало здатність народу об'єднатися під одним стягом заради майбуття вільної і незалежної України. У атрибутиці тогочасних українських військових формувань переважала символіка, що використовувалася ще в добу козацтва, а військові формування називалися в честь видатних отаманів та гетьманів тощо.

У тоталітарну добу (1921–1991 рр.) розвиток символотворення був повністю заідеологізований. Держави, що тимчасово панували на українській етнічній території нав'язували українцям свої етнокультурні традиції (СРСР, Друга Річ Посполита, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Німеччина). Зокрема, українці, які перебували під більшовицькою владою зазнали найбільших репресій, а геноцид-голодомор (1932–1933 рр.) не тільки зруйнував традиційну українську культуру, але й поставив український народ на межу існування. Соціалістичний реалізм, колективізація, індустріалізація, заперечення релігії як світоглядно-духовного вчення – ось основні етнокультурні домінанти, що стали згубними для розвитку традицій українського етнокультуротворення. Всеохоплюючий нігілізм не лише щодо етнічних, а й щодо загальнолюдських культурних надбань спровокував ідеологічний терор і призив до репресій. У цей період в історії української культури виникли такі трагічні сторінки як «розстріляне Відродження», «геноцид», («етноцид»), «Гулаг», «Голодомор», «Велика вітчизняна війна» та ін. Ідеологію тоталітаризму уособлювали серп, молот, червоні прапори, п'ятикутна зірка, нацистська свастика тощо. Натомість тризуб, синьо-жовтий стяг залишалися дієвими символами боротьби за національну незалежність та суверенітет Української держави. Отже, етнокультурний розвиток українства у цей період піддавався значному руйнівному тиску, офіційна символіка була ідеологізована, всюди панувала тоталітарна атрибутика.

Символотворчі традиції минувшини значно відобразились на сучасному етапі символотворення в Україні. Невід'ємним атрибутом держави у добу незалежності і важливою частиною національної символіки вже майже чверть століття є неподільна триєдність – Герб, Стяг та Гімн України, що уособлюють собою увесь важкий шлях становлення державності. Гімн –

це коротка пісенна розповідь про відстоювання незалежності та перспективи розвитку державності. Гімн – пісня, в якій народ оспівує свій шлях до незалежності. Стяг – є візитівкою країни, її обличчям. Ще з часів давніх державних формувань на українському терені для прапорів використовувалися різні кольори і символи: малиновий, чорний, зелений, синій, жовтий, блакитний тощо. Проте поєднання жовтого і блакитного в поєднанні дає зелений колір життя, миру, спокою і надії на краще життя на власній землі. Українці – це той народ, для якого це і є найвище щастя, його національна ідея. І вона у нього «написана на обличчі». Саме тому ці кольори використані у гербах більшості населених пунктів України є основою державного прапора. Саме тому революції останніх років перетворили український прапор на символ боротьби за державність та суверенність. Наразі державний герб – це офіційна емблема, вища геральдична відзнака держави. На сьогодні існує лише проект Великого Герба України. В його основі присутній лев, який тримає тризуб нарівні із козаком – як символ об'єднання Заходу і Сходу України (за задумом колективу О. Івахненка). Таке розташування не є рівнозначним за ідейним змістом, бо ці категорії не підлягають протиставленню, зооморфна та антропоморфна символіка наділені зовсім різним символічним змістом. Та й лев у короні, повернений у бік козака з мушкетом (герб Війська Запорозького) у загрозливій позі (на двох задніх лапах), є умовно «войовничо налаштованим». Відповідно й козак з мушкетом символізує налаштованість до захисту. Не зовсім влучно використано у гербі фітоморфний символ – калину, зокрема невірне розташування її внизу щита нівелює її значимість, адже за геральдичними правилами більш значимі символи, мають розташовуватися у верхній частині щита або по центру за умовного поділу на рівні частини.

Офіційні символи державної влади в Україні доби незалежності – це штандарт (прапор), нагрудний знак (колар), гербова печатка та булава Президента. Серед усіх символів ще з козацьких часів булава є найяскравішою і найактуальнішою ознакою найвищої державної влади і незалежності. А справжньою історичною реліквією українського народу є нагрудний знак Президента України (колар) – ажурний ланцюг, що складається з семи мініатюрних медальйонів, на яких зображені найважливіші символічні домінанти українського етнокультурного розвитку – золотий княжий тризуб, хрест Володимира, золотий галицький лев (герб Галицько-Волинського князівства), знак «Погонь» (герб Великого князівства Ли-

товського), козак з мушкетом (Герб Війська Запорозького), родовий герб Богдана Хмельницького («Абданк-Сирокомля») і герб Української Народної Республіки як першої спроби створення незалежної держави України у ХХ ст.

Узагальнюючи уявлення про історію України у символах можна зробити висновок, що розвиток символотворення яскраво простежується на прикладі етнокультурних процесів. В основу дослідження покладена наукова періодизація історії України М. Грушевського. Періоди виділено з урахуванням часу першої згадки, значимості та подальшої трансформації символічних домінант в історії розвитку української етнічної культури. Простежено історичну неперервність її розвитку та

динаміку трансформації основних символічних домінант. Зосереджено особливу увагу на тих періодах, які за своїм змістом та значенням відіграли найбільш значну роль в етнокультурному розвитку. Згідно такого підходу символотворення можна розглядати відповідно певному періоду розвитку українського етносу, зокрема стародавній, княжій, литовсько-польській, козацькій, імперській, національно-визвольній, тоталітарній та добі незалежності в Україні. Таку дослідницьку модель обрано і застосовано для того, щоб на прикладі етнокультурного розвитку узагальнити знання про Україну як культурно-історичну реальність, неповторну у своєму цілісному образно-символічному втіленні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братко-Кутинський О.А. Нащадки Святої Трійці / О.А. Братко-Кутинський. – К. : МТ «Білий птах», 1992. – 85 с.
2. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до н.д. – I тис. н.д. / Упорядк. Б. Яценка; Заг. ред. В. Довгича. – К. : Індоевропа, 1995. – 316 с.
3. Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. ст. В.О. Шевчука / С. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
5. Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. ХХ ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник – К. : Брама, 2001. – 400 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Репринтне видання / Редк.: П.С. Сохань (голова та ін.) / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991 – 1998. – (Пам'ятки історичної думки України).
7. Драчук В.С. Системи знаків Северного Причорномор'я (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры) / В.С. Драчук; АН УССР. Институт археологии АН УССР. – К. : Наук. думка, 1975. – 169 с.
8. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / гол. ред. Л.М. Новохатько. – Т. 1. – Кн. 1. – К. : Укрполіграфмедіа, 2004. – 703 с.
9. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. / Іларіон, митрополит. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
10. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.
11. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник. [Репринтное издание Черниговского дворянства. – СПб., 1914, с рисунками Е. Нарбута] / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – К. : Либідь, 1993. – 213 с.
12. Отрошко Л. Вплив природи на формування світоглядних цінностей / Л. Отрошко // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колект. моногр. – К. : ННДПУВІ, 2012. – Том II. XV–XVIII ст. – С. 149–155.
13. Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми / Л. Отрошко // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 63–71.
14. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / М. Семчишин. – Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1985. – 550 с.
15. Україна: хронологія розвитку. Енциклопедичне видання у 6-ти томах [НАН України. Інститут археології]. – К. : Кріон, 2007. – Т. 1. – 544 с.
16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д.І. Яворницький; відп. ред. Л.В. Сохань; ред. колегія В.А. Смолій [та ін.] – К.: Наук. думка, 1990–1991.

© *Любовь Отрошко*
(Київ)

ПРОБЛЕМА ПЕРИОДИЗАЦІЇ СИМВОЛОТВОРЧЕСТВА В УКРАїнСКОМ ЕТНОКУЛЬТУРНОМ РАЗВИТІИ

Стаття посвячена проблемі періодизації символотворчества на примере етнокультурного розвитку України. Цель исследования – разработать периодизацию символотворчества на примере

украинского этнокультурного развития. Задача – проследить развитие символических представлений об Украине и украинцах на примере значимых для каждого из периодов развития этнокультурных доминант. Они сгруппированы по хронологическому принципу на основе научной периодизации истории Украины М. Грушевского. Знания о развитии символотворчества в свете хронологии украинских этнокультурных процессов систематизированы на основе основополагающих принципов историзма и исторической ретроспективы и применён сравнительно-аналитический, системно-структурный, объективно субъективный, конкретно-обобщающий, хронологический, конкретно-исторический, феноменологический, синтеза и обобщения, ретроспективный и другие методы исследования.

В древний период в символосфере общества доминирующими были первобытные символы, они обозначали символизацию способа хозяйствования и имели культурную определенность, но без явных этнических признаков. Процесс символотворчества в княжеские времена становился все более сложным и взаимосвязанным с этнокультурными и государствообразующими процессами. Этот период ознаменовался тем, что некоторые символы средневековья получили государственный статус и стали признаками государственности. В период литовско-польского господства украинскую символику дополнили польская и литовская этническая символика. В символосфере казацкой Украины господствовали образы казаков и всего того, что их сопровождало. В символической концептосфере имперской эпохи добавилась австрийская и российская имперская символика. В период национально-освободительной борьбы доминирующей была украинская государственная идея, которая заключалась в сочетании символики из восточно-украинских и западно-украинских земель. В тоталитарную эпоху этнокультурное развитие Украины подвергалось значительному разрушительному давлению, официальная символика была идеологизирована, везде царила тоталитарная атрибутика. Все наиважнейшие символические доминанты украинского этнокультурного развития собраны в президентском отличии эпохи независимости. Среди них золотой княжеский трезубец, крест Владимира, золотой галицкий лев, знак «погонь», казак с мушкетом, родовой герб Богдана Хмельницкого и герб Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: Украина, этнос, символ, этнокультурное пространство Украины, периодизация.

© Liubov Otroshko
(Kyiv)

THE PERIODIZATION OF SYMBOLS CREATION IN ETHNIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINE

This article is devoted to periodization of symbols creation in ethnic and cultural development of Ukraine as an example. It analyzed some of the most significant symbolic dominants for ethnic and cultural space of Ukraine that that were are grouped in chronological order.

Ukrainians from Ukraine and all over the world bear ethnic and cultural values and create Ukrainian ethnic and cultural phenomenon. Ethnic and cultural space of Ukraine is full of symbolic ideas with specific ethnic content. It is very important for the Ukrainian ethnos to understand its significant place in the world and to trace the emergence and development of symbolic sphere of concepts.

The main purpose of the study determines the periodization of symbols creation in ethnic and cultural development of Ukraine as an example. Research objectives to trace the development of symbolic representations of the most significant periods of ethnic and cultural dominants on the example of Ukraine and Ukrainian. They are grouped in chronological order on the basis of scientific periodization of history of Ukraine M. Grushevskiy.

Relevance of the study of this problem is that it will allow get an idea of ethnic and cultural development of Ukraine in symbols from the ancient times to the present. The scientific novelty of the research consists in the systematize the knowledge about Ukraine and the Ukrainian through analysis and synthesis of symbolic representations about ethnic and cultural development.

Knowledge of the development of symbols creation in the Ukrainian ethnic and cultural phenomenon systematized on the basis of the fundamental principles of historicism and historical retrospectives and using comparative analytical, systematic and structural, objective and subjective, empirical synthesis, chronological, a concrete historical, phenomenological, synthesis and generalization, retrospective and other methods.

In the ancient period in the symbolic sphere of society were dominant primitive symbols they meant. They meant symbolization way of cultural and economic certainty, but without overt ethnic features. The process formation symbols in medieval times became a increasingly more complex and interconnected with ethnic and state-building processes. This period is different in that some medieval symbols have

become state status and become signs of statehood. In the period of Polish-Lithuanian domination of the traditional Ukrainian symbols were added Polish and Lithuanian ethnic symbols. In the sphere of symbols of the Cossack Ukraine prevailed symbols of Cossack and all that accompanied them. By the symbolic conceptual sphere imperial period included the Austrian and Russian imperial symbols. In the period of the national liberation struggle Ukrainian state creative dominant idea prevailed that consisted combined with the symbols of Eastern and Western Ukraine. In the totalitarian period ethno-cultural development of Ukraine is undergoing significant destructive of pressure, the official ideological symbolic was everywhere dominant totalitarian attributes. All the important symbolic dominant Ukrainian ethno-cultural development at the presidential breastplate of period of independence were collected. Among them, the golden trident the cross of St. Vladimir, the golden lion Galician, sign «chases» Cossack with a musket, family emblem of Bo Bohdan Khmelnytsky and Emblem of the Ukrainian People's Republic.

However, symbols play an important role in the ethnic and cultural processes. It is so because the artistic and imaginative perception and imaginative and symbolic reflection of cultural and historical development of the nation is one of the most efficient ways of its ethnic identity and self-preservation. f e analysis of a number of important conceptual works dealing with symbol creation revealed the dynamics of transformation of the symbolic ideas. The author summarized that this process is characterized by a dynamic nature, peculiar value and ethnic features.

Key words: Ukraine, ethnos, symbol, ethnic and cultural space in Ukraine, symbolic dominant of Ukrainian ethnic culture, the problem of periodization.

До редакції надійшла 22.12.2015.

РЕЦЕНЗІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПРО УНІВЕРСИТЕТСЬКУ ЦЕРКВУ

Левченко В.В. Олександро-Невська церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи / В.В. Левченко, Г.С. Левченко. – Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2015. – 360 с.

Ще в 1960-ті рр. здавалося, що релігія відмирає. Релігійність не була особливо поширеною не лише в офіційно-атеїстичному Радянському Союзі чи показово світській Європі, але і в таких містах як Тегеран чи Кабул. Але потім на зміну державному секуляризму прийшов потужний релігійний ренесанс, пов'язаний з утвердженням неоліберальної моделі Р. Рейгана і М. Тетчер на Заході, руйнуванням СРСР та ісламською революцією в Ірані.

На пострадянському просторі масове звернення до релігії стало однією з парадоксальних особливостей модернізаційного процесу. Цей феномен знайшов вияв у динамічному зростанні релігійних організацій і кількості людей, що ідентифікують себе як віруючі. Однак, як не дивно, Україна, де більшість населення вважає себе віруючими, потерпає від таких бід, як насильство, злочинність, корупція тощо. Водночас релігійні організації часто дбають не так про духовні, як про мирські справи, підміняючи побудову «соборів душі» речами цілком матеріальними, намагаються втручатися в життя секуляризованої держави. Частина громадянського суспільства вже звертає увагу, що, якщо так піде й далі, то може виникнути така ситуація, як в сусідній державі, де відбулась реставрація цезарепапізму і серед колег поширився жарт: «Хто не в рясі, той не історик». Тому постає необхідність знайти розумну середину між минулим насадженням войовничого атеїзму та показушно-бездушним масовим воцерковленням, яке не має нічого спільного з відродженням духовності.

На історичну науку незалежної України релігійний ренесанс справив переважно позитивний вплив. За цей час історія церкви та релігійної думки стала одним з провідних напрямів історичної науки, сформувалась ціла плеяда оригінальних дослідників, котрі продовжують славні традиції «метрів» церковної історії та світських істориків церкви В. Антоновича, С. Голубева, П. Лашкарьова, І. Малишевського, В. Пархоменка, М. Петрова, О. Покровського, П. Терновського, Ф. Тітова, С. Томашівського та ін.

Одним з прикладів сумлінного історичного дослідження в царині історії церкви може слугувати монографія одеських істориків Валерія та Галини Левченків, присвячена Олександро-

Невській церкві Новоросійського університету. Автори переконані, що вивчення закритих радянською владою християнських святинь та повернення народу до джерел є важливим і актуальним на сучасному етапі розвитку України, адже «православ'я передається від покоління до покоління на генному рівні та є складовою генного коду кожного українця» (с. 8). Церква святого благовірного князя Олександра Невського Імператорського Новоросійського університету з 1817 по 1920 рр. була осередком православної культури для одеситів. Упродовж 102 років вона виступала як символ і охоронець навчальних закладів Південної Пальміри – спочатку Рішельєвського ліцею, а згодом – Імператорського Новоросійського університету, якому минулого року виповнилось 150 років.

Структурно монографія складається з чотирьох розділів та об'ємного додатку. Значно спрощує роботу і є показником високої фаховості видання обширний іменний покажчик. Перший розділ «Олександро-Невська церква Новоросійського університету: історія та доля» включає власне нарис історії храму. Автори виділяють три періоди функціонування церкви: за часів Рішельєвського ліцею (1817–1865 рр.), за часів Новоросійського університету (1865–1920 рр.) і після закриття в 1920 р. Серед зібраного матеріалу заслуговує на увагу виокремлення особливостей навчальних церков (с. 25–27). В. В. та Г. С. Левченки стверджують, що вони були «янголами-охоронцями» *alma mater*, збираючи у своїх стінах представників викладацької і студентської корпорацій, мешканців і гостей міста задля отримання духовної підтримки та благословення своєї діяльності.

Водночас, влада вживала всіх заходів з воцерковлення молоді й виховання її в християнському дусі. Студенти були зобов'язані відвідувати святкові богослужіння, причому спеціальний чиновник складав список відсутніх (с. 32). Аналогічні вимоги існували і в інших тогочасних навчальних закладах. Зокрема, ректор Імператорського університету Святого Володимира регулярно нагадував інспекторові та його помічникам простежити, щоб усі студенти православного віросповідання брали участь у всеношній. До обов'язків інспектора входило слідкувати, щоб студенти сумлінно виконували

ли релігійні обряди. Якщо ж студент під час релігійного свята був відсутній в університеті, він повинен був надати «свідоцтво», видане місцевим священиком. Думається, що в цьому випадку адміністрація дбала не лише про духовний розвиток підростаючого покоління, а й була зацікавлена у сповіді студентів, оскільки сповідь передбачала визнання гріхів, в тому числі й політичних.

Ще один важливий аспект, порушений в монографії, – фінансування університетської церкви. Попри те, що вона не вирізнялась багатством начиння і ризниці, з боку держави та благодійників виділялись значні кошти на її утримання. Заможні чиновники, купці й підприємці охоче жертвували на храм, допомагаючи тим самим і навчальному закладу, адже бачили в релігії засіб виховання кращих моральних якостей людини (с. 41).

Автори детально висвітлили історію закриття Олександро-Невської церкви після встановлення радянської влади, показали позицію частини університетської професури, що виступала за збереження церкви та залишення її на колишньому місці. До сьогодні церква в Одеському університеті не відновлена, хоча автори явно не заперечують проти такої перспективи, наводячи приклади відкриття храмів при вишах України (с. 64–65).

Другий розділ монографії В.В. і Г.С. Левченків являє собою біографічні нариси причту Олександро-Невської церкви. На основі архівних документів і мало відомих дореволюційних публікацій відтворюються життєписи її настоятелів: архимандрита Феофіла (П. Фінікова), протоієрея І. Гербановського, архимандрита Порфирия (К. Успенського), протоієрея М. Павловського, О. Кудрявцева, В. Войтковського та О. Клітіна, а також дияконів, старост і регентів церкви.

Наступні розділи присвячено особливій групі історичних джерел – метричним книгам, які широко використані авторами в рецензованому дослідженні. Вони є одним з найменш вивчених комплексів масових джерел дорадянського періоду, виконують культову, статистико-демографічну, правову та інші функції. Інформація метричних книг дозволила простежити історію церков Одеси, демографічні рухи населення, з'ясувати долю персоналій, уточнити їхні важливі життєві дати, обстави-

ни особистого та громадського життя тощо (с. 158). Метричні книги також є основою для генеалогічних студій.

Третій розділ «Метричні книги як історичне джерело» розкриває особливості та значення цих документів для історичної науки. Авторі підкреслюють, що на сучасному етапі, в контексті звернення суспільної уваги до історичного минулого, посилилася необхідність залучення до наукового обігу нових джерел, у тому числі й матеріалів церковної реєстрації, що мають значний, ще не розкритий у повному обсязі, інформаційний потенціал. У зв'язку з цим виникає необхідність узагальнення досвіду вивчення метричних книг, оцінки ефективності наявних методик при розкритті інформаційної можливості метрик, а також встановлення їх місця у комплексі джерел (с. 99). В.В. і Г.С. Левченко вдаються до глибокого екскурсу в історію метричних книг та їх вивчення, демонструючи при цьому блискучу ерудицію й глибоке знання літератури.

Логічним продовженням попереднього виступає четвертий розділ монографії «Метричні книги Олександро-Невської церкви Новоросійського університету в науковому просторі». При роботі з цими джерелами авторами були застосовані комплексні методи обробки інформації, що поєднали у собі елементи математики, статистики, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Вони фактично вперше вводяться в науковий обіг і з огляду на великий джерельний потенціал автори вмістили їх як додаток до свого дослідження (с. 164–336), що дасть змогу уважному досліднику самостійно відшукати цікаві матеріали з різноманітних сюжетів нашої минувшини. Наприклад, автора цих рядків, як дослідника руху декабристів, не міг не зацікавити факт одруження в Олександро-Невській церкві 31 жовтня 1882 р. племінниці трьох декабристів Ольги Василівни Муравйової-Апостол з «командиром № 3 ескадрону лейб-гвардії гусарського Його величності полку, ротмістром Антоном-Станіславом Костянтиновичем Гартінгом, римо-католицького віросповідання» (с. 179).

Хочеться вірити, що напрям, започаткований дослідженням Валерія та Галини Левченків, яке вже стало помітним явищем в історії церкви та історії університетів, матиме продовження в українській історіографії.

© Юрій Латуш

ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ ЗА 2015 Р.

Монографії:

1. **Антонюк Т.Д.** Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991–2012 рр.: Монографія / Т.Д. Антонюк. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 586 с.

2. **Розовик Д.Ф.** Переселенческое движение в Украине: вторая половина XVI в. – 1930-тые годы: Монография / Д.Ф. Розовик, О.Д. Розовик. – Вінниця : ООО «Нілан-ЛТД», 2015. – 464 с.

Енциклопедії:

3. **Коцур А.П.** Клапчук Сергій Миколайович / А.П. Коцур // Енциклопедія сучасної України. – К. : Ін-т енци. досл. НАН України, 2013. – Т. 13. Київ – Кок. – С. 268.

4. **Коцур А.П.** Костриця Никифор Юхимович / А.П. Коцур // Енциклопедія сучасної України. – К. : Ін-т енци. досл. НАН України, 2014. – Т. 14. Кол – Кос. – С. 734.

Навчальні посібники:

5. **Коцур А.П.** Історія України. Курс лекцій / А.П. Коцур, Л.В. Іваницька, І.М. Заболотна та ін. – К.-Чернівці : Книги-XXI, 2015. – 756 с.

6. **Казьмирчук М.Г.** Українські землі у складі Російської імперії (друга половина XIX ст.). Лекція 9, параграф 1 // Історія України. Курс лекцій / За ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура. – К.-Чернівці : Книги-XXI, 2015. – С. 271–276.

Навчально-методичні посібники:

7. Історія України. Матеріали для самостійкої роботи студентів природничих факультетів / А.П. Коцур (керівник), Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К. : ПП «Сердюк В.Л.», 2015. – 26 с.

Автори: Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Коцур А.П., Круглюков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

8. Історія України. Навчально-методичний посібник (для студентів неспеціальних факультетів) / За заг. ред. А.П. Коцура; Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К. : ПП «Сердюк В.Л.», 2015. – 116 с.

Автори: Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Коцур А.П., Круглюков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

9. **Коцур А.П.** Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Лекція 7 / А.П. Коцур, В.П. Коцур: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2015. – 34 с.

10. **Коцур А.П.** Україна в період десталінізації (1953–1964). Лекція 19 / А.П. Коцур,

О.Р. Купчик, С.Ф. Пивовар: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2015. – 60 с.

11. **Коцур А.П.** Україна в умовах загострення кризи радянської системи і розпаду СРСР (1965–1991 рр.). Лекція 20 / А.П. Коцур, С.Ф. Пивовар: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2015. – 46 с.

Наукові статті:

12. **Антонюк Т.** Activation of integration processes at higher school of Ukraine // In the World of Scientific Discoverie (В мире научных открытий). – № 9.3 (57), 2014. – С. 1053–1071.

13. **Антонюк Т.** Основні фактори стримування інтеграційних процесів у сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Українознавчий альманах. – К., 2014. – Вип. 17. – С. 165–168.

14. **Антонюк Т.** Программа Жан Моне как действенное средство интеграции украинских вузов / Т. Антонюк // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). Ежемесячный научный журнал. – 2014. – № 8 (16). – С. 82–84.

15. **Антонюк Т.** Міжнародні зв'язки Київського національного торговельно-економічного університету (1991 – 2012 рр.) / Т. Антонюк // Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: Зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 3. – С. 57–65.

16. **Антонюк Т.** Міжнародні зв'язки Національного університету біоресурсів та природокористування: особливості входження в світову систему вищої аграрної освіти / Т. Антонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – № 4 (122). – С. 5–7.

17. **Антонюк Т.** Tempus program as an activation factor of international cooperation of the higher learning Ukrainian institutions // Веснік Магілеускага дзяржаўнага ўніверсітэта ім. А.А. Куляшова. Навукова-метадычны часопіс. – 2015. – № 1 (45). – С. 19–28.

18. **Антонюк Т.** Гармонізація української системи освіти з міжнародними стандартами як головна проблема інтеграції в світовий освітній простір / Т. Антонюк // Українознавчий альманах. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 69–72.

19. **Антонюк Т.** Міжнародні зв'язки Національного авіаційного університету як вияв загальних тенденцій інтеграції вищої освіти України / Т. Антонюк // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом-

чий збірник наукових праць / Ред. кол.: С.В. Віднянський (відп. ред.), Н.В. Кривець (відп. секр.), М.М. Варварцев та ін. – К. : Інститут історії України, 2015. – Вип. 24. – С. 141–157.

20. **Барабаш-Тимофієва О.П.** Білоруська політична еміграція в Чехословаччині в 1921–1939 роках / О.П. Барабаш-Тимофієва // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 210–213.

21. **Барабаш-Тимофієва О.** Полута Бодунова – лідерка білоруських есерів та студентка Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1885–1938) / О. Барабаш-Тимофієва // Історична панорама: Зб. наук. ст. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2015. – Вип. 20. – С. 7–18.

22. **Білошицька Н.** Висвітлення діяльності фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу у наукових працях кінця XIX – початку XX ст. / Н. Білошицька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 117–124.

23. **Білошицька Н.** Київський фабрично-заводський округ у світлі історичних джерел (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Білошицька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2015. – Вип. 31. – С. 58–64.

24. **Горбань Т.** Становлення перших українських академічних інституцій з вивчення природних ресурсів країни (1918–1923) / Т. Горбань // Історія науки і біографістика: Електронне наук. фахове видання. – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/7.pdf>

25. **Горбань Т.** Історія науки і техніки: вступ до дисертаційного дослідження (науково-методичні поради) / Т. Горбань, Ю. Горбань // Історія науки і біографістика: Електронне наук. фахове видання. – 2015. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-3/gorbant.pdf>

26. **Грицик Л.** Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.): сучасна українська історіографія / Л. Грицик // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2015. – Вип. 31. – С. 86–94.

27. **Грицик Л.** Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905–1907 рр.): вітчизняна історіографія / Л. Грицик // Історія науки і біогра-

фістика: Електронн. наук. фах. вид. – 2015. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/9.pdf>

28. **Даниленко О.** Архівні джерела дослідження історії міжнародних зв'язків УСРР у 1920-ті роки / О.В.Даниленко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2014. – № XXII. – С. 5–13.

29. **Даниленко О.** Микола Ерстенюк – «персональний секретар» Миколи Скрипника / О. Даниленко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб.наук. праць. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 185–190.

30. **Даниленко О.** Зарплата, пенсія, позики та ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половина 1940-х – середина 1960-х рр.) / О.В. Даниленко, О.В. Янковська // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2015. – Вип. 20. – С. 85–98.

31. **Іваницька Л.** Боротьба між виробничими колективами – творцями ЕОМ першого покоління як процес наукового та позанукового суперництва / Л. Іваницька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – Вип. 5 (123). – С. 20–23.

32. **Іваницька Л.** Семен Миколайович Корсаков (1787–1853) – розробник перших «інтелектуальних машин» / Л. Іваницька // Історія науки і біографістика: Електронне наук. фахове видання. – 2015. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-3/index.html>

33. **Казьмирчук М.** Учений, просвітитель, громадський діяч (До 205-річчя з дня народження М.І. Пирогова) / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук // Соціальна історія: науковий збірник / За ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: КП «УкрСІЧ», 2015. – Вип. X. – С. 10–15.

34. **Казьмирчук М.** Київський державний університет у спогадах викладачів та студентів (1930–1960-ті рр.) / М. Казьмирчук // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 12. – Маріуполь, 2015. – С. 31–38.

35. **Казьмирчук М.** Новые украинские исследования о декабристах / М. Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия: «История». – Иркутск, 2015. – Т. 12. – С.78–87.

36. **Коцур А.** Товариство «Плай»: історія зародження та діяльність (До 90-річчя від дня утворення) / А. Коцур, Б. Білецький // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 81–88.

37. **Коцур А.** Наукова та навчально-методична робота кафедри української історії та етнополітики в 2014 р. / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2015. – Вип. 31. – С. 140–147.

38. **Коцур А.** Сакунівський Армагеддон / А.П. Коцур // Коцур П.М. Весни приносять щастя / П.М. Коцур. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 401–404.

39. **Коцур А.** Меморіальна дошка на честь П.М. Коцура / А.П. Коцур // Коцур П.М. Весни приносять щастя / П.М. Коцур. – Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 471–483.

40. **Коцур А.** Василь Григорович Григорович-Барський. Штрихи до портрета / А. Коцур, Б. Білецький // Часопис української історії. – К., 2015. – Вип. 32. – С. 12–19.

41. **Кругляков В.** Сучасна європейська наука і техніка в історико-філософському осмисленні Карла Ясперса // Історія науки і біографістика: Електронн. наук. фах. вид. – 2015. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2015-3/kruglakov.pdf>

42. **Могильний Л.** Національне питання в програмах українських ліберальних партій в першій чверті ХХ ст. / Л. Могильний // Історико-політичні студії. Зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2014. – № 2. – С. 40–46.

43. **Могильний Л.** Життя студентів та студентські земляцтва в Київському університеті Святого Володимира / Л. Могильний // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. – К., 2014. – № 90(11). – С. 41–44.

44. **Могильний Л.** Київський імператорський університет Св. Володимира в 1884–1914 рр. / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2015. – № 30. – С. 7–14.

45. **Могильний Л.** Еволюція поглядів С. Єфремова щодо національного питання / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2015. – № 31. – С. 13–15.

46. **Проф. Розовик Д.** Археологічні пам'ятки села Дениси на Переяславщині / Д.Ф. Розовик, О.Д. Розовик // Гілея. Збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 93. – С. 143–147.

Матеріали науково-практичних конференцій:

47. **Антонюк Т.** Активізація міжнародного партнерства українських ВНЗ в контексті святкування ювілею Т.Г. Шевченка / Т. Антонюк // Т.Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: Матеріали круглого столу / редкол.: О.П. Реєнт (кер.) та ін., м. Київ, 11 березня 2014 р. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 163–167.

48. **Барабаш-Тимофієва О.** Українська та білоруська еміграційні громади в ЧСР в

1920-х–1930-х роках: історіографія та джерельна база / О. Барабаш-Тимофієва // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали Міжн. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2015. – Ч. 1. – С. 129–132.

49. **Білошицька Н.** Регулювання фабрично-заводської діяльності в українських землях (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. Білошицька // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжн. наук. конф. – Х.: Харків. нац. у-т імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 139–140.

50. **Білошицька Н.** Західноєвропейський досвід у становленні фабрично-заводської інспекції в українських землях (друга половина ХІХ) / Н. Білошицька // Матеріали ІV Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»»: У 2-х ч. – Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – Ч. 1. – С. 17–20.

51. **Білошицька Н.** Вплив появи парових двигунів та локомотивів на розвиток фабрично-заводського та сільськогосподарського виробництва в українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст./ Н. Білошицька // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 79–82.

52. **Горбань Т.** Володимир Вернадський: «Справжня сила майбутнього є наука у повному її обсязі»/ Т. Горбань // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 203–205.

53. **Грицик Л.** Студенти міста Києва в громадсько-політичному житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): історіографія / Л. Грицик // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. – К.: Логос, 2015. – С. 78–82.

54. **Грицик Л.** Університетські статути другої половини ХІХ ст. як фактори розгортання студентського руху Наддніпрянщини: огляд історіографії / Л. Грицик // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали Х Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 трав. 2015 р., м. Київ. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 208–210.

55. **Грицик Л.** Студентство у справі відкриття українознавчих кафедр в університетах

Наддніпрянщини: вітчизняна історіографія / Л. Грицик // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 51–54.

56. **Грицик Л.** Соціальний статус студента в університетах Наддніпрянської України: історіографічний аспект / Л. Грицик // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 12–16.

57. **Даниленко О.** Дипломатія радянської України (1920-і рр.) / О. Даниленко // Дні науки історичного факультету: – К.: Логос, 2015. – С. 228–232.

58. **Іваницька Л.** До питання про причини відставання в розвитку вітчизняної електронно-обчислювальної техніки / Л. Іваницька // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. – К.: Логос, 2015. – С. 278–283.

59. **Казьмирчук М.** Викладач Київського державного університету М.М. Воскобойніков в роки сталінських репресій (1933–1941 рр.) / М. Казьмирчук // Проблеми історії та історіографії: Програма та матеріали наук.-практ. конф. «Дні науки історичного факультету – 2015» / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К.: КП «УкрСІЧ», 2015. – С. 13–30.

60. **Коцур А.** Викладання нормативного курсу «Історія науки й техніки в Україні» / А.П. Коцур // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присв. 150-річчю з часу заснування Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 травня 2015 р., м. Київ / НААН України, ННСГБ України, Полтавська держ. аграр. акад. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 243–245.

61. **Кругляков В.** Наука в системі університетської освіти: історія і сучасність // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присв. 150-річчю з часу заснування Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 травня 2015 р., м. Київ / НААН України, ННСГБ України, Полтавська держ. аграр. акад. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – С. 249–251.

62. **Розовик Д.** Аграрне становище селян-общинників України у період Столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.) / Д. Розовик // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. – К.: Логос, 2015. – С. 200–203.

Участь у науково-практичних конференціях:

63. **Барабаш-Тимофієва О.** Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук: Міжн. наук.-практ. конф., Одеса, 3–4 квітня 2015 р.

64. **Барабаш-Тимофієва О.** Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі: Міжн. наук.-практ. конф., Київ, 21 квітня 2015 р.

65. **Барабаш-Тимофієва О.** УНР та БНР: дипломатичні відносини в 1917–1920 рр. Історіографія / О. Барабаш-Тимофієва // Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

66. **Горбань Т.** Етнополітичні процеси у Закарпатті наприкінці XIX – на початку XX ст. / Т. Горбань // Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

67. **Даниленко О.** Дипломатія радянської України (початок 1920-х рр.) / О. Даниленко // Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

68. **Даниленко О.** Культурно-освітні центри української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці (1920–1930-ті рр.) / О. Даниленко // Культурні індустрії: тенденції в сучасному світі: Міжн. наук.-практ. конф., Київський національний університет культури та мистецтв (КНУКІМ), Київ, 23 квітня 2015 р.

69. **Даниленко О.** Дипломатичне представництво УСРР у Польщі (1920-ті рр.) // Конференція з нагоди 25-ліття літньої школи Варшавського університету, Польща (Варшава), 20–21 липня 2015 р.

70. **Казьмирчук М.** Розвиток фотографії у Києво-Печерській лаврі наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. Казьмирчук // Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

71. **Казьмирчук М.** Букреєв Я.Б. і математична наука у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка (1933–1941 рр.) / М. Казьмирчук // Особистість в українській історії: погляд крізь віки (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т. Тронька), Київ, 6 листопада 2015 р.

72. **Казьмирчук М.** Наукові праці студентів-істориків Київського університету імені Тараса Шевченка (1920 – 1991 рр.) / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук // X Буковинська ювілейна міжнародна історико-краєзнавча конференція

(До 75-річчя факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича), Чернівці, 23 жовтня 2015 р.

73. **Казьмирчук М.** Наукові праці студентів університету св. Володимира / М. Казьмирчук // VIII Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, Луцьк, 20 листопада 2015 р.

74. **Коцур А.** Відродження національно-державницької схеми української історії (перша половина 1990-х рр.) / А.П. Коцур // Дні науки історичного факультету: VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

75. **Коцур А.** Університет Святого Володимира в Києві у роки Першої світової війни / А. Коцур // HISTORIA, POLITYKA I KULTURA W EUROPIE WSCHODNIEJ: European Central Slavic Conference / Panstwowa Wyzsza Szkola Wschodnioeuropejska w Przemyslu, 9–10 lipca 2015 r. – Przemysl, 2015.

76. **Могильний Л.** Формування світогляду Сергія Єфремова наприкінці XIX – на початку XX ст. / Л. Могильний // Дні науки історичного факультету: VIII Міжн. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 23 квітня 2015 р.

77. **Могильний Л.** Сергій Єфремов в українознавчих та культурознавчих студіях / Л. Могильний // Культурні індустрії: тенденції в сучасному світі: Міжн. наук.-практ. конф., Київський національний університет культури та мистецтв (КНУКІМ), Київ, 23 квітня 2015 р.

Опубліковані рецензії:

78. **Коцур А.** Рец. на кн.: Демуз І.О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: Монографія / І.О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. – 681 с. / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2015. – Вип. 31. – С. 138–139.

79. **Коцур А.** Рец. на кн.: Антонюк Т.Д. Міжнародні зв'язки київських університетів у 1991–2012 рр.: Монографія / Т.Д. Антонюк. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 586 с. // Переяславський літопис: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 7. – С. 239–244.

80. **Коцур А.** Рец. на кн.: Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): Монографія / Н.П. Коваленко. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с. // Історія

науки і техніки: Зб. наук. праць / Гол. ред. О.Я. Пилипчук. – К.: Вид-во ДЕДУТ, 2015. – Вип. 6. – С. 245–245.

81. **Могильний Л.** Рец. на кн.: Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УРСР (1920-ті роки): Монографія / О. Розовик. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. – 454 с. // Часопис української історії. – 2015. – № 32. – С. 126–127.

Рецензенти видань:

82. **Коцур А.П.** Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках: зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В.А. Вергунов, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Макковська, О.В. Бажан; за заг. ред. Я.М. Гадзала; наук. ред. В.А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 886 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 75).

83. **Коцур А.П.** Пивовар С.Ф. Україна в повоєнні роки (1945–1954). Лекція 18 / С.Ф. Пивовар, І.М. Заболотна: Бібліотека «Часопису української історії». – К., 2014. – 52 с. (Серія «Історія України». Кн. 18).

84. **Коцур А.П.** Терес Н.В. Україна 1991–2011: розбудова незалежної держави. Лекція 21 / Н.В. Терес: Бібліотека «Часопису української історії». – К., 2014. – 32 с. (Серія «Історія України». Кн. 21).

85. **Коцур А.П.** Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір: Навч. посіб. / [Гончаренко О.М., Дем'яненко Б.Л., Ісайкіна О.Д. та ін.]; за ред. В.П. Коцура. – Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О.М., 2014. – 574 с.

86. **Коцур А.П.** Професор Поггенполь Вільгельм Олександрович (1854–1938): бібліограф. покажч. наук. пр. за 1875–1937 / НААН, ННСГБ; уклад. В.А. Вергунов, Л.І. Страйгородська; наук. ред. В.А. Вергунов. – К. : ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. – 118 с., іл.

87. **Коцур А.П.** Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): Монографія / Н.П. Коваленко; [за наук. ред. В.А. Вергунова]. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.

Публікації колективу кафедри за 2003–2015 рр.

Роки	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Всього
Наукова робота														
Монографії	2	1	2	2	5	5	6	4	5	7	5	4	2	50
Статті	25	50	51	50	62	63	70	186	75	99	110	37	34	912
Рецензії	4	5	6		6	5	6	4	2	3	7	4	10	62
Конференції	7	13	5	33	28	32	29	24	40	54	27	27	30	349
Навчально-методична робота														
Підручники, посібники (без грифу)	2	2	3	3	2	3	2	1	4	3	7	3	1	36
Підручники, посібники з грифом МОН України		1	2	1	1	2	2	8	3	2	1	1		24
Навчально-методичні комплекси	10	13	7	7	9	10	11	5	9	3	8	7	5	104
Всього	50	85	76	96	113	120	126	232	138	171	165	83	82	1537

Захищені дисертації:

1. Дмитрушко О.М. Діяльність України у міжнародних організаціях (1991–2011 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Олександр Михайлович Дмитрушко. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 221 с. (Науковий керівник – д.і.н., проф. А.П. Коцур). Дисертація захищена в спеціалізованій вченій раді К 27.053.02 ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» 23 березня 2015 р.

Рекомендовані до захисту дисертації:

1. Антонюк Т.Д. Міжнародні зв'язки університетів міста Києва в умовах реформування системи вищої освіти в Україні (1991–2012 рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Антонюк Тетяна Дмитрівна. – К., 2005. – 447 с. (Наук. консультант – д.і.н., проф. Д.Ф. Розовик).

© **Анатолій Коцур**

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- історіографію питання, аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття; формулювання мети статті (постановка завдання);

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті: УДК (у верхньому лівому кутку, жирним шрифтом, без курсиву); *ім'я та прізвище* (з правого боку, жирним шрифтом, курсивом), під ним у дужках місто, напр.: (*Київ*); назва статті великими літерами, 14 кеглем, жирним шрифтом, по центру; анотація українською мовою (**1500–1600 знаків з пробілами**) – 14 кеглем, курсивом (не жирним); анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; ключові слова українською мовою (6–8 слів) – 14 кеглем, курсивом (не жирним).

3. Вимоги для оформлення тексту: поля: ліве 30 мм, верхнє і нижнє – 20 мм; праве – 10 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок і таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: « », тире: –, апостроф: '. Найпоширеніші скорочення подавати: (після дат) роки – рр., рік – р., століття – ст.; ініціали перед прізвищем – І.В. Козак; цитати – в перекладі українською мовою.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел і літературу одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9,

с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела: [15, арк. 258, 231 зв].

5. Джерела та література – подаються після основного тексту в кінці статті в алфавітному порядку, згідно до вимог (Бюлетень ВАК України № 3, 2008; Бюлетень ВАК України № 11, 2011). Не припустимо подавати декілька джерел під одним пунктом у списку літератури.

6. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках *місто, назва статті великими літерами* (по центру), *анотація (1500–1600 знаків з пробілами), ключові слова російською мовою; анотація та ключові слова повинні бути ідентичними україномовному варіанту.*

7. Ім'я та прізвище (з правого боку), під ним у дужках *місто, назва статті великими літерами* (по центру), *анотація (3000–3500 знаків з пробілами), ключові слова англійською мовою.*

Обов'язкова вимога – якість, високий рівень перекладу англійською мовою.

8. Стаття подається українською мовою, у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

9. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається в оригіналі, або в сканованому вигляді електронною поштою.

10. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на наукове редагування, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

11. Окремим файлом подаються відомості про автора – науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи/навчання (українською і англійською мовами), поштова адреса з індексом, телефон та e-mail.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білошицька Наталія – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бурда Владислав – аспірант третього року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Верба Ігор – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гарбар Ольга – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Горбовий Олександр – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Гуменяк Андрій – аспірант ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Костюк Майя – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Латиш Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Медвідь Вікторія – аспірантка I року навчання Інституту історії України НАН України.

Орлик Світлана – кандидат економічних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Отрошко Любов – науковий співробітник відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства.

Підберезних Інна – кандидат історичних наук, доцент Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Попова Оксана – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Прудивус Сергій – студент 2 курсу ОКР «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скус Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Тарапон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Черевко Івеліна – магістрант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Byloshytska Nataliya – Graduate student of the Department of the Ukrainian History and Ethnic Policy of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Burda Vladislav – Taras Shevchenko National University of Kyiv postgraduate student the Faculty of History.

Verba Igor – Doctor of historical sciences, professor of department of world history of the Kievan national university of the name of Taras Shevchenko.

Harbar Olha – Candidate of Historical Sciences, senior lecturer Uman National University of Horticulture, senior lecturer of the Department of Social-Human and Legal Disciplines.

Horbovyi Olexander – the graduate student of the Department of the history and culture of Ukraine SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University after named of Hryhorii Skovoroda».

Humeniak Andriy – aspirant SHEI «Precarpathian National University of Vasyl Stefanyk».

Kostiuk Maïia – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Social-Human and Legal Disciplines Uman National University of Horticulture.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – Candidate of Historical Sciences, lecturer of the department of history and culture of Ukraine in SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University».

Kotsur Halyna – Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Latysh Iurii – Candidate of History Sciences, associate professor of the Department of History for humanitarian faculties of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Medvid Victoria – post graduate student Institute of History Ukrainian National Academy of Science.

Orlyk Svitlana – Ph.D (in Economics), Associate Professor of Social Sciences and Documentation Department, Kirovohrad National Technical University.

Otroshko Liubov – research associate of Ukrainian Ethnology Department of RIUS.

Podbereznykh Inna – Candidate of History Sciences, associate professor of Petro Mohyla Black Sea State Universiti.

Popova Oksana – PhD (Philosophy), senior lecturer of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Prudyvus Sergey – Student of 2nd year education qualification «Master» historical faculty of the Kyiv National Taras Shevchenko University.

Skus Olha– Candidate of historical sciences, associate professor of department of history of Ukraine. Uman.

Sokolova Nataliia – PhD (History), assistant professor of social and humanities of National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Tarapon Oksana – Candidate of History, assistant professor of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher educational Institution «Pereiaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda».

Cherevko Ivelina – Master student of History at Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 33

Фото на обкладинці: Кам'янець-Подільська фортеця

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 18.01.2016. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 15,88. Обл.-вид. арк. 16,85
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46